

ESTONIA

MONOGRAFIA KRAJOZNAWCZA

Jarosław Swajdo

SPIS TREŚCI

WIADOMOŚCI OGÓLNE 5–29

Położenie, obszar, granice Symbole narodowe Podział administracyjny Demografia Narodowości Polacy w Estonii Religia Język Transport Środowisko geograficzno-przyrodnicze

HISTORIA 29–70

TALLINN 71–99

Tallinn

HARJUMAA 99–115

Aegviidu Jõelähtme Jägala-Joa Kehra Keila Keila-Joa Kiiu Kloogaranna Kolga Kostivere Kuusalu Laulasmaa Loksa Maardu Madise Naissaar Padise Pakri saared Paldiski Riisipere Saue

HIIUMAA 115–120

Hiumaa Kärkla

IDA-VIRUMAA 121–146

Jõhvi Aseri Iisaku Kiviõli Kohtla-Järve Kohtla-Nõmme Kuremäe Kurtna Lohusuu Lüganuse Narva Narva-Jõesuu Narva veehoidla Peipsi-Pihkva järv Purtse Püssi Ranapungerja Sillamäe Sinimäe Sonda Toila Vasknarva

JÕGEVAMAA 146–153

Jõgeva Adavere Endla Kuremaa Kärde Laiuse Luua Mustvee Palamuse Põltsamaa

JÄRVAMAA 153–160

Paide Ambla Järva-Jaani Järva-Madise Koeru Käravete Türi

LÄÄNEMAA 160–172

Haapsalu Hanila Karuse Kirbla Kolivere Kullamaa Lihula Matsalu rahvuspark Noarotsi poolsaar Osmussaar Ridala Virtsu Vormsi

LÄÄNE-VIRUMAA 173–186

Rakvere Haljala Jäneda Kunda Käsmu Lahemaa rahvuspark Palmse Sagadi Tamsalu Tapa Vihula Viitna Viru-Nigula Võsu

PÖLVAMAA 186–190

Põlva Räpina Setumaa

PÄRNUMAA 190–205

Pärnu Audru Häädemeeste Kabli Kihnu Kilingi-Nõmme Kurgja Lavassaare Manilaid Pärnu-Jaagupi Sindi Tahkuranna Tootsi Tori Tõstamaa Väandra

RAPLAMAA 205–210

Rapla Alu Hageri Järvakandi Kehtna Kohila Lelle Lohu Märjamaa Varbola

SAAREMAA 211–228

Saaremaa Kuressaare Abruka Angla Kaali kraater Kaarma Karja Karujärv Kihelkonna Muhu Orissaare Panga pank Põide Ruhnu Sõrve poolsaar Valjala Vilsandi rahvuspark

TARTUMAA 228–247

Tartu Alatskivi Elva Emajõgi Kallaste Kärkna Nõo Saadjärve Ülenurme

VALGAMAA 247–254

Valga Otepää Paju Sangaste Taagepera Tõrva

VILJANDIMAA 255–264

Viljandi Abja-Paluoja Karksi-Nuia Mustla Mõisaküla Olustvere Soomaa rahvuspark Suure-Jaani Võhma Võrtsjärv

VÖRUMAA 264–271

Võru Antsla Haanjamaa Hino Karula rahvuspark Kütiorg Mõniste Paidra Rõuge Vastseliina

Estonia w wypisach 272–279

Uwagi 280–282

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Położenie, obszar, granice. Geograficznie Estonia (Eesti) usytuowana jest w północno-wschodniej części Europy, u wschodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego (Läänemeri). Politycznie wraz z Łotwą i Litwą stanowi grupę trzech państw bałtyckich (Baltische Staaten; Balti riigid). W okresie międzywojennym do grupy tej zaliczano także Finlandię. Estonia jest w owym gronie państwem najdalej wysuniętym na północ. Powierzchnia kraju wynosi 45 227,63 km² (wedle innych obliczeń 43 432,31 km²). Tym samym jako najmniejsze państwo bałtyckie Estonia wyraźnie ustępuje Łotwie (64,5 tys. km²) i Litwie (65,3 tys. km²). Obszarem kwalifikuje się także do mniejszych państw w skali całego kontynentu, porównywalna tu z Danią (43,0 tys. km²), Holandią (41,5 tys. km²) i Szwajcarią (41,2 tys. km²). Obrazowo mówiąc Estonia zajmuje powierzchnię nieco skromniejszą od zsumowanych dwóch aktualnego kształtu sąsiednich województw Polski Centralnej, tj. mazowieckiego (35,5 tys. km²) i świętokrzyskiego (11,7 tys. km²). Rozpiętość z północy na południe wynosi 245 km, a z zachodu na wschód 380 km (bez wysp na Bałtyku 265 km).

Łądem Estonia graniczy z dwoma państwami, którymi są Łotwa od południa (339 km) i Federacja Rosyjska od wschodu (294 km). Całkowita długość państwowej granicy (riigipiir) lądowej to 633 km. Granica estońsko-rosyjska ma w większości charakter naturalny, biegnąc przeważnie rzeką Narwą oraz gigantycznym zespołem jeziornym Peipsi-Pihkva järv (Чудско-Псковское озеро). Odległość od leżącego tuż na wschodniej granicy miasta Narwa do Petersburga wynosi zaledwie 152 km. W okresie międzywojennym należały do Estonii także dwa przygraniczne tereny, po 1945 wchodzące w skład Rosji. Stanowią je na północy Zanarwie oraz na południu większy obszar wokół miasta Pieczory (Peterseri) zamieszkały częściowo przez ugrofiński lud Setu. Są to ziemie wykraczające poza carskie gubernie estlandzką i inflancką (liwlandzką, liwońską), a wcześniej poza historyczne Stare Inflanty (zwrotu tych terenów od Rosji żądała Estonia jeszcze przez kilka lat po restytucji niepodległości 1991). Na południu fragmenty granicy tworzone są przez rzeki Piusa (Пиуза, Пимжа) koło Pieczor

(17 km) oraz Pedetsi (Pededze; Педедзе) na południowy wschód od miejscowości Misso. Z kolei wytyczona po 1918 granica z Łotwą rozdzieliła wedle zasady etnicznej dawną gubernię inflancką na część estońską i łotewską. Geograficznie sztuczna bierze ona początek w trójstyku między miejscowościami Misso, Pededze i Laura (Лавры). Stamtąd wiedzie na zachód aż po okolice łotewskiej miejscowości Gaujiena, gdzie odbija na północny zachód, przecinając na część estońską i łotewską miasto Wałk (Valga, Valka). Utrzymując ten kierunek zatacza pętlę przed miastem Mõisaküla, skąd schodzi lekko na południowy zachód ku wybrzeżom Zatoki Ryskiej (Liivi laht, również Riia laht), które osiąga między wsią Ikla w Estonii a miastem Ainaži na Łotwie. Morze Bałtyckie wyznacza z kolei granicę północną i zachodnią. Zatoka Fińska (Soome laht), stanowiąca sięgające po Petersburg wąskie wschodnie ramię Bałtyku, oddziela Estonię od leżącej na północy Finlandii (morska odległość między Tallinnem a Helsinkami ok. 80 km). Po zachodniej stronie otwartego Bałtyku leży Szwecja (dystans między krańcami estońskiej wyspy Hiiuma a Sztokholmem ok. 200 km). Obmywające Estonię z dwóch stron Morze Bałtyckie, śródziemne morze północnej Europy, nosi w językach germańskich jako podstawową nazwę Morza Wschodniego (niem. Ostsee, szw. Östersjön, duń. Østersøen). Na tej samej zasadzie akwen nazwali Bałtofinowie, ale podczas gdy dla Fińczyka jest to wciąż Morze Wschodnie (Itämeri) to dla Estończyka już Morze Zachodnie (Läänemeri). Bałtyka (Baltikum) stanowi część Wschodniomorza (Ostseeraum). Wśród krajów bałtyckich Estonia jest krajem najbardziej związanym z morzem.

Kulturowo Estonia przynależy do Europy Północnej (Põhja-Euroopa). Decydują o tym powiązania ze Skandynawią, tak historyczne jak współczesne, realizowane bezpośrednio lub poprzez fiński most, czyli pośrednictwo etnicznie bratniego sąsiada z północnej strony Soome laht. Czynnikiem zasadniczo zbliżonym, równie istotnym, a w ujęciu stricte historycznym znacznie nawet ważniejszym, są silnie konotacje z Niemieckim (Północnoniemieckim) Obszarem Kulturowym. Przez setki lat, od wieków średnich aż po pierwsze dekady wieku XX, ziemie estońskie stanowiły najdalej na północny wschód wyeksponowaną rubież kultury niemieckiej i szerzej zachodnioeuropejskiej, po reformacji w jej protestanckiej i

luteriańskiej odmianie, co do dziś widoczne jest między innymi w architekturze estońskich miast, zwłaszcza stołecznego Tallinna. Jednocześnie wpływy niemieckie są tym, co odróżnia Estonię od Finlandii (gdzie ich praktycznie nie było). W obrębie Europy Północnej zalicza się Estonia do grupy Krajów Bałtyckich (Baltische Länder; Baltimaad). Względy historyczne pozwalają zawęzić ów obszar do Bałtyki Właściwej, czyli Estonii i Łotwy, a nawet jeszcze tylko do Estlandii (Eestimaa), Liwlandii (Liivimaa) i Kurlandii (Kuramaa). Te trzy historyczne krainy tworzą bardzo wyraźnie zarysowaną wspólnotę kulturową, spójną luteranizmem i bałtoniemiecką przeszłością. Granicę między onymi prowincjami a Litwą można też uznać za rozdzialającą (protestancką) Europę Północną od (katolickiej) Europy Środkowej.

Estonia, bez wątplenia najsilniej zindywidualizowany kraj całego Baltikum, ongiś wystawowa republika związkowa, Radziecki Zachód, dziś ponownie ścisłymi i różnymi więzami, również, co szczególnie cenne, takimi zwykłymi, codziennymi, międzyludzkimi, zespolona z naprzeciwległą Finlandią, uchodzi w oczach wielu obserwatorów za co najmniej przedsiónek Skandynawii. Jako Skandynawów postrzegają siebie także sami Estończycy. Z drugiej strony przynależność do ZSRR (1940) 1945–1991 sytuuje Estonię, zwłaszcza politycznie, także w Europie Środkowo-Wschodniej (Europie Wschodniej).

Historycznie Estonia składa się z dwóch wspomnianych uprzednio krain (Eestimaa i Liivimaa). Zajmującą północną połowę kraju Estlandię (Эстляндия) stanowią ziemie Harjumaa, Järvamaa, Läänemaa i Virumaa w swych historycznych granicach. Z kolei rozpostarta na południu estońska część dawnej Liwlandii (Лифляндия, Ливония) obejmuje historyczne ziemie Pärnumaa, Saaremaa, Tartumaa, Valgamaa, Viljandimaa i Võrumaa.

Nazwa kraju (Eesti) wywodzona jest od słowa Aesti (Aestii). Użyte ono zostało w początkach naszej ery przez rzymskiego historyka Tacyta na określenie plemion zamieszkujących wybrzeże Bałtyku. W starskandynawskich sagach występuje jako Eistland. Dokładnie taką postać nosi we współczesnym języku islandzkim, zaś w formie zbliżonej występuje w pozostałych językach germańskich (Estland). Fińska nazwa Viro pochodzi od leżącej na wschodzie krainy Wi-

ronia (Virumaa). Podobną etymologię ma łotewska nazwa Igaunija. Nawiązuje ona do średniowiecznej przygranicznej prowincji na południu kraju (Ugandi). Z kolei wschodniosłowiańskie określenie plemion bałtyckofinńskich (Czudź) utrzymało się w rosyjskiej nazwie granicznego jeziora Pejpus (Чудское озеро).

Autochtoniczny naród Estonii to oczywiście tytularni Estończycy (Esten; Eestlased; Эстонцы). Mimo iż Estonia zalicza się do państw i krajów bałtyckich Estończycy nie są Bałtami, jak Łotysze i Litwini, ani nawet w ogóle Indoeuropejczykami (Indogermanami). Są natomiast narodem ugrofińskim, bardzo blisko spokrewnionym z Finami. Światową liczebność Estończyków szacuje się na ok. 1,0–1,1 mln. Na Estonię przypada ponad 900 tys. Najbardziej zwanie estoński charakter etniczny ma zachodnia część kraju oraz wyspy (stosunkowo niewiele jest tu napływowej ludności rosyjskojęzycznej). Na obczyźnie żyje wedle różnych obliczeń od 100 tys. do 160 tys. osób pochodzenia estońskiego (Väliseestlased). Największe ich skupiska to Federacja Rosyjska, Stany Zjednoczone, Szwecja, Kanada, Finlandia, Australia i Niemcy. W okresie przynależność kraju do ZSRR ważnym ośrodkiem emigracji estońskiej było miasto Toronto.

Pełna oficjalna nazwa państwa brzmi Republika Estońska (Eesti Vabariik).

Symbole narodowe. Flaga Estonii (eesti lipp) zawiera trzy horyzontalne pasy równej szerokości w kolorach z góry na dół niebieskim, czarnym i białym. Ten zestaw barw ma różne interpretacje. Wedle jednej z nich, nawiązującej do estońskiego krajobrazu, błękit (sinine) symbolizuje odbijane w niebie wody morza oraz licznych w kraju jezior, czerń (must) to barwa ziemi, do której Estończycy są silnie przywiązani, zaś biel (valge) budzi skojarzenia z letnimi białymi nocami lub z zimowym śniegiem. Pierwotnie była to flaga estońskiego stowarzyszenia studenckiego (Eesti Üliõpilaste Selts; Verein Studierender Esten) powstałego na uniwersytecie dorpackim w dobie estońskiego przebudzenia narodowego. Poświęcona w Otepää (4 VI 1884) stosowana była jako symbol narodowych aspiracji Estończyków. Jako flaga narodowa została oficjalnie zatwierdzona 1918. Podczas przynależności kraju do ZSRR estońska flaga miała postać graficzną zbliżoną do flag pozostałych republik członkowskich, dla podkreślenia związku z

Bałtykiem zawierając od początku lat 50. stylizowany biało-niebieski zarys morskich fal (podobnie flaga Łotwy). Jakiś czas po przywróceniu niepodległości pojawiły się projekty zmiany układu estońskiej flagi narodowej upodobniające ją do flag państw skandynawskich (przy zachowaniu kolorystyki). Zakładały one postać krzyża skandynawskiego koloru białego z czarnym obramowaniem na niebieskim polu.

Zasadniczym elementem państwowego herbu Estonii (eesti vapp), tak w wersji małej (väike riigivapp) jak i dużej (suur riigivapp), jest złota tarcza heraldyczna, pośrodku której znajdują się trzy stylizowane kroczące w słup niebieskie lwy z czerwonymi jęzorami. Pochodzą one ze znaku duńskiego króla Waldemara II Zwycięskiego, który 1219 opanował północną Estonię. Późniejszymi czasy trzy lwy były także głównym motywem herbu szwedzkiego Księstwa Estonii, niemieckiego Rycerstwa Estlandzkiego oraz rosyjskiej Guberni Estlandzkiej. 1925 herb ten oficjalnie przyjęto jako państwowy. W zbliżonej formie stanowi on również duży herb stolicy kraju oraz godło Danii. W wersji dużej herb oplatają po bokach i od dołu dwa wieńce liści dębowych koloru złotego. Wedle współczesnej interpretacji lwy można odczytywać jako symbol odwagi; i tak pierwszy z nich ma być jej oznaką w dobie średniowiecznych walk o utrzymanie niezależności, drugi podczas powstania nocy św. Jerzego 1343, a trzeci w okresie walk o niepodległość 1918–1920. Dębowa girlanda zaś to znak przywiązania Estończyków do wolnościowych tradycji oraz wytrwałości w dążeniu do ich realizacji. Jako hymn narodowy funkcjonuje pieśń pt. *Mu isamaa, mu õnn ja rõõm* (Mein Vaterland, mein Glück und meine Freude; Moja rodzinna ziemia, moje szczęście i radość). Autorem jej słów jest czołowy działacz na niwie estońskiego odrodzenia narodowego Johann Voldemar Jannsen (1819–1890). Muzykę zapożyczono z hymnu fińskiego, którego twórca to działający w Finlandii niemiecki kompozytor Fredrik Pacius (1809–1891). Prawykonanie dzieła odbyło się na pierwszym ogólnokrajowym festiwalu śpiewaczym (Tartu 1869).

Podział administracyjny. Jednostkę najwyższego rzędu (1. järgu haldusüksus) stanowi maakond (plur. maakonnad). Maakondów jest 15. Są nimi Harju ma-

akond (Harjumaa), Hiiu maakond (Hiiumaa), Ida-Viru maakond (Ida-Virumaa), Jõgeva maakond (Jõgevamaa), Järva maakond (Järvamaa), Lääne maakond (Läänemaa), Lääne-Viru maakond (Lääne-Virumaa), Põlva maakond (Põlvamaa), Pärnu maakond (Pärnumaa), Rapla maakond (Raplamaa), Saare maakond (Saaremaa), Tartu maakond (Tartumaa), Valga maakond (Valgamaa), Viljandi maakond (Viljandimaa), Võru maakond (Võrumaa). Przy powierzchni od 1023 km² (Hiiumaa) po 4807 km² (Pärnumaa) maakondy zbliżone są obszarowo do naszych powiatów. Większość maakondów formowała się historycznie na przestrzeni wieków, zwykle stanowią one tedy kontynuację jednostek z wcześniejszych epok, w tym powiatów dwóch guberni carskich (Kreis, kreis; уезд). Obecny ich kształt terytorialny zasadniczo pokrywa się z piętnastoma rejonami z ostatnich dekad ESRR. Trwały skutek częstych wtenczas zmian podziału administracyjnego to pojawienie się na mapie kraju nowych (niehistorycznych) maakondów (Hiiumaa, Jõgevamaa, Põlvamaa, Raplamaa) oraz podział historycznej Wironii na Wironię Zachodnią (Lääne-Virumaa) i Wironię Wschodnią (Ida-Virumaa). Sam termin maakond pamięta okres sprzed podboju ziem estońskich w XIII w. Tej zamierzczej przeszłości sięgają też nazwy części regionów (Harjumaa, Järvamaa, Läänemaa, Saaremaa, Virumaa). Inne znów noszą imiona swych stolic (np. Tartumaa, Pärnumaa, Võrumaa). Miasta będące siedzibami władz administracyjnych tych jednostek określane są mianem maakonnalinn. Maakondy składają się z jednostek niższego rzędu (2. järgu haldusüksus) inaczey jednostek samorządowych (sing. omavalitsusüksus, plur. omavalitsusüksused). Są to zarazem najmniejsze jednostki podziału administracyjnego kraju. Istnieją one w dwóch typach, jako miasta (sing. linn, plur. linnad) i jako odpowiedniki naszych gmin ziemskich (sing. vald, plur. vallad). Niektóre mniejsze miasta, w tym kilka stolic maakondów, nie tworzą samodzielnej jednostki administracyjnej, lecz stanowią część sąsiedniej gminy ziemskiej (vallasisene linn; город без муниципального статуса). Z drugiej strony status samodzielnej gminy ma parę miejscowości nieposiadających pełni praw miejskich (alevvald). W stosowanej przez UE klasyfikacji jednostek terytorialnych do celów statystycznych podział kraju następuje dopiero na poziomie NUTS 3. Stanowi go 5

obszarów. I tak region Põhja-Eesti (Północna Estonia) tworzony jest przez Harju maakond; region Lääne-Eesti (Zachodnia Estonia) przez Hiiu maakond, Lääne maakond, Pärnu maakond i Saare maakond; region Kesk-Eesti (Środkowa Estonia) przez Järva maakond, Lääne-Viru maakond i Rapla maakond; region Kirde-Eesti (Północno-Wschodnia Estonia) przez Ida-Viru maakond; region Lõuna-Eesti (Południowa Estonia) przez Jõgeva maakond, Põlva maakond, Tartu maakond, Valga maakond, Viljandi maakond i Võru maakond. Jako NUTS 2 i NUTS 1 klasyfikowany jest cały kraj.

Demografia. Liczba ludności kraju wynosi 1313 tys. (2015). Cała Estonia jest więc o 400 tys. mniejsza od samego tylko miasta Warszawy oraz blisko czterokrotnie mniejsza od nieodległego miasta Petersburga. Powyższa wartość daje średnią gęstość zaludnienia jedną z niższych w Europie, kształtując się na poziomie 29,0 osób na km² (Polska 123). Najgęściej zaludniony jest Harju maakond (132,8 osób na km²), a w jego ramach tallińska aglomeracja miejska, przeciwny zaś biegun zajmuje wyspiarski Hiiu maakond (8,4 osób na km²). Posiadając w swych granicach stolicę kraju Harjumaa jest oczywiście także maakondem najliczniej zaludnionym (575 tys.). Region ten znacząco dystansuje następne w rankingu niemal identyczną wielkością Tartu maakond (151 tys.) i Ida-Viru maakond (147 tys.). Wszystkie pozostałe maakondy mają po kilkadziesiąt tysięcy (od 24 tys. Läänemaa i 27 tys. Põlvamaa po 82 tys. Pärnumaa). Najmniejszym zaś jest Hiiu maakond (8,5 tys.).

Jednostki osadnicze to chutor (talü), wieś (küla), alevik, alev, miasto (linn). Osadnictwo wiejskie jest silnie rozproszone, z pewną liczbą osad samotniczych. Większe wsie występują zazwyczaj na północy kraju, podczas gdy w części południowej rozproszenie osadnictwa jest zbliżone do sąsiednich rejonów Łotwy. Alevik i alev są ogniwami pośrednimi między wsią a miastem. Alevik można rozumieć bardziej jako coś na kształt większej wsi (Großdorf). Liczba tej rangi osad wynosi ponad 150. Z kolei współczesna kategoria alev (ноцёлок городского типа) to odpowiednik polskich osiedli typu miejskiego z okresu PRL (1954–1972). Pod koniec ESRR (1985) istniało w kraju takich osad 24. W latach

90. część z nich uległa przekształceniu w miasta, m.in. stolice regionów Põlvamaa i Raplamaa. Obecnie jest ich 12. W miejscowościach dysponujących pełnią praw miejskich (czyli linn) żyje ponad 70% ludności. Wszystkich miast jest 47. Miasta najwcześniej wzmiankowane przez źródła historyczne to Tartu (1030), Tallinn (1154), Narva (1172), Pärnu (1265), Haapsalu (1279), Viljandi (1283) i Paide (1291). Zdecydowana większość pozostałych uzyskała prawa miejskie dopiero po 1918. Przeważają ośrodki małe, tj. liczące poniżej 20 tys. mieszkańców, wśród których część oscyluje wokół zaledwie tysiąca mieszkańców (np. Abja-Paluoja, Kallaste, Mõisaküla, Püssi, Suure-Jaani). Nie licząc wchodzącego ściśle w skład tallińskiego zespołu miejskiego miasta Maardu największymi ośrodkami w tej grupie są miasta Viljandi i Rakvere. Tylko trzy miejscowości wypełniają geograficzną definicję miast średniej wielkości, tzn. zamieszkanymi przez kilkadziesiąt tysięcy ludzi (Narva, Pärnu, Kohtla-Järve). Pomiedzy kategorią miast średnich a miast dużych balansuje Tartu, drugie co do wielkości miasto Estonii, pod koniec epoki radzieckiej liczące jednak ponad 100 tys. Dziś jedyną miejscowością przekraczającą ową wartość, czyli jedynym w kraju miastem dużym, jest Tallinn. Suurlinn vel Großstadt Tallinn jest rzecz oczywista stolicą kraju (pealinn). To definitywnie najludniejsze miasto Estonii zamieszkane jest obecnie przez ponad 400 tys. osób, zatem przez czterokrotnie więcej niż drugie w kolejności (nb. na Łotwie proporcja ta wynosi aż siedem do jednego). Stanowi to około trzeciej części populacji całego kraju, a zarazem istotny odsetek całej ludności miejskiej Estonii. Podobnie jak na Łotwie silna tendencja do koncentracji ludności w stolicy kraju występowała w okresie przynależności do ZSRR (przed wojną stolica zamieszkała była przez 14% ludności kraju). Tak jak w językach narodów zachodnioeuropejskich estońskie słowo na oznaczenie stolicy kraju pochodzi od wyrazu głowa (pea). Zasadnicza siatka miast ukształtowała się już w średniowieczu. Estońskie miasta formowały się zwykle jako ośrodki handlowe lub portowe. Niekiedy ważną rolę odgrywały funkcje obronne. Miało tak miejsce w przypadku Narwy, będącej poza centrum wymiany towarowej również twierdzą na granicy z ziemiami ruskimi, a także w przypadku Paldiski, miasta powstałego przy porcie wojennym założonym przez Rosjan początkiem XVIII w. Z

kolei dla miasta Tartu ważnym czynnikiem miastotwórczym było istnienie uniwersytetu, przez długi okres jedynego na terenie Starych Inflant. Na mapie Estonii wyróżnia się ponadto grupa silnie zindustrializowanych miast w północno-wschodniej części kraju usytuowanych wzdłuż ciągów komunikacyjnych ku granicy rosyjskiej (Kiviõli, Püssi, Kohtla-Järve, Jõhvi, Sillamäe). Prosperując już przed wojną na eksploatacji łupków bitumicznych miasta te szczególnie dynamiczny rozwój przeżyły w okresie radzieckim. Wraz z sąsiednią Narwą stanowią one obok zespołu miejskiego stolicy najsilniej zurbanizowany obszar w kraju.

Narodowości. Z państwa w okresie międzywojennym względnie jednolitego narodowo (Estończycy 88,2%) stała się Estonia za sprawą trwającej 50 lat przynależności do ZSRR krajem z dużą grupą napływowej ludności rosyjskojęzycznej (Русскоязычные). Przy końcu tej epoki (1989) stosunek Estończyków do liczących razem Rosjan, Ukraińców i Białorusinów kształtował się 61,5% do 35,1%. Od restytucji niepodległości ulega on sukcesywnej zmianie na korzyść ludności tytularnej. I tak 2011 Estończycy stanowili już 69,72%. Rosjan było 25,2%, Ukraińców 1,74%, Białorusinów 0,97%. Estończycy i Wschodni Słowianie tworzą więc obecnie dwie podstawowe grupy narodowościowe kraju. Gwoli pełni statystycznej można wspomnieć o śladowej liczbie Finów (0,59%), Tatarów (0,15%), Żydów (0,15%), Łotyszy (0,14%), Litwinów (0,13%) i Polaków (0,13%).

Rosyjskojęzyczni są ludnością wybitnie miejską. Ich odsetek z reguły wzrasta wraz z wielkością miejscowości. W liczbie ok. 340 tys. (2010) koncentrują się głównie w rejonie stolicy kraju oraz w wielkoprzemysłowym pasie wschodniowirońskim (Narva, Kohtla-Järve, Sillamäe, Jõhvi). Na tym ostatnim obszarze centrum tej mniejszości stanowi miasto Narwa, w którym mówiących po rosyjsku jest ok. 95%. Podobnie jak w dwóch pozostałych państwach bałtyckich dużo żyje ich także w miastach mniejszych, ale pełniących, zwłaszcza w okresie radzieckim, rozmaite ważne funkcje w gospodarce narodowej (np. Tapa). Również jako całość maakondy posiadające w swych granicach stolicę kraju oraz wielkie skupienie przemysłu ciężkiego są najsilniej zamieszkałe przez rusofonów (Ida-Virumaa 72,8%, Harjumaa 31,3%). Najmniej Rosyjskojęzycznych żyje w Saare

maakond (1,0%) i Hiiu maakond (0,7%). Z kolei tereny wiejskie są w przeważającej mierze estońskie. Wyjątek stanowią tu brzegi jeziora Peipus, zasiedlone kilka stuleci temu przez rosyjskich staroobrzędowców, szukających na tych terenach schronienia przed prześladowaniami w Rosji i do dziś zachowujących swą odrębność. Element wschodniosłowiański obecny jest zresztą na ziemiach estońskich praktycznie od początku dziejów pisanych. W okresie rządów carskich Rosjanie stanowili 5,0% ludności guberni estlandzkiej i 5,2% guberni liwlandzkiej (1897). W międzywojennej Estonii byli najliczniejszą mniejszością narodową (8,2%). Na jej podówczas względnie wysoki odsetek składała się jednak w niewielkiej mierze rosyjska ludność Zaanarwia oraz Kraju Pieczorskiego.

Odrodzona Republika Estońska wprowadziła restrykcyjne zasady przyznawania swego obywatelstwa. Za obywateli automatycznie uznano jedynie osoby będące nimi przed aneksją kraju przez Związek Radziecki oraz ich potomków. Reszcie, czyli w praktyce ludności rosyjskojęzycznej przybyłej do Estonii po 1940, postawiono do spełnienia specjalne warunki, z których najważniejszy to znajomość języka estońskiego. Tym oto sposobem w pierwszych latach niepodległości liczba obywateli ograniczona była de facto do etnicznych Estończyków. Wedle ostatnich danych (2015) obywatelstwa wciąż nie posiadało ok. 80 tys. osób. Przez część Estończyków napływowa ludność rosyjskojęzyczna uważana bywa za obcokrajowców. Już w ostatnich dekadach Związku Radzieckiego doświadczała ona ze strony Estończyków różnych form ksenofobii czy nawet rasizmu. Tym godnym najwyższego potępienia postawom sprzyjała w pewnym sensie struktura społeczno-zawodowa. Rosyjskojęzyczni (poza wojskowymi) stanowili bowiem głównie pracującą w wielkim przemyśle siłę roboczą, podczas gdy Estończycy znacznie częściej znajdowali zatrudnienie w miejscach związanych z kulturą czy sferą zarządzania. Formalnie lepiej wykształceni byli na ogół grupą o wyższym statusie socjalnym, tworząc kategorie wedle obecnej terminologii definiowane jako szerokie klasy średnie. Z całą pewnością sprawa obecności rusofonów w Estonii (oraz na Łotwie) nie jest tak prosta i jednoznaczna jak chce ją widzieć część miejscowych środowisk politycznych. Przeciwnie, stanowi kwestię złożoną i delikatną, a być może nawet bezprecedensową w skali świata. Mimo pew-

nych postępów po wejściu państw bałtyckich do Unii Europejskiej jest ona wciąż daleka od rozwiązania takiego, które z jednej strony nie narażałoby na szwank zbiorowej estońskiej dumy narodowej, z drugiej zaś nie krzywdziło jednostek ludzkich, które mówią, myślą i czują po rosyjsku.

Nadzwyczaj ważną grupą narodową obecną w przeszłości na ziemiach estońskich byli Bałtyccy Niemcy vel Bałtowie Niemieccy (Deutsch-Balten, Deutschbalten; Baltisakslased, Vācbaltieši). Zwykle wywodzili się oni z osadników rycerskich, którzy w ramach średniowiecznej Deutsche Ostsiedlung napływali na tereny estońsko-łotewskie po podboju tychże przez Zakon Kawalerów Mieczowych w XIII w. Ich odsetek generalnie nigdy nie przekraczał dziesiątej części populacji. Od samego początku stanowili jednak element dominujący politycznie, a tym samym ekonomicznie, przede wszystkim jako wielcy posiadacze ziemscy tworząc w społeczeństwie feudalnym najwyższą warstwę socjalną. Zasilali także górne sfery duchowieństwa oraz składali się na zamożny trzon mieszczaństwa we wznoszonych przez siebie miastach. Swą uprzywilejowaną pozycję zachowali praktycznie nieprzerwanie po początek XX w. Pod rządami carskiej Rosji reprezentantem interesów niemieckiego ziemiaństwa były cztery tzw. Rycerstwa (Estländische Ritterschaft, Oeselsche Ritterschaft, Livländische Ritterschaft, Kurländische Ritterschaft). W dobie kształtowania się nowoczesnej świadomości narodowej używano na określenie miejscowych Niemców słowa Balten (nie włączając w ten zakres rzecz jasna ludności estońskiej i łotewskiej). Etniczne doprecyzowanie (Deutsch-Balten) nastąpiło nieco później. W niemieckim języku urzędowym stosowano także określenie Deutschrussen. Z kolei w języku rosyjskim funkcjonowało m.in. Остзейские немцы (od niem. Ostsee). Estlandię, Liwlandię i Kurlandię określano czasami wprost mianem niemieckich guberni. Przy końcu XIX w. żyło Bałtyckich Niemców 46 tys. w Estonii (5,3%) i 120 tys. na Łotwie (6,2%). Przeprowadzona tuż po uzyskaniu niepodległości radykalna reforma rolna, znosząca wielką własność ziemską, spowodowała częściową ich emigrację z obu państw bałtyckich. Przed II wojną światową stanowili jeszcze 1,5% ludności Estonii oraz 3,3% Łotwy. Koniec bałtyckiej niemczyźnie położyły polityczne ustalenia 1939 pomiędzy III Rzeszą a ZSRR. Jako część ogólnoeuropej-

skiej akcji Heim ins Reich rozpoczęła się na apel władz z Berlina jesienią tego roku uzgodniona z rządami Estonii i Łotwy ewakuacja ludności niemieckiej z Bałtyki. Uważana przez ideologię narodowosocjalistyczną za tzw. rasowo wartościową (rassisch wertvoll) określana ona teraz była mianem Baltendeutsche (per analogiam do Sudetendeutsche). Nie obyło się bez pewnej presji psychologicznej: „Wer sich in diesen Tagen von seiner Volksgruppe löst, um im Lande zu bleiben, scheidet sich für alle Zeiten vom deutschen Volke. Er muß das wissen, denn sein Entschluß gilt für Kinder und Kindeskind. Und er ist nicht rückgängig zu machen” (Rigasche Rundschau 30 X 1939). Większość przesiedlona została już do końca roku. Gros Bałtoniemców skierowano na zaanektowane obszary Polski Zachodniej, do okręgów Wartheland (Kraj Warty) i Danzig-Westpreußen (Gdańsk-Prusy Zachodnie). Późniejsi przesiedleńcy (1940–1941) trafiali w granice Starej Rzeszy. Resztką uciekła pod koniec wojny przed zbliżającym się frontem lub została deportowana po 1945. Tak oto w dziejach ziem bałtyckich dobiegła ostatecznego kresu epoka swe korzenie mająca w odległym średniowieczu. Na przestrzeni prawie siedmiuset lat cechowała się ona w głównej mierze bezwzględna supremacją niemiecką nad rodzimą ludnością estońską i łotewską. Z drugiej jednak strony wniosła również istotny oraz trwały wkład w ukształtowanie kulturowego pejzażu tej części Europy.

Kolejna żyjąca ongi na ziemiach estońskich grupa narodowa to Szwedzi Przybrzeżni (Rannarootslased, Küstenschweden) inaczej Szwedzi Estońscy (Eestirootslased, Estlandssvenskar). Zgodnie z tym pierwszym mianem zamieszkiwali oni u estońskiego wybrzeża zachodniego oraz na przyległych doń wyspach. Stąd też w języku szwedzkim obszar ten nosił nazwę Aiboland, a tym samym tamecznych Szwedów określano potocznie jako Aibofolke lub Eibofolke (Wyspiarze). Na Aiboland (Egeland) składały się na stałym lądzie tereny wokół miasta Hapsal (Haapsalu) wraz z sąsiednim płw. Nuckö (Noarootsi) tudzież m.in. wyspy Dagö (Hiiumaa), Moon (Muhu), Nargö (Naissaar), Odensholm (Osmussaar), Ormsö (Vormsi), Runö (Ruhnu), Rågõarna (Pakri saared) i Ösel (Saaremaa). Były to więc głównie historyczne ziemie Saare-Lääne (Ösel-Wiek). Przybycie na nie ludności szwedzkiej ma związek z chrystianizacją kraju. Źródłowo obecność

Szwedów poświadczona jest od 1294. Będąc ludźmi prawnie wolnymi estońscy Szwedzi trudnili się zwykle rybołówstwem, hodowlą bydła i rolnictwem, połowami zwierząt płetwonogich (zwłaszcza na wyspie Ruhnu), a późniejszymi czasy także żegluga morską. W ośrodkach miejskich częstokroć identyfikowali się z ludnością niemiecką. Na Saremie ludność szwedzka zanikała już w XVII w. W kolejnym stuleciu miała miejsce ekspatriacja części Szwedów Przybrzeżnych z Hiiumy; wywędrowali oni na zdobyte na Turkach obszary Noworosji, zakładając tam wieś Gammalsvenskby (Altschwedendorf, Старошведское). Na przełomie XIX i XX w. Szwedzi stanowili 5,6% ludności Haapsalu kreis (Гапсальский уезд). Po uzyskaniu niepodległości (1918) większość pozostała w Estonii. Za Szwedów uważało się wówczas ok. 8 tys. osób (0,7%). Pomędzy mniejszościami narodowymi lokowało ich to na trzeciej pozycji za Rosjanami i Niemcami. Szwedzi przeważali wśród mieszkańców m.in. wysp Ruhnu i Vormsi. Obok stosunkowo licznych szkół ludowych posiadali gimnazjum działające w Haapsalu. 1943–1944 niemal wszyscy opuścili Estonię z pomocą Czerwonego Krzyża i udali się do Szwecji. Spis ludności 1989 wykazał niespełna 300 Szwedów. Od 1992 funkcjonuje w Haapsalu muzeum poświęcone Szwedom Przybrzeżnym. W estońskiej i szwedzkiej wersji językowej podawane są nazwy miejscowości w gminie Noarootsi (Noarootsi vald, Nuckö kommun). Po Szwedach zostały m.in. lokalne zwyczaje, gwary języka estońskiego, formy budownictwa wiejskiego.

Polacy w Estonii. Początki bytności polskiej na ziemiach estońskich sięgają czasów Stefana Batorego i związane są z prowadzoną z Dorpatu działalnością jezuitów w Inflantach, natenczas wchodzących w skład RON. W XIX w. na tamiecznym uniwersytecie kształciło się wielu Polaków z Ziem Zabrzanych i Królestwa Polskiego. W późniejszych dekadach Polacy przybywali do Estonii w celach zarobkowych, podejmując pracę przy budowie szlaków kolejowych oraz w przemyśle stoczniowym. Pierwsze polskie organizacje powstały w Tartu (1929) i Tallinnie (1930). Rozwinęły one działalność kulturalno-oświatową. Pod koniec lat 30. pracowało w Estonii kilka tysięcy polskich robotników. Zatrudnieni byli przede wszystkim w rolnictwie, a także w przemyśle wydobywczym, zwykle re-

krutując się z województw wileńskiego i nowogródzkiego. Część pozostała w Estonii. Po 1945 wielu Polaków wróciło do kraju jako repatrianci. Nowa fala polskiej emigracji zarobkowej miała miejsce w okresie radzieckim (będąc elementem migracji rosyjskojęzycznej). Do Estonii napływali wtedy Polacy zasadniczo z tych samych terenów co przed wojną, teraz składających się na LSRR i BSRR. Zazwyczaj przybywali oni do pracy w kopalniach łupków bitumicznych we Wschodniej Wironii. Ostatni radziecki spis ludności odnotował 3,0 tys. Polaków (1989). Obecnie wedle danych z 2011 liczba Polaków w Estonii wynosi 1,6 tys. Największe skupisko Polaków to miasto stołeczne Tallinn, w którym żyje blisko połowa z nich, oraz wspomniane wyżej przemysłowe tereny na północnym wschodzie kraju (gł. Kohtla-Järve). Mimo polskiej autoidentyfikacji narodowej codziennym językiem dla większości estońskich Polaków jest rosyjski (podobnie jak w innych rejonach b. ZSRR). Przez ustawodawstwo estońskie Polacy ci traktowani są jako ludność napływowa, co skutkuje problemami w uzyskaniu obywatelstwa estońskiego. Ważnymi punktami podtrzymywania polskiej świadomości narodowej są parafie rzymskokatolickie. Działalność prowadzi Związek Polaków w Estonii (Eestimaa Poolakate Selts) z siedzibą w Tallinnie (Kuninga 4). Na uniwersytecie w Tartu prowadzony jest lektorat języka polskiego.

Religia. Estonia jest obszarem z ducha protestanckim oraz luteranckim w obrębie tej gałęzi chrześcijaństwa. Protestantyzm i luteranizm stanowią jeden z głównych czynników decydujących o kulturowej przynależności kraju do Europy Północnej. Od okresu panowania rosyjskiego stosunkowo mocną pozycję ma także prawosławie, na które z różnych pobudek przeszło w XIX w. względnie sporo Estończyków. Przed wojną liczba wyznawców luteranizmu wynosiła 78%, podczas gdy prawosławia 19%. Ogólne tendencje laicyzacyjne ostatnich dekad, silne zwłaszcza w świecie protestanckim, w połączeniu z długotrwałą intensywną propagandą antyreligijną okresu radzieckiego doprowadziły do spadku znaczenia religii jako takiej w życiu Estończyków. Dziś wierzący stanowią mniej niż trzecią część populacji, co plasuje Estonię w ścisłej czołówce najbardziej zsekularyzowanych krajów świata. W przypadku luteranizmu z formą religii instytucjo-

nalną utożsamia się wedle różnych obliczeń zaledwie 10–14% ludności, przeważnie Estończyków. Skupia ich Estoński Kościół Ewangelicko-Luterański (Eesti Evangeelne Luterlik Kirik). Terytorialnie EELK podzielony jest na dwanaście jednostek (Ida-Harju praostkond, Järva praostkond, Lääne praostkond, Lääne-Harju praostkond, Pärnu praostkond, Saarte praostkond, Tallinna praostkond, Tartu praostkond, Valga praostkond, Viljandi praostkond, Viru praostkond, Võru praostkond). Odsetek mieszkańców kraju zbliżony, ostatnimi zaś czasy nawet trochę wyższy, wyznaje prawosławie. Na terenie Estonii działają równolegle dwa Kościoły prawosławne. Estończyków grupuje Estoński Apostolski Kościół Prawosławny (Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik). EAÕK podlega na zasadzie autonomii Ekumenicznemu Patriarchatowi Konstantynopolańskiemu (podobnie jak Fiński Kościół Prawosławny). Dzieli się na trzy diecezje (EAÕK Tallinna peapiiskopkond oraz EAÕK Tartu piiskopkond i EAÕK Pärnu ja Saare piiskopkond). Skupia 2,1% ludności. Znacznie większy udział, bo 11,8%, przypada na Estoński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego (Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik; Эстонская православная церковь Московского патриархата). Pozostając zgodnie z nazwą w kanonicznej jurysdykcji Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (Patriarchat Moskwy i Wszechrusi) zrzesza on głównie przedstawiciele mniejszości rosyjskojęzycznej. Cerkiew rozczłonkowana jest na dwie eparchie. 2011 z eparchii tallińskiej (MPEÕK Tallinna piiskopkond; Таллинская епархия) wykrojona została eparchia narewska (MPEÕK Narva ja Reipsiveere piiskopkond; Нарвская и Причудская епархия).

Liczba katolików waha się między 4 a 5 tys. (0,41%). Estonia objęta jest administraturą apostolską (Administratio Apostolica Estoniensis, Amministrazione Apostolica di Estonia; Eesti Apostellik Administratuur). Siedzibą administratury jest Tallinn, a świątynią katedralną tamtejszy kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła (Tallinna Peeter-Pauli katedraal). Parafie rzymskokatolickie działają obecnie w Tallinnie, Tartu, Parnawie, Wałku oraz na terenie obu Wironii, tj. w Rakvere, Narwie, Sillamäe i Ahtme (Kohtla-Järve; kościół filialny w Kiviõli). Przy klasztorach czynne są kaplice. Posługę kapłańską pełnią także księża z Polski. Nabożeństwa odprawiane są przeważnie po estońsku, rosyjsku i polsku. W sto-

licy kraju istnieje ponadto parafia greckokatolicka (ukraińska). 10 września 1993 Estonię odwiedził Jan Paweł II. Wizyta papieża w luteranśkim kraju nie spotkała się z większym zainteresowaniem.

Między pozostałymi konfesjami nieco liczniejsi są baptyści (0,41%).

Język. Język estoński (eesti keel) jest językiem ugrofińskim. Wchodząc w skład rodziny języków uralskich, języki ugrofińskie dzielą się na języki fińskie, zwane także zachodniougrofińskimi lub fińsko-permskimi, oraz na języki ugryjskie (gł. węgierski). W obrębie języków fińskich następuje rozpad na dalsze grupy. Jedną (i największą) z nich tworzą języki bałtyckofińskie, do których jako główne należą fiński i estoński. Liczbę użytkowników języków uralskich oraz jednocześnie ugrofińskich ocenia się na 24 mln. Z tego jakieś 10 mln przypada na języki fińskie, w tym 6,5–7,0 mln na bałtyckofińskie (fiński 5,2 mln, estoński 1,1 mln), oraz 14 mln na języki ugryjskie (niemal w całości na węgierski). Najważniejszymi z wszystkich tych języków są zatem węgierski, fiński i estoński; stosunkowo sporą liczbą mówiących, nieco tylko mniejszą od estońskiego, odznacza się ponadto mordwiński (z grupy wołżańskiej języków fińskich). Wiele z pozostałych to języki znikomych liczbowo społeczności na dalekiej północy Rosji, zagrożone wymarciem wraz z postępami asymilacji mówiących nimi ludów. Języki ugrofińskie nie wykazują żadnych powiązań z głównymi grupami indoeuropejskimi (romańską, germańską, słowiańską). Wewnętrzne zaś pokrewieństwo między nimi opiera się na zbliżonej gramatyce (m.in. aglutynacyjność). Bałtofinowie i Węgrzy absolutnie nie są więc w stanie porozumieć się ze sobą przy pomocy własnych języków, dystans jest tu z grubsza ten sam co dla przykładu między Polakiem a Grekiem. Niemniej jednak między językami ugrofińskimi można już nawet na pierwszy rzut oka dostrzec niektóre podobieństwa, takie jak zbliżona intonacja czy pewna ilość wspólnej proveniencji podstawowych słów (nie tylko słynna wśród językoznawców ryba, est. kala, węg. hal). Bez trudu natomiast porozumiewają się Estończycy z Finami. Bliskość ich ojczystych języków da się chyba nawet porównać do tej zachodzącej między holenderskim a niemieckim. Z kolei ostra granica językowa odcina Estonię od obu jej lądowych sąsiadów mówią-

cych językami indoeuropejskimi, czyli od bałtyckiej (vel bałtosłowiańskiej) Łotwy oraz słowiańskiej Rosji.

Języki bałtyckofinńskie można podzielić na północne (fiński, karelski, wepski, iżorski) i południowe (estoński, wotycki, liwski). Ich zasięg terytorialny był kiedyś znacznie większy niż obecnie. Początkiem naszej ery plemiona bałtyckofinńskie, wzmiankowane przez Tacyty jako Fenni, zaludniały rozległe połacie tej części kontynentu, ulegając z czasem wyparciu bądź asymilacji na rzecz Bałtów od południa lub Słowian od wschodu. Śladowo przetrwali do dziś Iżorowie (Ижорцы) zamieszkują w liczbie kilkuset osób Ingrię (Ingeri; Ингрия, Ижора) inaczej Ingermanlandię (Ingerimaa; Ингерманландия), czyli krainę historyczną na południe od Przesmyku Karelskiego, na terenie której powstał Petersburg. Inny etnos blisko spokrewniony z Estończykami to jeszcze mniej mnodzy Wotowie (Водь), niegdyś zasiedlający pogranicze estońsko-rosyjskie koło miasta Narwa. W rejonie nadmorskiej miejscowości Kolka w Kurlandii na Łotwie żyją Liwowie (Līvīlased, Lībieši). Od Liwów pochodzi nazwa historycznej Liwonii (Inflant).

Mimo niewielkiego zasięgu terytorialnego języka estońskiego jako języka narodowego wyróżnia się w jego obrębie kilka głównych dialektów. Skupione są one w dwóch konkurencyjnych grupach, północnej i południowej, związanych z oddziaływaniem odpowiednio Tallinna jako centrum politycznego oraz Tartu jako ośrodka kulturalnego. W pewnym stopniu nawiązują one częściowo także do historycznego podziału kraju na Estlandię i Liwlandię. Na bazie dialektu centralnego (keskmurre) grupy północnej, używanego w regionie Harjumaa i na przyległych terenach sąsiednich prowincji, ukształtował się współczesny estoński język standardowy. Grupa południowa zaś traktowana jest niekiedy jako język południowoestoński (lõunaeesti keel, lõunaeesti kiil). Obecna na południowym wschodzie kraju obejmuje dialekty tartu, mulgi, võru i setu. Najważniejszy z nich to võru. Mówi nim ok. 75 tys. osób. Ostatnio uznawany jest za osobny język (võru keel, võro kiil). W rejonach występowania, czyli okolicach miasta Võru, ma status języka regionalnego (m.in. dwujęzyczne tablice informacyjne). Z zaszeregowania na grupy północną i południową wyłamują się narzecza używane wzdłuż wybrzeża na wschód od Tallinna po Narwę, wykazujące silne wpływy ję-

zyka fińskiego (kirderannikumurre).

Słownictwo estońskie przesycone jest zapożyczeniami z języków indoeuropejskich. Za sprawą wieloletniej dominacji kulturowej szczególnie mocne piętno wycisnął na nim język niemiecki. Germanizmy stanowią aż blisko trzecią część estońskiego wokabularza (włącznie ze słowami z języka szwedzkiego). Nadto pewien w nim udział mają wyrazy pochodzenia bałtyckiego (łotewskie) i wschodniosłowiańskiego (rosyjskie).

Charakterystyczna dla alfabetu estońskiego litera Õ wprowadzona została w początku XIX w. Wcześniej fonem ten oddawany był przez Ö. Z przybliżonym brzmieniem samogłosek niewystępujących w języku polskim pozwala zapoznać się transkrypcja rosyjska, np. Йõгева (Jõgeva), Йõхви (Jõhvi), Кярдла (Kärdla), Мыйзакюла (Mõisaküla), Отепя (Oterpää), Пылтсамаа (Põltsamaa), Пылва (Põlva), Пярну (Pärnu), Пюсси (Püssi), Ряпина (Räpina), Силламяэ (Sillamäe), Тывра (Tõrva), Тюри (Türi), Выхма (Võhma), Выру (Võru).

Transport. Koleje publiczne są szerokotorowe (1520 mm). Dość rzadka sieć kolejowa tworzona jest w zasadniczym swym schemacie przez odcinki powstałe w ostatnich dekadach istnienia imperium carskiego. Pierwszoplanowa rola przypada tu liniom składającym się na niegdysiejsza rosyjską Kolej Bałtycką (Balti raudtee; Baltische Eisenbahn; Балтийская железная дорога). Tradycyjnie najważniejszy szlak prowadzi więc z Tallinna przez Тапа do Narwy. Zbudowany jako pierwszy w kraju (1870) łączył pierwotnie Paldiski z Petersburgiem. Na stacji węzłowej Тапа odbija odeń linia do Tartu, której przedłużenie na południowy zachód stanowi trasa do miasta Valga, stacji węzłowej na linii z Rygi do Pskowa, zaś na południowy wschód trasa w kierunku Pieczor (przy tejże samej linii, powstała jednak już w okresie międzywojennym). Drugi wyraźnie zarysowany układ komunikacyjny tworzony jest przez szlak z Tallinna do stacji węzłowej Lelle, gdzie rozwidła się na linie do Viljandi i Parnawy. Jest to pozostałość po stosunkowo gęstej kiedyś siatce kolei wąskotorowych (750 mm). Zbudowana na przełomie XIX i XX w. dla południowej części kraju, ze stacją węzłową w Mõisaküla, a następnie rozszerzona po uzyskaniu niepodległości, stanowiła około po-

łowy wszystkich kolei w kraju, by w czasach radzieckich ulec likwidacji lub przestrojeniu na szeroki tor. Dziś koleje służą głównie transportowi towarów. W rejonie stolicy kraju operuje elektryczna kolej podmiejska. Ma ona dwie nitki. Wschodnia prowadzi do Aegviidu na szlaku ku Tapa. Zachodnia zaś wiedzie do Keila, gdzie rozdziela się na linię do Riisipere oraz na linię do Paldiski via Klooga (z krótkim odcinkiem do Kloogaranna). Sieć ta liczy 132 km. Kluczową dla niej stacją jest talliński Dworzec Bałtycki (Balti jaam). Obecnie w całym kraju jest kilka stacji węzłowych (sing. sõlmjaam, plur. sõlmjaamad). Są nimi Keila, Koidula (Värska), Lelle, Tallinn, Tapa, Tartu i Valga.

Drugi główne (sing. põhimaantee, plur. põhimaanteed), inaczej drogi krajowe pierwszej kategorii, najczęściej łączą stolicę kraju ze stolicami maakondów, w mniejszym stopniu także wzajemnie te ostatnie, nadto wiodą do przystani promowych oraz punktów granicznych (w tym przypadku stanowiąc fragmenty ciągów europejskich). Dróg głównych jest około dziesięciu, a ich długość wynosi 1602 km, czyli 10% narodowej sieci drogowej. Istnieje poza tym kilkadziesiąt dróg krajowych drugiej kategorii (sing. tugimaantee, plur. tugimaanteed).

Do czołowych portów morskich należą zespół portowy Tallinn–Muuga, Kunda, Sillamäe, Paldiski, Parnawa i Kuressaare (Roomassaare). Przez przystanie Virtsu i Rohuküla (koło Haapsalu) utrzymywana jest regularna komunikacja promowa z wyspami Archipelagu Zachodnioestońskiego. Zimą na wyspy oraz między nimi uruchamiane są drogi lodowe (sing. jäätee, plur. jääteed). Najdłuższa takowa spaja kontynent z Hiumą (ponad 25 km).

Środowisko geograficzno-przyrodnicze. Relatywnie niewielkich rozmiarów terytorium Estonii tworzy dość zwartą całość geograficzną, ograniczoną od północy Zatoką Fińską, zaś od zachodu Zatoką Ryską oraz wodami otwartego Bałtyku. Osiągająca długość aż 3794 km linia brzegowa, nieporównywalnie dłuższa niż na Łotwie czy Litwie, z czego większość przypada na bałtyckie wyspy, jest na ogół silnie rozczłonowana (postać bardziej wyrównaną przyjmuje wschodni odcinek północnego wybrzeża). Estonia zajmuje zachodnie krańce potężnego, wychodzącego z rosyjskich bezkresów Niżu Wschodnioeuropejskiego (Ida-

Euroopa lauskmaa lub Vene tasandik; Восточно-Европейская равнина, Русская равнина). Zasadniczo nizinna i lekko sfalowana powierzchnia kraju opada z południo-wschodu na północo-zachód. Przeciętna wysokość nad poziom morza oscyluje koło 50 m. Ok. 1,7% leży poniżej 20 m, 33% między 20 a 50 m, 40% od 50 do 100 m, a tylko 10% powyżej 100 m. Rzeźba powierzchni to w głównej mierze efekt zlodowaceń. Przeważają czwartorzędowe utwory glacialne, jak moreny czołowe, ozy, drumliny, jeziora polodowcowe; materiał morenowy zawiera liczne głazy narzutowe, zwłaszcza na północy kraju. Od miasta Paldiski ciągnie się wzdłuż północnego wybrzeża nad Zatoką Fińską urwista faleza, krawędź płaskiego wzniesienia, zbudowana przeważnie z twardych wapieni i miejscami z piaskowców. Jest to klint północnoestoński (Põhja-Eesti klint, Põhja-Eesti pank), istotny fragment klintu bałtyckiego (Balti klint lub Balti-Laadoga astang), ważnej dla tej partii kontynentu struktury geologiczno-morfologicznej, na długości 1100–1200 km biegnącej od szwedzkiej wyspy Olandii aż po południowe brzegi jeziora Ładoga w Rosji (w Estonii 250 km). Na zachód od Tallinna oraz na północnym wschodzie kraju glint dochodzi do samego morza, tworząc miejscami charakterystyczne wysokie i strome wybrzeże klifowe. W innych miejscach separuje go odeń wąski nieregularny pas niziny nadmorskiej (Põhja-Eesti rannikumadalik lub Soome lahe rannikumadalik). Estońskie niziny są zwykle zabagnione. Bagna i torfowiska (zwłaszcza wysokie), rozłożone dość równomiernie, pokrywają terytorium kraju w 22,3%. Szczególnie zabagniona jest jego najniższej położona część zachodnia, m.in. Nizina Parnawska (Pärnu madalik) i Nizina Zachodnioestońska (Lääne-Eesti madalik). Duża zabagniona nizina rozciąga się także na północ od jeziora Pejpus (Alutaguse madalik). Północną częścią kraju równoleżnikowo biegnie pasmo niewysokich wzniesień, o cienkiej warstwie polodowcowych osadów, z wydostającym się na powierzchnię wapienym podłożem. Pryncypialnym członem tych wzniesień jest morenowa wyżyna Pandivere (Pandivere kõrgustik). Położona między miastami Rakvere a Paide zawiera najwyższy punkt północnej Estonii (Emumägi 166 m). Na południowy wschód rozprzestrzenia się kraina drumlinów (Vooremaa). Na południe wysoczyzna Pandivere opada poprzez Równinę Środkowoestońską (Kesk-Eesti ta-

sandik lub Kesk-Eesti lavamaa) ku nizinie Võrtsjärv (Võrtsjärve madalik). Okala ona rozległe jezioro swego imienia. W południowej części kraju przeważają cztery pagórkowate wysoczyzny pochodzenia morenowego. Są nimi z zachodu na wschód Sakala kõrgustik (Härjassaare mägi 147 m), Otepää kõrgustik (Kuutsemägi 217 m), Karula kõrgustik (Tornimägi 137 m) i Haanja kõrgustik (Suur Munamägi 318 m). Ta ostatnia wyżyna leży w pobliżu estońsko-łotewsko-rosyjskiego trójkąta granicznego wypełniając najdalszy południowy wschód kraju (Kagu-Eesti). Jej kulminacja jest jednocześnie najwyższym szczytem Estonii oraz całej Bałtyki.

W skład Estonii wchodzi ok. 1500 wysp (saar) i wysepek (Eiland; laid). Rozsiane u jej brzegów dają łącznie 9,2% terytorium kraju. Główne wyspy to Sarema (2673 km²), Hiiuma (989 km²), Muhu (198 km²) i Vormsi (93 km²). Te cztery zdecydowanie największe wyspy Estonii tworzą wraz z wieloma mniejszymi (np. Abruksa, Kassari) zajmujący 3933 km² Archipelag Zachodnioestoński (Lääne-Eesti saarestik), dawniej znany jako Wyspy Moonsundzkie (Moonsund-Inseln). Obszar wodny między tymi wyspami nosi zgodnie ze swym kształtem miano Väinameri (d. Muhu väin). Zamykające go właściwe cieśniny separują poszczególne wyspy tak wzajemnie jak też od stałego lądu. Archipelag Moonsundzki tworzy od zachodu zaporę pomiędzy otwartym Bałtykiem a kontynentalną Estonią. Cieśnina Irbe (Kura kurk) oddziela Sarekę od leżącego na pd. łotewskiego Płw. Kurlandzkiego; zarazem w układzie równoleżnikowym formuje ona główne wyjście Zatoki Ryskiej na Bałtyk. Wśród pozostałych wysp do większych należą Kihnu i Ruhnu w Zatoce Ryskiej oraz Naissaar i Pakri saared w Zatoce Fińskiej. Najdalej na północ wysunięte skrawki terytorium estońskiego to leżąca w Zatoce Fińskiej wyspa Vaindloo (59° 49' 17" N) oraz na stałym lądzie przylądek Purekari na półwyspie Pärismea (59° 40' 27" N). Na południu miejsce takie leży w pobliżu Naha talu, części wsi Karisöödi gminy ziemskiej Mõniste w regionie Võrumaa (57° 30' 32" N). Zachodnie ekstrema stanowią wyspa Nootamaa ok. 1 km na południowy zachód od Loonalaid (21° 46' 06" E) oraz na kontynencie przylądek Ramsi na półwyspie Noarootsi (23° 24' 28" E). Wschodnia skrajność to graniczne miasto Narwa (28° 12' 33" E).

Sieć rzeczna Estonii jest dość gęsta (0,2 km na km²), szczególnie na południu kraju, w całości mieszcząc się w zlewisku Morza Bałtyckiego. Większość rzek wypływa ze wzniesień Pandivere lub Sakala, którymi biegnie główny wododział, bądź rodzi się na bagnach zachodniej części kraju. Sporo rzek płynie w pradolinach, którymi spływały wody topniejącego lodowca. Estońskie rzeki są przeważnie niezbyt zasobne w wodę. Te płynące przez skrasowiałe wapienie na północy kraju czasami znikają pod ziemią, zaś ich koryta na powierzchni wypełniają się tylko podczas wysokich stanów wód. Rzeki zmierzające do Zatoki Fińskiej przecinają krawędź glintu, z której zrzucają swe wody malowniczymi wodospadami, by poniżej płynąć w kanionopodobnych dolinach. Na południu kraju rzeki płynące pośród piaskowców dewońskich wyżłobiły sobie w nich głębokie doliny poprzecinane w wielu miejscach wąwozami. W okresie wiosennych wezbrań duże obszary ulegają podtopieniu (jeden z takich rejonów to Soomaa). Estońskie rzeki są stosunkowo krótkie. Ze 150 większych jedynie dziesięć przekracza lub osiąga 100 km. Są nimi Võhandu jõgi (162 km), Pärnu jõgi (144 km), Põltsamaa jõgi (135 km), Pedja jõgi (122 km), Keila jõgi (115 km), Kasari jõgi (112 km), Piusa jõgi (109 km), Pirita jõgi (105 km), Emajõgi (100 km) i Navesti jõgi (100 km). Wartości te odpowiadają więc zaledwie takim rzekom w centralnej Polsce, jak dla przykładu Bzura w Łódzkiem (166 km) czy Kamienna w Kielecko-Radomskim (138 km). Dorzeczem ponad 1000 km² dysponuje 15 rzek; największe (56,2 tys. km²) ma graniczna rzeka Narwa (Narva jõgi; Нарва, Нарова; Narova). Rzece tej, spajającej na długości 75 km jezioro Pejpus z Zatoką Fińską oraz formującej północny odcinek frontery estońsko-rosyjskiej, przypada szczególne znaczenie gospodarcze. Za sprawą obfitości wody tudzież dużych zasobów energetycznych zbudowano na Narwie zaporę tworząc sztuczny zbiornik wodny, rozlany na południe od miasta tego samego imienia, największy taki w kraju, o powierzchni 191 km² (Narva veehoidla). Również Emajõgi jest ważna gospodarczo. Ten o bardzo niskiej prędkości przepływu ciek jest jedyną w kraju rzeką żeglowną na całej swej długości. Łączy dwa największe jeziora w kraju, czyli Võrtsjärv i Peipsi järv (zsumowane Väike Emajõgi i Suur Emajõgi przekraczają 200 km). Rzeki części kraju zachodniej (Parnawa, Kasari) oraz północnej

(Pirita, Jägala, Narwa) spływają bezpośrednio do zatok Morza Bałtyckiego, podczas gdy te we wschodniej Estonii kierują swe wody w stronę jeziora Võrts na południu (Põltsamaa, Pedja) lub Jez. Czudzko-Pskowskiego (Ema, Võhandu).

W Estonii rozlewa się ok. 1200 naturalnych jezior o wodnej powierzchni ponad 1 ha. Zajmując 4,7% terytorium kraju są one rozmieszczone nierównomiernie. Wiele jezior zlokalizowanych jest na wyżynach południowej części kraju oraz w krainie Vooremaa, na północy zaś znane obszary pojezierne to Kurtna w Alutaguse oraz Północna Kõrvemaa (Aegviidu). Zdecydowanie największym jeziorem jest Pejpus (Peipsi järv). Rozlane na 2611 km² przechodzi ono od południa w Jezioro Pskowskie, z którym tworzy potężny kompleks wodny liczący 3555 km² i tym samym należący do kilku największych jezior Europy (dla porównania Śniardwy 113,4 km²). Rozciągnięte południkowo wzdłuż wschodniej ściany kraju, kształtem przypominające może trochę balon, stanowi ono od stuleci naturalną rubież z ziemiami etnicznie ruskimi. Z kolei największym jeziorem wewnętrznym jest Võrtsjärv (270,7 km²). Pozostałe jeziora są niewspółmiernie mniejsze (jedynie 42 z nich przekracza 1 km²). Większość jest także płytka; najgłębsze to Rõuge Suurjärv (38 m). W kraju istnieje poza tym 155 sztucznych akwenów o areale większym niż 1 ha.

Lasy zajmują 38,5% powierzchni kraju. Są to lasy mieszane z przewagą sosny (46%), brzozy (28%) i świerku (20%). Na wychodniach skał wapiennych w północnej części kraju oraz na wyspach ukształtowała się rzadko spotykana sucha formacja stepowa (alwar) tworząca podłoże dla zarośli leszczynowo-jałowcowych. W Estonii żyje blisko 60 gatunków ssaków. Są wśród nich wiewiórki, zające, lisy, kuny, borsuki, dziki, sarny, jelenie, łosie, wilki; w gęstych masywach leśnych trafiają się rysie (ok. 1000 sztuk) oraz niedźwiedzie brunatne (ok. 800 sztuk); brzegi wód zasiedla norka europejska i wydra rzeczna. Bogatą reprezentacją szczyci się awifauna. Estonia leży na szlaku ptasich migracji; powszechne jest ptactwo wodne i morskie. Liczne mokradła dają schronienie gadom i płazom. Wody przybrzeżne oraz słodkie zasiedla wiele gatunków ryb (m.in. stynka, sielawa, leszcz, płoć, okoń, sandacz, szczupak, miętus, pstrąg, karaś, lin, karp, sałaka, dorsz, gładzica, węgorz). Obszary szczególnie cenne przyrodniczo obję-

te zostały różnymi formami ochrony. Obecnie istnieje w Estonii pięć parków narodowych (Karula, Lahemaa, Matsalu, Soomaa, Vilsandi). Lahemaa była pierwszym takowym założonym w ZSRR (1971).

Estonia leży w strefie klimatu umiarkowanego chłodnego, z dużymi wpływami morskimi. Średnia roczna temperatura powietrza oscyluje między 4,3°C a 6,5°C (niższa na wysoczyznach, wyższa u zachodnich brzegów wysp). W najcieplejszym miesiącu (lipiec) waha się od 16,0°C na wyspach do 17,4°C wewnątrz kraju, z kolei w najzimniejszym (luty) od -3,5°C do -7,6°C. Najwyższą temperaturę (35,6°C) odnotowano w mieście Võru (11 VIII 1992). Odwrotny rekord (-43,5°C) padł w mieście Jõgeva (17 I 1940). Przeciętny roczny opad lokuje się między 550 a 800 mm (największa intensywność późnym latem). Średnio 75–135 dni w roku zalega pokrywa śnieżna; najkrócej utrzymuje się na małych wyspach blisko zachodniego wybrzeża Saremy, najdłużej zaś na wyżynach Haanja i Pandivere. Okres wegetacyjny trwa 180–195 dni, a okres wolny od mrozu 110–190 dni (oba dłuższe na wybrzeżu). Estonia leży w strefie ubogich gleb bielcowych, warstwy bardziej urodzajne spotyka się jedynie w środkowej partii kraju. Użytki rolne zajmują 56% powierzchni kraju (łąki 31%, grunty orne 20%). Ponad połowa tych ostatnich przypada na uprawy paszowe, jako że zasadniczą gałąź estońskiego rolnictwa to hodowla zwierząt. Uprawiane jest żyto, ziemniaki, jęczmień, len. Rybołówstwo rozwija się głównie na zachodnim wybrzeżu oraz nad jez. Peipus.

Estonia dysponuje wielkimi ilościami łupków bitumicznych (70% globalnego wydobycia). Ich zagłębienie rozciąga się w północno-wschodniej części kraju z głównym ośrodkiem w Kohtla-Järve. Eksploatację surowca na skalę przemysłową rozpoczęto 1919. Jako paliwo łupki stanowią podstawę przemysłu energetycznego, znajdują także zastosowanie w przemyśle chemicznym. Również na północy kraju zalegają złoża fosforytów (Rakvere, Maardu). Z pozostałych surowców duże znaczenie mają zasoby torfu, wydobywanego w różnych miejscach kraju, m.in. w południowej części Wschodniej Wironii (Puhatu) oraz na Parnawszczyźnie (Lavassaare). Na północy eksploatuje się wapienie, dolomity, kredę, margle, piaski kwarcowe, żwiry i gliny. Inne ważne gałęzie estońskiej przemysłowej to tradycyjnie przemysł elektromaszynowy, drzewno-papierniczy, tekstylny i

spożywczy. W zach. rejonach nadmorskich występują borowiny i szlamy lecznicze, co w połączeniu z sosnowymi lasami i plażami morskimi przyczyniło się do powstania uznanych kurortów bałtyckich (Parnawa, Haapsalu, Kuressaare).

Estonia jest więc krajem przemysłowo-rolniczym. Na podstawie dominujących cech gospodarki można wyróżnić trzy obszary geograficzno-ekonomiczne (północny, południowy, zachodni). Region północny, rozciągnięty wzdłuż linii Tallinn–Narwa, grupuje ok. 60% ludności kraju oraz większość przemysłu, zwłaszcza ciężkiego; na obszarze tym wyodrębnia się część zachodnia (Tallinn), środkowa (Rakvere, Kunda) i wschodnia (Kohtla-Järve, Narva). Region południowy, skoncentrowany wokół miasta Tartu, nosi charakter rolniczy. Dla regionu zachodniego, tj. terenów nadbrzeżnych oraz wysp, charakterystyczne jest m.in. rybołówstwo i przetwórstwo rybne; główny ośrodek to Parnawa (oraz Kuressaare). Stosowany bywa także podział na Kontynent (Mandri-Eesti) i Wyspy (Saared).

Trudne warunki przyrodnicze, mało zachęcające do osadnictwa na szerszą skalę, ułatwiły Estończykom zachowanie odrębności etnicznej, przetrwanie estońskiego języka oraz estońskiej kultury narodowej pod rozciągniętym na długie siedem stuleci różnym, co prawda nie zawsze nieprzyjaznym, aczkolwiek nieodmiennie obcym panowaniem.

HISTORIA

W formie Aesti (Aestii) nazwa kraju użyta została najwcześniej przez Tacyta w jego dziele etnograficznym opisującym plemiona germańskie z roku ok. 98, prawdopodobnie dotycząc jednak raczej zamieszkałych na południu indoeuropejskich Bałtów niżli wywodzących się z plemion ugrofińskich Estów, przez wschodniosłowiańskich sąsiadów określanych jako Czudowie lub Czudź (Чудь). Podstawową jednostkę terytorialną na obszarach zamieszkałych przez Estów stanowił kihelkond. W początkach XIII w. istniało ich ok. 45. Wspólnoty te składały się zwykle na jednostki wyższego rzędu o nazwie maakond (maa – ziemia, kond – okręg). Wśród tych zaś ukształtowana była u schyłku okresu przedhistorycznego grupa sześciu mniejszych maakondów wewnątrz kraju (Kesk-Eesti väikemaakonnad) oraz otaczających je osiem większych, już to Harjumaa (łac.

Harria, niem. Harrien), Järvamaa (łac. Jervia, niem. Jerwen), Läänemaa (łac. Maritima, Rotalia, niem. Wiek), Revala lub Revälä (łac. Revalia, niem. Reval), Saaremaa (łac. Osilia, niem. Ösel), Sakala (łac. Saccalia), Ugandi (łac. Ugaunia, niem. Ugaunien), Virumaa (łac. Vironia, niem. Wierland). Ich konsolidację państwową uniemożliwiły zrazu łupieżcze napady wikingów oraz od XI do XII w. ekspansja książąt ruskich, którzy narzucali części tych ziem zależność trybutarną, zaś od końca XII w. parcie niemieckie w postaci wieloletnich konsekwentnie prowadzonych z Rygi chrystianizacyjnych wypraw zbrojnych. Dla utrzymania zajętych terenów tudzież dalszego ich podboju niemieccy krzyżowcy utworzyli organizację militarną, rycerski Zakon Braci Chrystusa (Brüder der Ritterschaft Christi von Livland), zwany potem Zakonem Kawalerów Mieczowych (Schwertbrüderorden). W oparciu o regułę templariuszy powołał go 1202 Albert von Buxhövdn, znany też jako Albert Ryski, uważany za założyciela Rygi (1201) oraz jej biskup do 1229. Wedle zamysłów biskupa Kawalerowie Mieczowi mieli być podległą mu (a nie bezpośrednio papieżowi jak templariusze) stałą siłą wojskową. Taki stan rzeczy nie odpowiadał żadnym zdobyczy oraz władzy zakonnikom-rycerzom, stąd też mimo przyznania im trzeciej części zajętych ziem spowodował długotrwały konflikt z biskupstwem. Sam natomiast rozciągnięty na dwie dekady podbój ziem estońskich można podzielić na trzy następujące etapy: 1208–1212, 1215–1221, 1222–1227. Gdy kierowane ze strony niemieckiej przez biskupa Rygi dziesięcioletnie zmagania, mimo klęsk zadanych najeżdżanym (m.in. bitwa pod Viljandi 21 IX 1217, podczas której poległ estoński przywódca Lembitu) nie przynosiły krzyżowcom rezultatu w zadowalającym stopniu, zwłaszcza zaś wobec wieńczonych sukcesem akcji odwetowych dokonywanych przez Estów, tudzież wsparcia udzielanego im przez oddziały ruskie, skierowano się 1218 do Waldemara II Zwycięskiego, króla Danii 1202–1241, o pomoc w akcji chrystianizacyjnej i podboju ziem nad Zatoką Ryską i Zatoką Fińską. Waldemar opanował 1219 nadmorski gród Estów w prowincji Revala, wznosząc na jego miejscu twierdzę Castrum Danorum (est. Tallinn; niem. Reval). Przejściowo w zmaganiach wzięli udział również Szwedzi, pojawiając się na wybrzeżu Läänemaa i zajmując zamek Lihula (1220). Prawie 20-letni okres walk Estów o

zachowanie niezależności zakończył się wraz ze złamaniem oporu Ozylii oraz zdobyciem Tallinna na Duńczykach przez Kawalerów Mieczowych (1227).

Na zajętych w następstwie krucjaty liwońskiej terenach, oficjalnie określanych mianem Terra Mariana (est. Maarjamaa, łot. Māras zeme), ustanowiono kilka jednostek politycznych. Znacznie większe ich obszary, położone w obrębie dzisiejszej Łotwy i Estonii, zostały 1228, na zasadzie kompromisu autorstwa legata papieskiego Wilhelma z Modeny, rozdysponowane pomiędzy Kościół, reprezentowany przez arcybiskupstwo Rygi oraz podporządkowane mu od 1255 biskupstwa Dorpatu, Ozylii i Kurlandii (siedziba Piltyń), a Zakon Kawalerów Mieczowych, od 1237 stanowiący inflancką gałąź zakonu krzyżackiego (Livländischer Orden). Te swoiste eklezjastyczne państewka, specyficznie powiązane ze sobą, stanowiły luźny związek pod nazwą Konfederacja Inflancka (1228–1560).

Na opanowane przez rycerstwo niemieckie tereny estońskie rozciągnięto nazwę Inflant (formalnie podległych władcom Świętego Cesarstwa Rzymskiego). Z kolei mniejsza północna część kraju, złożona z Harii (nazwa ta objęła z czasem także sąsiednią krainę Revala) i Wironii, określana Estonią, stała się jako Księstwo Estonii nominalnie posiadłością Danii; w imieniu króla Danii władzę nad nią dzierżył namiestnik rezydujący w Rewlu (podlegający metropolii Lund tamtejszy biskup nie sprawował władzy świeckiej). Różna przynależność polityczna ziem estońskich znalazła odzwierciedlenie także w ustroju zakładanych naówczas miast. Tak oto Rewel (Dolne Miasto), Wesenberg (Rakvere) i Narwa, leżące na terenach duńskich, uzyskały prawa miejsce wzorowane na Lubece; na prawie ryskim, odmianie prawa hamburskiego, lokowany był Dorpat (Tartu), Felin (Viljandi), Nowa Parnawa (Neu-Pernau, Uus-Pärnu) i Biały Kamień (Weissenstein; Paide); jeszcze inne zaś przepisy, zwane prawem biskupim, otrzymała Stara Parnawa (Alt-Pernau, Vana-Pärnu) i Hapsal (Haapsalu). W przypadku Rewla i Dorpatu funkcjonowały obok siebie dwa formalnie odrębne organizmy miejskie, tj. miasta górne i dolne, o wzajemnie dość pokrętnych relacjach. Sytuacja polityczna na obszarze inflanckim nacechowana była ustawiczną rywalizacją inflanckich Krzyżaków z pozostałymi członkami Konfederacji, a to w ramach dalekosiężnego celu Zakonu, jakim było zagarnięcie i inkorporacja biskupstw inflanc-

kich. Posiadłości zakonne rozpostarte były w różnych częściach Inflant, także na Wyspach, co potęgowało konflikt z sąsiadami. Główna siedziba inflanckiego miśtrza krajowego mieściła się w Wenden (Vönnu, Cēsis; Kies; dziś Łotwa).

Podbite tereny zorganizowano wedle uniwersalnych wzorców zachodnioeuropejskich, tak w odniesieniu do struktury politycznej jak również życia społecznego i szeroko pojmowanej kultury, przeszczepiając na świeży grunt feudalne instytucje i formy życia zbiorowego. Niemieccy zdobywcy oraz napływający wraz z nimi (do obu części kraju) element kolonizacyjny, etnicznie zwykle germańskiej proveniencji, zagwarantował sobie pozycję dominującą wśród warstwy rycerskiej (potem szlacheckiej) oraz w lokowanych miastach. Świeccy rycerze otrzymywali w lenno nadziały ziemi, w zamian za co jako wasale zobligowani byli po wezwaniu przez swego pana-seniora do stawiania się na urządzone przezeń wyprawy zbrojne. Zakon sam w sobie stanowił siłę zbrojną, dlatego też proces nadawania ziemi przybrał na jego terenach niewielkie rozmiary, znacznie bardziej zaś rozwinął się w państwach biskupich oraz na terenie Księstwa Estonii. Wasale to w przygniatającej mierze rycerze niemieccy (liczba Duńczyków była bardzo ograniczona). Rekrutowali się oni z różnych części Rzeszy, głównie z przeludnionych obszarów dzisiejszej Dolnej Saksonii, Szlezwiku-Holsztynu i Westfalii. W odróżnieniu jednakże od położonych ku południu terenów zamieszkałych przez bałtyckich Prusów i także zdobytych przez niemieckich krzyżowców, na obszarze Bałtyki nie doszło do masowego niemieckiego osadnictwa chłopskiego. Ludność autochtoniczna natomiast, poza szybko uległą germanizacji ocalałą częścią dawnej starszizny, która zasiła grupę wasali, sprowadzona została na ogół do pozycji subordynowanej względem niemieckim feudałów, aczkolwiek nie pozbawionej całkowicie praw. Sama chrystianizacja Estów nosiła charakter powierzchowny. Przez bardzo długi czas trwali oni przy kultach pogańskich, nadto nie rozumieli uprawianej po łacinie liturgii ani wygłaszanych w języku niemieckim modlitw i kazań; jeszcze u progu Reformacji niemieccy duchowni określali rodzimą ludność chłopską mianem pogan lub w najlepszym układzie nowo ochrzczonych. Estowie zwykle niechętnie odnosili się też do utożsamianej z narzuconym porządkiem zestandaryzowanej kultury średnio-

wiecznej. Równolegle żyły więc dwie wzajemnie nieufne czy nawet otwarcie wrogie względem siebie społeczności uprzywilejowanych zdobywców i rdzennej ludności podbitej. Ta ostatnia niezupełnie wszak zaakceptowała przypisaną jej przez najeźdźców rolę społeczną.

Zawiadywanie geograficznie odległym i de facto na poły niezależnym od metropolii Księstwem Estonii nastęrczało władcom Danii coraz więcej trudu, skłaniając ich w I połowie XIV w. ku decyzji o sprzedaży kłopotliwej prowincji. Zamęt związany ze zmianą przynależności państwowej postanowili wykorzystać Estończycy, najpierw z Harii, urządzając zbrojne powstanie (1343–1345). Na datę jego wybuchu wyznaczono noc z 23 na 24 kwietnia 1343 i stąd też nazwa zrywu, powstanie w noc św. Jerzego (Jüriöö ülestõus, Aufstand in der Georgsnacht). W estońskim ludowym kalendarzu gospodarczym 23 kwietnia stanowił inaugurację nowego roku rolniczego, dzień jęcia prac polowych i wypędu bydła na pastwiska, którym towarzyszyło robienie dużo hałasu, dęcie w trąby i palenie przez rolników ognisk – były one umownym znakiem do rozpoczęcia zrywu, jednocześnie nie budząc podejrzeń wśród niemieckich mieszkańców miast, zamków i klasztorów, obeznanych z tym pamiętającym jeszcze okres pogański prาดawnym zwyczajem. Bazując na zaskoczeniu powstańcy przez kilka kolejnych dni puścili z dymem wszystkie folwarki i kościoły w Harii, opanowali i zniszczyli dobrze ufortyfikowany klasztor cysterski w Padise; pojmwanych Niemców i Duńczyków zazwyczaj pozbawiano życia. Skoncentrowawszy swe oddziały i wybrawszy czterech przywódców, zwanych królami, powstańcy skierowali się na Rewel, rozbijając pod jego murami obóz, jednakże bez podejmowania szturm. Za pośrednictwem wójta Turku, namiestnika Finlandii, nawiązano porozumienie ze Szwecją (skonfliktowaną z Danią i dążącą do przejęcia jej estońskich posiadłości) zakładające uzyskanie z tej strony szybkiej i istotnej pomocy militarnej. 25 kwietnia rozgorzało powstanie w Läänemaa, gdzie celem Estończyków było opanowanie zamku biskupiego w Hapsal, stolicy państwa biskupiego (Bistum Ösel-Wiek). Ocalała z rzezi niemiecka ludność obu ogarniętych walkami regionów szukała schronienia na zamku zakonnym w Białym Kamieniu. Stworzyło to dla Zakonu okazję do uzyskania przezeń wpływów na terenach Księstwa Esto-

nii. Przy udziale inflanckiego mistrza krajowego oraz duńskiego biskupa Rewla urządzono w Białym Kamieniu negocjacje pokojowe, podczas których zamordowano zaproszonych na nie czterech liderów estońskich (4 V 1343). Pozbawienie Estończyków przywództwa zredukowało ich szanse w starciach z wojskami zakonnymi, które przystępując do pochodu na Rewel zadały powstańcom klęski w bitwach 11 maja (Kanavere lahing) i 14 maja 1343 (Sõjamäe lahing). Krzyżacy posunęli się pod mury Rewla, a duńskie władze powierzyły im obronę miasta, tym bardziej że zgodnie z zawartym przez powstańców porozumieniem wpłynęły do Zatoki siły szwedzkie pod dowództwem wójtów fińskich miast Wyborg i Turku (18–19 V 1343). Nie doczekawszy się powstańców, kilka dni temu rozgromionych pod Sõjamäe na przedpolu miasta, Szwedzi odpłynęli, zaś główne siły Zakonu skierowano na zachód, gdzie spowodowały odstąpienie Estończyków od oblegania Hapsal. Jednocześnie końcem maja wkroczyły w granice Bistum Dorpat idące w sukurs powstańcom oddziały pskowskie, wnet jednak zmuszone przez Zakon do odwrotu. Tym samym powstanie w kontynentalnej części ziem estońskich zasadniczo można uznać za zakończone, choć niebawem doszło w Harii do wznowienia walk, uśmierzonych przy pomocy posiłków krzyżackich z Prus ściągniętych końcem października 1343. 24 lipca 1343 powstanie wybuchło na Saremie. Przez rebeliantów zajęty został tam zakonny zamek w Pöide. Za sprawą łagodnej zimy dopiero w początku 1344 rycerze zakonnicy mogli w ramach ekspedycji odwetowej przejść po lodzie na wyspę, gdzie pokonali Ozylijczyków pod Karja (15 lub 17 II 1344 poniósł śmierć ich przywódca Vesse). Definitywna pacyfikacja wyspy miała miejsce zimą następnego roku. Rozciągnięte łącznie na dwa lata powstanie, ostatni zryw rdzennej ludności, ogarnęło bez mała trzecią część ziem etnicznie estońskich.

1346 król Danii Waldemar IV Odnowiciel (Valdemar Atterdag) sprzedał Harię i Wironię Zakonowi Niemieckiemu. Posiadając odtąd w swych granicach wybrzeże Zatoki Fińskiej, m.in. Rewel, Wesenberg i Narwę, wydatnie na każdej płaszczyźnie wzmocnili rycerze zakonnicy swą pozycję na terenie Starych Inflant (Alt-Livland, Vana-Liivimaa). Niemal równocześnie jednak zmianie uległa sytuacja międzynarodowa. Na wschodzie trwało stopniowe zrzucanie jarzma ta-

tarskiego oraz scalanie ziem ruskich przez Moskwę. Podjęła ona także wysiłki dla utworzenia sobie drogi na Bałtyk i tym samym do Europy Zachodniej. Jeden z przejawów tej polityki to wzniesienie przez Iwana III Srogięgo na prawym brzegu granicznej rzeki Narwy, naprzeciwko miasta i zamku zakonnego, potężnej twierdzy swęgo imienia (1492). Niebezpieczeństwo moskiewskie starano się zażegnać poprzez prewencyjne akcje zbrojne organizowane przez zakon inflancki (po sekularyzacji zakonu krzyżackiego w Prusach całkowicie już niezależny, ale też niemogący liczyć na jego pomoc). Zawarty 1503 i następnie przedłużany aż po 1554 rozejm z Moskwą dał Infantom kilkadziesiąt lat pokoju sprzyjając rozwojowi gospodarczemu i kulturalnemu tych ziem.

Ściśle powiązane kulturowo z Północnymi Niemcami inflanckie warstwy wyższe, tudzież wzbierające na znaczeniu mieszczaństwo, niechętnie ustosunkowane do władzy eklezjalnej, stwarzały przy ogólnym kryzysie wewnętrznym Kościoła dogodną aurę do szybkiego rozprzestrzeniania się nauk Lutera. Do Rewla i Dorpatu prądy reformacyjne trafiły już 1523. Poważny zasięg przyjął wtórujący im ikonoklazm; ofiarą obrazoburców padło wiele obiektów kościelnych, m.in. w dwóch wyżej wspomnianych ośrodkach miejskich. Luteranizm był nade wszystko religią mieszczan, dopiero w latach 30. konwertowała się nań większość szlachty (tym samym za luteran automatycznie uznano estońskich chłopów). Reformacja jako taka nie przyniosła jednak demontażu dotychczasowych struktur politycznych. Przetwały one do końca szóstej dekady tegoż stulecia, kiedy to kres położyła im trwająca ćwierć wieku seria zbrojnych konfliktów międzynarodowych znanych jako wojny inflanckie (1558–1583).

Przeżywające oto w XVI w. okres rozkwitu państwa położone wokół Bałtyku, jak Polska-Litwa, Dania i Szwecja, tudzież dobijające się wyjścia na to morze, rosnące w siłę i w ramach zbierania ziem ruskich sukcesywnie poszerzające swe terytorium państwo moskiewskie, rządzone przez Iwana IV Groźnego, podjęły walkę o przejęcie kontroli nad wciąż przynoszącym wielkie dochody handlem bałtyckim. Cel ten można było osiągnąć m.in. poprzez opanowanie portów inflanckich (Rygi, Parnawy, Rewla, Narwy). Do ekspansji zachęcały także zamożność i wysoki poziom zagospodarowania ziem inflanckich przy równoczesnej

słabości ich organizmów politycznych, targanych zadawnionymi konfliktami wewnętrznymi, które świeżo wzmogła reformacja oraz wspomniana sekularyzacja zakonu krzyżackiego w Prusach (1525). W walce o spadek po Starych Inflantach, która odzwierciedlała rozbieżność interesów biorących w niej udział stron, za kluczowy należy uznać łańcuch stanowiących wzajemną reakcję następujących po sobie wydarzeń: zawarcie przez Zygmunta II Augusta i zakon inflancki zwróconego przeciw Moskwie układu w Pozwolu (lit. Pasvalys) 1557; aneksję wschodniej połaci ziem estońskich (Dorpat, Wironia) przez Iwana IV Groźnego 1558; sprzedaż Ozylii Duńczykom 1559 i zajęcie przez nich wyspy 1560; wyłączenie Szwedów w Harii 1561; pakt wileński 1561, mocą którego nastąpiła sekularyzacja zakonu inflanckiego przez ostatniego wielkiego mistrza Gottharda Kettlera oraz inkorporacja terytorium państwa zakonnego do Rzeczypospolitej; pierwsza wojna północna, zwana też wojną siedmioletnią 1563–1570, sprzymierzenie Szwecji z Rosją a Polski z Danią oraz Hanżą 1563; opanowanie przez Szwecję wyspy Dagö 1563; odwrócenie przymierzy po zmianie na tronie szwedzkim – sojusz Polski ze Szwecją a Moskwy z Danią 1568; kongres pokojowy w Szczecinie 1570; utworzenie pod protektoratem Iwana IV Groźnego marionetkowego Królestwa Inflant ze stolicą w Pöłtsamaa 1570–1578; nowa wojna polsko-rosyjska 1577–1582, pięćmiesięczne obleganie Pskowa przez Stefana Batorego 1581–1582; zdobycie Narwy przez Szwedów 1581, odepchnięcie Rosji od Bałtyku i wyparcie jej z Inflant. W czasie wojny o Inflanty odznaczyli się chłopscy partyzanci estońscy (Ivo Schenkenberg, zw. Eestimaa Hannibal). Odegrali oni też istotną rolę w doprowadzeniu Estonii pod panowanie szwedzkie w kolejnym stuleciu.

Rezultatem wieloletniego konfliktu, finalizowanego przez rozejmy pokojowe m.in. polsko-rosyjski podpisany w Jamie Zapolskim (1582) oraz szwedzko-rosyjski zawarty nad brzegami rzeki Plussa (1583), był nowy podział estońskiego obszaru etnicznego, jeszcze głębszy niż w czasach Starych Inflant. Znalazł się on bowiem teraz w granicach trzech królestw. Przy Danii pozostała nabyta ponad 20 lat wcześniej Ozylia; Szwecja zatrzymywała północną część ziem estońskich; południe zaś weszło w skład Rzeczypospolitej. Tereny szwedzkie (Wiek, Harrien,

Jerwen, Wierland, Dagö) powróciły do nazwy Księstwa Estońskiego, zwane były także Szwedzką Estonią (Svenska Estland), od wschodu granicząc ze Szwedzką Ingrią inaczej Szwedzką Ingermanlandią (Svenska Ingermanland). Przypadłe państwu polsko-litewskiemu Inflanty stały się trzecim obok Korony i Wielkiego Księstwa składnikiem RON. Podzielono je na trzy prezydii, przemianowane 1598 na województwo parnawskie (ok. 12 tys. km²) i województwo dorpackie (ok. 9 tys. km²), rozgraniczone południkowo wzdłuż linii Võrtsjärv, oraz leżące na terytorium dzisiejszej Łotwy województwo wendeńskie (ok. 30 tys. km²).

Podczas reformacji i wojen inflanckich struktury Kościoła katolickiego uległy na tych terenach tak doszczętnemu zniszczeniu, że po 1582 nie podjęto nawet próby ich odnowy, w zamian dla całych przynależnych Rzeczypospolitej Inflant powołując jedno nowe biskupstwo z siedzibą w Kieś (biskupstwo wendeńskie). Wedle zamysłów Kościoła tereny inflanckie miały stać się bazą kontrreformacji w tej części Europy. W tworzonych na nich instytucjach kościelnych upatrywano środek do rekatolicyzacji Inflant, długofalowo w podobnym duchu oddziałujący także na Skandynawię i Rosję. W pracach kolegiów jezuickich, powołanych w Dorpacie (1583) i Rydze (1585), brali udział tej klasy szermierze kontrreformacji, co Antonio Possevino czy Piotr Skarga. Działalność jezuitów, nierzadko władających językiem estońskim i łotewskim, została dobrze przyjęta przez rdzenną ludność chłopską, której, choć schrytlianizowanej powierzchownie, bliskie były niektóre elementy religii katolickiej, takie jak kult świętych bądź obrzędy w rodzaju poświęcania pól czy domów, częściowo nawiązujące jeszcze do czasów przedchrześcijańskich, a które odebrała im reformacja. Nie trzeba chyba dodawać, że działalność jezuitów natrafiła na niechęć protestanckiego mieszczaństwa oraz luteranckiej szlachty niemieckiej, potęgowana przez hojne uposażenia ziemskie jezuitów i biskupstwa, co dodatkowo budziło naturalne sympatie do szwedzkich współwyznawców luteranizmu z północnej strony granicy. Aspekt religijny był niewątpliwie jednym z czynników (m.in. obok kwestii dynastycznych jako głównego) we wzbierającym u końca stulecia wielowątkowym konflikcie między Szwecją, agresywnym państwem protestanckim, a Rzeczypospolitą, stanowiącą oparcie katolicyzmu w tej części Europy.

Bezpośrednią atoli przyczyną rozgorzałych niebawem wojen polsko-szwedzkich, będących także kontynuacją wcześniejszej walki o dominium Maris Baltici, stała się kwestia przynależności państwowej Szwedzkiej Estonii, którą Zygmunt Waza, po zdeponowaniu w Szwecji a uprzednio zobowiązany jako elekt, formalnie inkorporował w granice Rzeczypospolitej (1600). Rozgrywające się w pierwszej połowie XVII w. polsko-szwedzkie wojny o Inflanty (1600–1611, 1617–1618, 1621–1626) oraz o ujście Wisły (1626–1629) doprowadziły do utraty ziem etnicznie estońskich przez Rzeczpospolitą na korzyść Szwecji. Kapitulacja polskich garnizonów Parnawy (1617), Rygi (1621) i Dorpatu (1625) oznaczała faktyczne przejście tych terenów pod panowanie Trzech Koron. Usankcjonowane ono zostało traktatami rozejmowymi w Altmarku (1629) i Sztumskiej Wsi (1635), choć formalne i definitywne zrzeczenie się praw do tych ziem przez Polskę-Litwę nastąpiło dopiero mocą kończącego potop szwedzki traktatu pokojowego w Oliwie (1660). Szwedzi zatrzymali Inflanty na północ od Dźwiny wraz z Rygą, zwane odtąd Inflantami Szwedzkimi (Svenska Livland). Rzeczpospolita zaś zachowała mniejszą ich część południowo-wschodnią zwaną odtąd Inflantami Polskimi (ob. łotewska Łatgalia). Układ pokojowy w Oliwie przyznał Szwecji także wyspę Ruhnu w Zatoce Ryskiej, która dotychczas należała do Kurlandii. Niemal równocześnie mocą pokoju w Brömsebro (1645) kończącego wojnę duńsko-szwedzką 1643–1645, traktowaną jako część wojny trzydziestoletniej, będąca u szczytu potęgi militarnej Szwecja, pokonawszy swą tradycyjną rywalkę na Bałtyku Danię, przejęła od niej Ozylię (oraz m.in. Gotlandię). Tym samym pod panowanie szwedzkie trafiła prawie całość estońskiego obszaru etnicznego (z wyjątkiem większej części krainy Setu, również we wcześniejszym okresie niemieckim leżącej w granicach Rusi i zamieszkaney przez ludność prawosławną). Administracyjnie północna część ziem estońskich tworzyła gubernię estlandzką, z siedzibą w Rewlu (Toompea), południowa zaś stanowiła część guberni inflanckiej, rozpostartej także na terenach etnicznie łotewskich, ze stolicą w Rydze. Ozylia zasiłła gubernię inflancką, jednakże przy zachowaniu w jej ramach pewnej odrębności.

Po zakończeniu wojen polsko-szwedzkich nastąpiło dla ziem estońskich kilkadzie-

siąt lat pokoju (zmaconych jedynie krótkotrwałym konfliktem rosyjsko-szwedzkim 1656–1658 zakończonym podpisaniem traktatu pokojowego w Kardis 1661). Poza aktywizacją gospodarczą zniszczonych i wyludnionych wojnami terenów, połączoną z osadnictwem rolniczym (także przy użyciu różnoetnicznego materiału) opustoszałych połaci kraju, okres ten w jakimś stopniu umożliwił ziemiom estońskim partycypowanie w dokonywanych wtedy w państwie szwedzkim ważnych przemianach społeczno-ekonomicznych. Absolutystyczne dążenia władców szwedzkich prowadziły do osłabienia pozycji niemieckiej szlachty i eo ipso krótkotrwałej poprawy położenia prawnego ludności chłopskiej. Poważny na nią wpływ miał proces redukcji, czyli odbierania szlachcie dóbr ziemskich, które uprzednio stanowiły własność państwa i zostały rozdane szlachcie. W istotnej mierze ograniczyło to władzę dotychczasowych właścicieli nad chłopami. Chłopom przyznano również prawo wnoszenia skarg i próśb do samego króla, z czego korzystano wysyłając do Sztokholmu delegacje chłopskie. Wykreowało to i na długi czas utrwaliło u Estończyków pozytywny obraz szwedzkich rządów, jednocześnie kształtując przekonanie, iż władza królewska chroni ich przed samowolą oraz bezprawiem szlachty, tym samym na zasadzie swoistej wzajemności interesów generując wśród chłopów postawy lojalistyczne. Sytuację taką miejscowa szlachta niemiecka, na ogół wyniosła i pyszałkowata, a przez rządy szwedzkie sprowadzona do roli dzierżawców dóbr państwowych oraz ograniczona w sprawowaniu władzy, odczuwała jako degradację, co z czasem umiejętnie podsycił car Piotr I Wielki, obiecując przywrócenie jej dawnych przywilejów w przypadku przejścia tych terenów pod panowanie Rosji. W okresie szwedzkim wzrosło też podporządkowanie miast władzom państwowym. Luteranizm jako religię państwową ustanowiono w obu guberniach w ostatniej dekadzie XVII w. Kościół luteranski przybrał na ziemiach estońskich postać wojującą, odległą choćby od cienia tolerancji, ze szczególną awersją odnosząc się do katolików, co było także reminiscencją niedawnych wojen z Rzeczpospolitą. Podobnie jak wcześniej w Estlandii, także w Inflantach poddano likwidacji wszelkie struktury Kościoła katolickiego (pierwsza po tym okresie parafia katolicka na ziemiach estońskich pojawiła się dopiero w Rewlu 1842). Jednocześnie du-

chowni protestancy energicznie przystąpili do wypleniania resztek wierzeń pogańskich, jak składanie ofiar u świętych źródeł, rzek, jezior, drzew, kamieni. Świadcstwa historyczne z tamtych czasów wskazują jednak, że katolicyzm, łączony przez chłopów z dawnymi zwyczajami w swoisty rodzaj synkretyzmu religijnego, nadto za sprawą bogatej obrzędowości dostarczający im wrażeń estetycznych, był rdzennej ludności estońskiej bliższy od bardziej racjonalnego luteranizmu. Z drugiej jednak strony utrwalenie luteranizmu pod panowaniem szwedzkim oznaczało dla Estończyków rozwój różnych dziedzin związanych z oświatą, w tym przede wszystkim szkolnictwa w ich języku ojczystym (a także zapoczątkowanie tradycji nauczania domowego). We wspomnianej wyżej kolonizacji wewnętrznej duży udział mieli mieszkańcy Ozylii. Ale na opustoszałe tereny przybywali również chłopci spoza ziem estońskich. Najwięcej migrantów pochodziło z Rosji. Byli wśród nich także rzemieślnicy, kupcy i rybacy. Rosjanie zwykle osiadali we wschodniej części kraju, głównie w Alutaguse (Wschodnia Wironia). Końcem XVII w. na północnym i zachodnim brzegu jeziora Pejpus zaczęli osiadać rosyjscy staroobrzędowcy uchodzący przed prześladowaniami w swej ojczyźnie. Pod rządami Szwecji ziemie estońskie przyjęły także wielu Finów, którzy tworzyli wówczas 12% ludności Harii i 20% Wironii, oraz Łotyszy, kolonizujących przeważnie południową część kraju. Większość osadników dość szybko uległa estonizacji. Odrębność zachowali jedynie chłopci rosyjscy, zwłaszcza starowierzy, których osady do dziś stanowią charakterystyczny składnik krajobrazu nad Peipsi järv.

1698–1699 ukształtował się zwrócony przeciwko Szwecji zaczepno-odporny sojusz jej sąsiadów (Rosja, Dania, Saksonia). Uderzeniem wojsk saskich Augusta II Mocnego z Kurlandii na Inflanty 1700 rozpoczęła się wielka wojna północna, zwana też III wojną północną, częściowo rozgrywana na ziemiach estońskich. Ich losy rozstrzygnęły się jednak daleko stąd, na Ukrainie Lewobrzeżnej, gdzie wojska rosyjskie Piotra I odniosły wspaniałe zwycięstwo nad armią szwedzką Karola XII w wielkiej bitwie pod Połtawą (1709). Rok później garnizony szwedzkie w Estlandii i Inflantach kapitulowały przed wojskami carskimi, a Rosjanie zajmowali Parnawę, Arensburg i Rewel (1710). Trwające jeszcze dziesięć lat zma-

gania zakończone zostały podpisaniem 1721 traktatu pokojowego w Nystad (Uusikaupunki) nad Zatoką Botnicką. Szwecja oficjalnie odstąpiła w nim Rosji Inflanty, Estlandię, Ingrię i części Karelii, tracąc zarazem status mocarstwa europejskiego. Rosja zaś otrzymała postulowane od dwóch stuleci szerokie wyjście na Bałtyk i dołączyła do grona potęg kontynentalnych.

Niemniej jednak Rosja początkowo nie czuła się zbyt pewnie w nowych prowincjach. By utrwalić w nich swe panowanie władze carskie postawiły na zjednanie sobie miejscowej szlachty niemieckiej. Jeszcze podczas wojny rozpoczęto więc proces restytucji dóbr szlacheckich, upaństwowionych przez Szwedów. Rycerstwa estlandzkie, inflanckie i ozylijskie otrzymały też gwarancje szerokiej autonomii (Landtag). W ramach zachowania odrębności tych terenów utrzymana została granica celna z guberniami śródrosyjskimi, potwierdzono dominującą pozycję luteranizmu oraz język niemiecki jako urzędowy. Oparta o specjalny status polityczny (Остзейский особый порядок) odrębność ustrojowa Bałtyki gwarantowała całość władzy miejscowym Niemcom. Wszystko to pozwoliło na podtrzymanie specyfiki dawnych Starych Inflant. Administracyjnie tereny te tworzyły gubernie bałtyckie (Ostseegouvernements; Balti kubermangud; Остзейские губернии, także Остзейский край lub Прибалтийский край). Składały się na nie trzy jednostki, a to Eestimaa kubermang, Liivimaa kubermang i Kuramaa kubermang (od 1795). Niemiecką szlachtę guberni estlandzkiej, inflanckiej i kurlandzkiej zaczęto odąd coraz częściej określać mianem bałtyckich Niemców. W onych tzw. baronach nadbałtyckich zaskarbiło sobie państwo carów na blisko dwa stulecia oddaną i lojalną grupę poddanych, politycznie wyrobioną i po europejsku wyedukowaną, która pozostając w kręgu kultury niemieckiej, utrzymując ściśle i wzajemne kontakty z Rzeszą, stanowiła jeden z łączników imperium rosyjskiego z niemieckim obszarem nie tylko kulturowym ale i politycznym. Ogrom państwa rosyjskiego, przy jednoczesnej geograficznej bliskości nowej stolicy Petersburga, miasta niemieckiego z nazwy a na poły też z panującego w nim ducha, dawał bałtyckim Niemcom sposobność kariery urzędniczej oraz wojskowej na dworze carskim o rozmiarach dotąd nieznanych, stąd też mimo pewnych konfliktów z władzą centralną, daleko zresztą mniejszych niż w okresie szwedz-

kim, pozostali mu oni wierni niemal do końca. Bałtyccy Niemcy formowali sobą rdzeń nowoczesnej rosyjskiej biurokracji państwowej, znaczącą część korpusu oficerskiego armii rosyjskiej, tudzież ważki składnik petersburskich kamaryl dworskich. To w dużej mierze za ich przyczyną Rosja aż po schyłek kolejnego stulecia tworzyła do pewnego stopnia coś na kształt niemieckiego organizmu państwowego rozsiadłego na ziemiach etnicznie głównie słowiańskich i wysysającego z nich życiodajne soki. Bałtyccy Niemcy zbudowali też fundament pilnie przez siebie strzeżonego politycznego związku Rosji i Prus na arenie międzynarodowej. To wreszcie u nich też znajdowała na ogół niewygasłą inspirację antypolska polityka Petersburga XVIII–XIX w.

Chłopów zaś panowanie rosyjskie pozbawiło praw uzyskanych pod rządami Trzech Koron. Na powrót podporządkowani zostali niemieckim właścicielom majątków ziemskich. Jedną z form oporu wobec takiej sytuacji było zbiegostwo do Szwecji i Finlandii. Gdy 1788 Szwecja podjęła próbę odzyskania terenów bałtyckich, w przybrzeżnych lasach gromadziły się grupy chłopów, częściowo uzbrojonych, w oczekiwaniu na spodziewany desant szwedzki. Estońscy chłopi uciekali także na tereny guberni pskowskiej, gdzie w dobrach prawosławnego monasteru pieczerskiego powstały całe wsie przez nich zamieszkałe. Pod wpływem prądów oświeceniowych, wspieranych przez Katarzynę II, władze centralne wprowadziły schyłkiem stulecia pewne regulacje poprawiające prawne położenie chłopów, lecz i tak było ono gorsze niż pod panowaniem szwedzkim. W porównaniu z czasami szwedzkimi zmniejszeniu uległy także wpływy Kościoła luterńskiego. W połowie XVIII w. rozwinął się na ziemiach estońskich religijny ruch herrnhuterów, jeden z kierunków wywodzącego się z Niemiec pietyzmu. Pozostając w strukturach Kościoła luterńskiego herrnhuterzy obok propagowania moralnego trybu życia głosili idee równości społecznej. Bractwa herrnhuterów znalazły zwolenników zwłaszcza wśród ludności chłopskiej, kształtując jej świadomość społeczną oraz poczucie godności ludzkiej (1743 działalność ta została zakazana przez władze carskie).

Pełniejszej unifikacji prowincji bałtyckich z resztą Rosji, przejściowo podjętej w epoce Katarzyny II, służyć miały m.in. zmiany w podziale administracyjnym kra-

ju. 1783–1796 miejsce dotychczasowej guberni rewelskiej i guberni ryskiej, pod tymi nazwami istniejących od początku panowania rosyjskiego, na krótko zajęły namiestnictwa w siedzibami w tych miastach, przemianowane następnie na wspomniane już gubernie estlandzką i inflancką (liwlandzką, liwońską). W tym samym czasie utworzono również nowe jednostki rangi powiatów (1783). Na terenie Estlandii siedzibę takiego nowego powiatu (do 1796) ulokowano w założonym 1718 jeszcze przez Piotra I nowym mieście Baltischport (Paldiski). Większe i trwalsze w tym zakresie zmiany zaszyły na terenie Inflant, gdzie w estońskiej ich części powołano do życia nowe powiaty z siedzibą w Felinie, Wałku oraz świeżo w tym celu założonym zupełnie nowym mieście Werro (Võru). Wszystkim stolicom powiatowym nadano bądź przywrócono prawa miejskie. Odtąd aż do końca panowania rosyjskiego istniało na ziemiach estońskich dwanaście miast (Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, Kuressaare, Haapsalu, Paide, Rakvere, Viljandi, Valga oraz dwa nowe, Paldiski i Võru). Miasto Narva od początku panowania rosyjskiego należało do guberni sankt-petersburskiej (wcześniejsza gubernia ingermanlandzka 1703/1708–1710). Ziemie Setu zaś pozostały jak uprzednio w składzie guberni pskowskiej.

Po zakończeniu wojen napoleońskich car Aleksander I zniósł poddaństwo osobiste chłopów w obu guberniach (estlandzka 1816, inflancka 1819). Estońscy chłopci otrzymywali jednocześnie nazwiska, nadawane im przez niemieckich właścicieli ziemskich (stąd też ich często niemieckie brzmienie). Po spowodowanej nieurodzajem klęsce głodu 1840 pojawiły się wśród zrozpaczonej ludności chłopskiej guberni inflanckiej pogłoski o bezpłatnym nadawaniu w Rosji ziemi; w nadziei jej uzyskania tysiące południowoestońskich włościan ścigało do stolicy guberni (Rygi). Oczekiwania te okazały się pozbawione podstaw, o co zainteresowani obwiniali niemieckich obszarników, którzy mieli udaremniać zamiary cara, w oglądzie chłopów dążącego do polepszenia ich doli. Sięgające jeszcze czasów szwedzkich przeświadczenie o dobrej woli monarchy, w zestawieniu z szerzonymi z Petersburga ideami wszechsłowiańskimi, ale przede wszystkim nadzieje na uwolnienie od pańszczyzny oraz otrzymanie ziemi, tkwiły również u podstaw zaistniałego niebawem, latem 1845, zjawiska masowego przechodze-

nia estońskich chłopów, zwłaszcza tych biedniejszych, na prawosławie. Konwersje owe zatoczyły skalę tak wielką, iż zaniepokojone nimi zostały nawet same władze carskie, które oficjalnie informowały, że przyjęcie ortodoksji nie powoduje nadania żadnych praw (aczkolwiek prawosławny duchowny z Mustvee nad Peipsi järv poradził sobie z tym problemem w prostszy sposób, mianowicie oświadczając zgłaszającym się doń kandydatom na neofitów, iż nie może ich zapisać na ruską wiarę, gdyż skończył mu się atrament i trzeba czekać na dostawę nowego z Rygi). Na przestrzeni trzech lat prawosławnymi zostało ponad 60 tys. Estończyków. W niektórych miejscach konwersje dotyczyły 70–80% ludności. Pejzaż estońskich terenów wiejskich urozmaicił się o pierwsze cerkwie prawosławne (nie licząc tych na wybrzeżu jeziora Pejpus). Gdy zmiana wiary nie spełniła pokładanych w niej nadziei, wielu zawiedzionych chłopów próbowało wrócić do protestantyzmu. Nie było to już wszak wykonalne, gdyż w międzyczasie (1832) Kościół luterański utracił swą dominującą pozycję w guberniach bałtyckich, zaś z prawosławia, jako religii państwowej w całym imperium, przechodzenie na inne wyznania było zakazane. W pierwszej połowie XIX w. miała miejsce także reaktywacja działalności wspólnot herrnhuterskich, które osiągnęły liczbę 50 tys. członków. Nieco później zaś w prowincjach Haria i Jerwia narodził się nowy ruch religijny, o charakterze bardziej sekciarskim, którego twórcą był rewelski kupiec Juhan Leinberg (za jego sprawą kilkuset Estończyków wyemigrowało 1861–1865 na Krym). W pierwszej połowie XIX w. zaczęły wyrastać na ziemiach estońskich pierwsze większe zakłady produkcyjne. Były to głównie fabryki przemysłu włókienniczego, zwykle bazujące na lokalnym surowcu (wełna, len). Poza Narwą, już uprzednio będącą centrum tego typu wytwórczości, fabryki sukna założono na Hiumie (Kärdla), koło Parnawy (Sindi) oraz w Dorpacie. Przy dwóch pierwszych wzniesiono także osiedla dla robotników. Na potrzeby doświadczonej rozkwitu żeglugi kabotażowej rozwinęła się produkcja żaglowców, budowanych w zalesionych okolicach Parnawy oraz na wybrzeżu północnym. Wzdłuż brzegów morskich transportowano nimi materiały budowlane do Rygi oraz gips do Petersburga. Na wybrzeżu północnym środków do życia dostarczał także przemysł do i z Finlandii. Jako punkty handlowej wymiany wewnętrznej słu-

żyły jarmarki w ośrodkach miejskich oraz liczne karczmy na terenach majątków ziemskich (dzierżawcy karczm parali się także lichwą). Połowa XIX w. stała jednak pod znakiem konieczności rozwikłania nabrzmiałej kwestii chłopskiej, a przeprowadzone wtedy odnośne reformy stanowiły wielki przełom w życiu społecznym i gospodarczym ziem estońskich. 1849–1868 sukcesywnie zniesiono pańszczyznę zamieniając ją na dzierżawny czynsz pieniężny oraz zezwalając na wykup chutorów od dworu (nabywcami gospodarstw byli z reguły użytkujący je dotąd chłopi). Jednocześnie właściciele folwarków pozbawiono innych praw współdecydujących o ich dotychczasowej władzy nad chłopami. W tym samym czasie ukazem o ustroju gminy wiejskiej zlikwidowano jej zależność od właściciela folwarku (1866).

Ukaz carski 1863 przyznawał estońskim chłopom prawo osiedlania się w dowolnej części Rosji. Do końca stulecia osiedla estońskie powstały w różnych miejscach rozległego państwa, choć emigrujący Estończycy najchętniej na miejsce osiedlenia wybierali tereny sąsiednich guberni petersburskiej i pskowskiej.

Kres stosunków pańszczyźnianych na estońskiej wsi dał asumpt do szybkiego w kolejnych dekadach rozwoju wszystkich gałęzi gospodarki. Przeobrażenia społeczne uaktywniły zarazem życie polityczne. W realiach absolutyzmu carskiej Rosji przybrało ono aż do czasu rewolucji 1905 ramy specyficzne, ze względu na zakaz działalności partii politycznych skupiając się wokół gazet i czasopism, rozmaitych instytucji oświatowo-kulturalnych czy stowarzyszeń i związków o charakterze społecznym lub gospodarczym. W takich też warunkach funkcjonował powstały po połowie stulecia estoński ruch odrodzenia narodowego. W tym samym z grubsza czasie pojawiły się pierwsze zapowiedzi zmian w relacjach pomiędzy władzą centralną a miejscowymi Niemcami. Na coraz głośniej wysuwane przez rosyjskich słowianofilów żądania pełnej unifikacji guberni bałtyckich z resztą Rosji, część bałtoniemieckiego ziemiaństwa, odczuwając zagrożenie rusyfikacją, reagowała postulatami zgermanizowania miejscowej estońskobaltowskiej ludności chłopskiej i stworzenia tym samym jednolitego tzw. narodu inflanckiego. Car Aleksander III, wstąpiwszy na tron 1881, jako pierwszy monarcha nie potwierdził przywilejów niemieckiej szlachty. Powołana naonczas spe-

cialna komisja zbadała sytuację narodowościową w guberniach bałtyckich. Zgromadzone przez nią dane zawierały dziesiątki tysięcy skarg rdzennej ludności na ucisk narodowościowy ze strony bałtyckich Niemców. Dało to Petersburgowi formalną podstawę do zmiany polityki wobec tych ziem. W praktyce zmiana owa nie oznaczała wiele więcej niż próby ich zrusyfikowania. W tymże celu we wszystkich instytucjach państwowych miejsce języka niemieckiego zajął język rosyjski, a na miejsce bałtyckich Niemców przybywali urzędnicy z Rosji. Język rosyjski wprowadzono także w szkolnictwie (1887). Posunięcia te, wpisujące się zresztą w szerszy kontekst polityki wewnętrznej, szły w parze z propagowaniem prawosławia (wśród wielu powstałych wtedy w całym kraju cerkwi prawosławnych znalazł się m.in. żeński zespół klasztorny w Kuremäe w obecnej Wschodniej Wironii). O ile krzewienie religii państwowej odniosło niewątpliwie jakiś skutek, szczególnie na wschodzie kraju, o tyle efekty rusyfikacji w sensie wynarodowienia okazały się mizerne, a część wyedukowanych Estończyków skłaniała się jak dotychczas ku językowi i kulturze niemieckiej.

Ważnym wydarzeniem, które symbolicznie można uznać za początek estońskiego odrodzenia narodowego zwanego także estońskim przebudzeniem narodowym, w wersji estońskiej *ärkamisaeg* inaczej *rahvuslik ärkamisaeg* lub *rahvuslik ärkamine*, w przybliżeniu obejmującego okres 1850–1914, było zorganizowanie pierwszego ogólnoestońskiego święta śpiewaczego (1869). Okazję ku niemu dała 50. rocznica zniesienia poddaństwa osobistego chłopów w guberni inflanckiej. Wzorowany na tradycjach niemieckich oraz wcześniejszych imprezach estońskich o zasięgu lokalnym, festiwal ten odbył się w Dorpacie, ściągając uczestników z różnych zakątków Estonii. Obok śpiewania pieśni, wśród których wciąż dominowały utwory niemieckie, wygłoszono wtedy wiele patriotycznych mów, które świadczyły o narastaniu wśród Estończyków poczucia jedności narodowej. W kolejnej dekadzie istotną rolę w działalności estońskiego ruchu narodowego odegrały prace nad powołaniem szkoły średniej z estońskim językiem wykładowym (ostatecznie otwartej dopiero 1888 z językiem rosyjskim). Wzięta w nich udział cała plejada wybitnych działaczy na niwie odrodzenia narodowego, m.in. Jakob Hurt, Johann Voldemar Jannsen, Carl Robert Jakobson, Friedrich

Reinhold Kreutzwald i Johann Köler.

W obrębie ruchu narodowego doszło wkrótce do ukształtowania się dwóch odmiennych orientacji, tj. stawiającej na zbliżenie kulturowe z Rosją, oraz grupy temu przeciwnej, wedle której Estończycy stanowią część świata niemieckiego i tym samym winni współpracować z Niemcami. Niektórzy aktywiści opcji rosyjskiej, czynni zwłaszcza w dobie rusyfikacji, posuwali się nawet do zanegowania całego estońskiego przebudzenia narodowego, uważając je za historyczną omyłkę, oraz głosili postulaty stopienia się narodu estońskiego w wielkim narodzie rosyjskim (na podobieństwo słowiańskich potoków i rzek mających wedle panslawistów rozpląnąć się w rosyjskim morzu). Zachęcali oni też Estończyków do szybszego przyswajania sobie języka rosyjskiego oraz podjęcia w tym zakresie współzawodnictwa z Łotyszami. Rusyfikacja doby Aleksandra III (panującego 1881–1894) rozwiła wprawdzie nadzieje na wsparcie estońskich dążeń narodowych przez władze carskie, jednak z drugiej strony zadała dość wyraźne ciosy bałtyckiej niemczyźnie, co pośrednio wzmacniało pozycję Estończyków w konflikcie z Niemcami, niezmiennie traktowanymi jako główny przeciwnik narodowych aspiracji. Zmiana na tronie carskim (1894) przyniosła, przy generalnie zachowaniu tego samego kursu, stępienie ostrza polityki rusyfikacyjnej w wymiarze praktycznym. Równoczesne zaś szybkie przemiany gospodarcze umożliwiły rozciągnięcie działalności narodowej, która dotychczas skupiała się wokół wsi i środowisk inteligencji z niej pochodzących, na grunt miejski, gdzie Estończycy coraz silniej i śmieiej manifestowali swą obecność także na płaszczyźnie politycznej. Na przełom XIX i XX w. przypadają też początki estońskiej socjaldemokracji.

Trawiący Rosję kryzys społeczno-polityczny, potęgowany trudnościami gospodarczymi oraz niepowodzeniami w wojnie z Japonią, znalazł ujście w wystąpieniach rewolucyjnych 1905–1907. Obok wspólnych dla całego państwa postulatów systemowych, jak likwidacja samodzierżawia carskiego i demokratyzacja życia politycznego, tudzież obok strajków i manifestacji robotniczych w ośrodkach przemysłowych, nierzadko o burzliwym przebiegu, wydarzenia rewolucyjne objęły na ziemiach estońskich także obszary wiejskie, gdzie doszło do istnego

pogromu niemieckich majątków ziemskich, z rabunkami i podpaleniami dworów łącznie. Historycznie wielce znaną ciekawostką stanowić mogą zaistniałe w pewnym momencie pogłoski o flocie wojennej przygotowywanej niby przez władze Szwecji dla oswobodzenia z okowów caratu swych niegdysiejszych poddanych. Trwałym skutkiem rewolucji była możliwość zakładania legalnych partii politycznych oraz ustanowienie ogólnorosyjskiego parlamentu. Do I Dumy (1906) weszło z ziem estońskich czterech Estończyków i jeden Rosjanin. Sukces oznaczało to tym większy, iż zabrakło w niej przedstawicieli bałtyckich Niemców (dopiero późniejsza zmiana ordynacji wyborczej spowodowała reprezentowanie ziem estońskich także przez Niemców). Polityczne zwycięstwa stały się udziałem rdzennej ludności również w wyborach miejskich. Po Wałku i Rewolu, już nieco wcześniej zarządzanych przez jej przedstawicieli, także w dalszych ośrodkach obu guberni nastąpiło odsunięcie od władzy Niemców.

Według ogólnorosyjskiego spisu powszechnego (1897) żyło na ziemiach estońskich 986 tys. ludzi (Estończycy 90%, Rosjanie 4,5%, Niemcy 3,5%).

Mimo okresowo powtarzających się dekonjunktur i kryzysów ekonomicznych półwiecze między zniesieniem pańszczyzny a wybuchem wojny światowej cechował stały rozwój gospodarczy większości obszarów wchodzących w skład państwa rosyjskiego, a w jego ramach ziem estońskich. Przed I wojną światową kwalifikowały się one do najwyższej pod względem gospodarczych stojących prowincji Rosji. Podstawowym segmentem gospodarki estońskiej pozostawało rolnictwo. Na jego bazie zakwitł przemysł spożywczy (mleczarnie, młyny, folwarczne gorzelnie). Z rozwojem produkcji mleczarskiej wiążą się także początki silnego ruchu spółdzielczego, bardzo ważnego czynnika w życiu społeczno-gospodarczym estońskiej wsi. Rozwinęły się ponadto inne gałęzie przemysłu. Poza tradycyjnie zajmującą wśród nich naczelną miejsce produkcją tekstylną, gdzie prym w dalszym ciągu wiodła narewska Krenholmska Manufaktura, powstały duże zakłady przemysłu ciężkiego, w tym metalowego i maszynowego, oraz przemysłu materiałów budowlanych (np. cementownia w Kunda). Ważną rolę pełniły estońskie papiernie, które u zarania nowego stulecia dostarczały aż 70% papieru w całym państwie rosyjskim.

Struktura narodowościowa guberni estońsko-łotewskich wg dekl. jęz. ojczystego 1897 (%)

Губерния Уезд	Estończycy	Rosjanie	Niemcy	Szwedzi
Эстляндская губерния (ogółem)	88,7	5,0	3,9	1,4
Везенбергский уезд	90,3	7,2	1,9	–
Вейсенштейнский уезд	96,8	–	2,2	–
Гапсальский уезд	92,2	–	1,2	5,6
Ревельский уезд	82,9	6,8	7,3	–

Губерния Уезд	Łot.	Est.	Niem.	Ros.	Żydzi	Polacy	Litwini
Лифляндская губерния (ogółem)	43,4	39,9	7,6	5,2	1,8	1,2	–
Валкский уезд	87,9	7,2	2,1	1,3	1,1	–	–
Венденский уезд	94,4	–	3,5	1,0	–	–	–
Верроский уезд	3,5	92,7	2,0	1,4	–	–	–
Вольмарский уезд	93,3	3,2	2,0	–	–	–	–
Перновский уезд	–	94,0	3,7	1,1	–	–	–
Рижский уезд	58,2	1,1	18,2	11,9	4,7	3,5	1,6
Феллинский уезд	–	97,1	1,8	–	–	–	–
Эзельский уезд	–	95,5	2,6	–	–	–	–
Юрьевский уезд	–	86,8	4,4	7,2	–	–	–

Źródło: Перепись населения Российской империи (1897)

Radykalna dynamizacja rozwoju gospodarczego w rzeczonym półwiczcu miała oczywiście nierozzerwalny związek z uruchomieniem kolei (otwarcie pierwszej linii na ziemiach estońskich 1870). Transrosyjskie szlaki szerokotorowe połączyły tereny obu guberni z pozostałymi rejonami imperium, umożliwiając szeroki i sprawny zbył estońskiej produkcji rolnej (zwłaszcza na sąsiednim rynku petersburskim). Dodatkowo na przełomie XIX i XX w. powstała dość gęsta siatka szlaków wąskotorowych, obsługujących głównie południową połowę kraju i stymulu-

jąco oddziałujących przede wszystkim na rozwój rynków lokalnych. Dzięki szerokiej i wąskiej kolei pojawiły się na mapie kraju nowe osady miejskiego typu, częściowo lub całkowicie związane z jej obsługą (np. Tapa, Mõisaküla). Industrializacja szła w parze z urbanizacją. Podnosił się odsetek ludności miejskiej oraz zmieniała struktura narodowościowa miast. Za sprawą warstw społecznie uprzywilejowanych kluczowe ośrodki miejskie wciąż zachowywały wprawdzie niemieckie oblicze kulturowe, niemniej jednak Estończycy na przełomie stuleci stanowili już w nich liczbowo wyraźną większość (dystansując i Niemców, i Rosjan razem wziętych). Ludność estońska odznaczała się dość wysokim poziomem wykształcenia, zwłaszcza w zestawieniu ze średnią ogólnorosyjską, z niewielkim odsetkiem analfabetów (i praktycznie brakiem takowych w młodym pokoleniu). Było to też społeczeństwo stosunkowo zamożne.

Dekady poprzedzające wybuch I wojny światowej przyniosły więc Estończykom gruntowne przemiany na wszystkich polach życia zbiorowego. Z pozbawionego struktur społecznych typowego ludu wiejskiego przeobrazili się oni w nowoczesny naród europejski. Zbudowawszy trwałe i solidne fundamenty własnej kultury narodowej, wolnej od dominacji czy to niemieckiej, czy rosyjskiej, naród estoński otworzył się na szeroko rozumianą kulturę europejską, w czym jakiś udział miało także pośrednictwo pobratymczych Finów. Nic tedy dziwnego, iż w kolejną epokę Estończycy wkroczyli krokiem pewnym i odważnym, politycznie dobrze zorganizowani i w pełni świadomi swych interesów narodowych.

Przez pierwsze trzy lata konfliktu zbrojnego teatr wojenny nie dosięgał ziem estońskich. Natomiast już 1914 władze carskie podjęły działania wobec miejscowej ludności niemieckiej (zamykanie gazet, rozwiązywanie organizacji, usuwanie z urzędów państwowych, rugowanie języka niemieckiego z przestrzeni publicznej). Sytuacja taka skłoniła Bałtowiec do wysuwania względem Estończyków daleko idących ofert współpracy, co jednakże pozostało z ich strony bez echa. Zamęt okresu rewolucji lutowej 1917, która w odróżnieniu od poprzedniej 1905–1907 ogarnęła na ziemiach estońskich przeważnie środowiska rosyjskie, tj. robotników w ośrodkach przemysłowych oraz żołnierzy mających dosyć wojny, politycy estońscy wykorzystali do uzyskania 30 marca 1917 dla swego kraju

autonomii w ramach demokratycznego państwa rosyjskiego (przyznanie autonomii przyspieszyła manifestacja ok. 40 tys. Estończyków w Piotrogradzie 26 III 1917). Bardzo ważnym jej składnikiem było połączenie terytorium guberni estlandzkiej z północną częścią guberni inflanckiej. Zlikwidowało to sięgający głębokich stuleci podział ziem estońskich; niemal cały estoński obszar etniczny objęty został granicami narodowej jednostki terytorialnej (Autonomne Eestimaa kubermang). Język estoński wprowadzono do urzędów, a dotychczasową rosyjską kadrę administracyjną zastąpiono Estończykami. Przystąpiono do formowania narodowych sił zbrojnych. Działalność rozpoczęły nowe partie rozmaitych orientacji politycznych (w tym bolszewicy). Latem 1917 ukonstytuowały się de facto estońskie organa ustawodawcze i wykonawcze, częściowo wysuwając pod adresem Piotrogradu dalsze żądania polityczne, w tym suwerenności państwowej. Niekorzystne zmiany sytuacji politycznej, tak wewnętrznej w postaci przechwycenia władzy przez bolszewików, jak i zewnętrznej, czyli ofensywy wojsk niemieckich na froncie wschodnim, które sukcesywnie zajmowały kolejne połacie kraju, skłoniły władze autonomiczne do proklamowania niepodległości w końcu lutego 1918 (m.in. 23 II Parnawa, 24 II Tallinn i Tartu, 27 II Rakvere). Proklamacje te odbywały się zazwyczaj w dniach między ustąpieniem władz bolszewickich a wkroczeniem wojsk niemieckich (25 II do Tallinna). Nie uznając państwowości estońskiej Niemcy objęli władzę okupacyjną w całym kraju, z miejsca przystępując do regermanizacji Estonii. Jednocześnie Deutschbalten wystąpili z koncepcją utworzenia z obszarów Estlandii, Liwlandii i Kurlandii niemieckiego Zjednoczonego Księstwa Bałtyckiego (Vereinigtes Baltisches Herzogtum; Ühendatud Balti Hertzogiriik, Apvienotā Baltijas hercogiste). Miał to być organizm rządzony przez Niemców przy współudziale Estończyków i Łotyszy, ze stolicą w Rydze i krzyżackim znakiem jako symbolem państwowym, o powierzchni ok. 110 tys. km², połączony unią personalną z Prusami (Cesarstwem Niemieckim). Po zrzeczeniu się 27 sierpnia 1918 praw do ziem estońsko-łotewskich przez Rosję Radziecką (dotychczas bowiem mocą traktatu brzeskiego 3 III 1918 stanowiły one z wyjątkiem Kurlandii nadal część państwa rosyjskiego, jedynie tymczasowo znajdując się pod okupacją niemiecką) twór ten uzyskał formalnie niepod-

ległość jesienią 1918. Rzeczywiste wcielenie owych projektów w życie przekreślone zostało przez ważne wydarzenia polityczne w samej Rzeszy, które oznaczały jednocześnie koniec niemieckiej okupacji Estonii. Reaktywowanej po ustąpieniu Niemców estońskiej państwowości (listopad 1918) zagrażało jednak niebezpieczeństwo ze strony bolszewików sposobiących się do zbrojnego przeniesienia swej rewolucji na teren Europy Zachodniej. Doprowadziło to do wojny estońsko-radzieckiej, nazwanej Estońską Wojną Wyzwoleńczą (Eesti Vabadussõda). Za jej początek przyjmuje się 28 listopada 1918 (dzień obrony Narwy przez siły estońskie). Pręca na zachód Armia Czerwona zajęła w ciągu miesiąca około połowy kontynentalnej części kraju. Na przełomie grudnia i stycznia 1919 linia frontu przebiegała na wschód od Tallinna i Paide ku Võrtsjärv a stamtąd ku Zatoce Ryskiej w rejonie Ainaži (Heinaste). W grudniu wpłynęła do portu w Tallinnie eskadra angielska, dzięki czemu możliwe stały się dostawy nowoczesnego brytyjskiego uzbrojenia. Z pomocą pośpieszyło Estończykom ponad 3 tysiące ochotników fińskich, jak też kilkusetosobowe grupy ze Szwecji i Danii. 23 grudnia 1918 naczelnym wodzem armii estońskiej mianowany został Johan Laidoner. 6 stycznia 1919 (dzień po zajęciu przez Armię Czerwoną Wilna) ruszyła estońska kontrofensywa. Podstawową siłę uderzeniową stanowiły pociągi pancerne, powszechnie używane przez wszystkie strony podczas wojny domowej w Rosji, zaimprovizowane ze zwykłych wagonów obłożonych workami z piaskiem, oraz wysadzane na tyłach desanty morskie. Tempo natarcia było niezwykle szybkie. Na północnym odcinku frontu już 19 stycznia zajęto Narwę, na południowym zaś jeszcze wcześniej, bo 14 stycznia, odzyskano Tartu (przy współdziałaniu pociągów pancernych z partyzanckim batalionem Juliusa Kuperjanova). Do najcięższych walk całej kontrofensywy zimowej doszło 30–31 stycznia 1919 w rejonie miasta Valga, gdzie Estończycy oraz Finowie starli się z wyborową formacją Czerwonych Strzelców Łotewskich. W następstwie zwycięstwa wyzwolona została południowa część kraju oraz Pieczory. Osiągnięcia militarne skłoniły dowództwo estońskie do przeniesienia w maju 1919 teatru wojennego poza granice kraju (przy zachęcie Ententy dla posiłkowania kontrewolucyjnych działań rosyjskich Białych). Podejmowane tam estońskie operacje antybolsze-

wickie uwieńczone zostały równie spektakularnymi sukcesami na terytorium Rosji (Jamburg, Gdow, Psków) i Łotwy (Valmiera, Alūksne, Jēkabpils). W połowie roku armia estońska zajmowała obszar dwukrotnie większy od swego państwa. Pod Kieś na Łotwie doszło w czerwcu 1919 do starć także z siłami niemieckimi, tj. formacjami utworzonymi przez kurlandzko-inflanckich Niemców (Baltische Landeswehr) oraz niemieckimi oddziałami frontowymi, walczącymi tam z bolszewikami i niby lojalnymi względem narodowego rządu łotewskiego, w rzeczywistości zaś zmierzającymi do przyłączenia tych terenów do Niemiec. W wielkiej czterodniowej bitwie (19–23 VI 1919) Estończycy zadali Niemcom dotkliwą klęskę, po czym podjęli za nimi pościg aż do samej Rygi (gdzie do ujścia Dźwiny wpłynęła estońska flota wojenna). W podpisanym (2 VII 1919) zawieszeniu broni pokonani zobowiązani zostali do ewakuowania się do Niemiec w możliwie naj szybszym terminie (zagrożenie niemieckie jeszcze raz dało o sobie znać w październiku 1919). Ta część Estońskiej Wojny Wyzwoleńczej nosi nazwę Landesveeri sõda (5 VI–3 VII 1919).

2 lutego 1920 Estonia, jako pierwsze państwo, podpisała w Tartu traktat pokojowy z Rosją Radziecką (Tartu rahu). Ustalał on m.in. kształt wschodniej granicy państwa. Ogólnie pokryła się ona z historyczną linią jeszcze z czasów Starych Inflant, później zaś rozdzielającą obie gubernie estońskie od tegoż szczebla jednostek wewnątrzrosyjskich, przekraczając ją na północy, gdzie do Estonii włączono Zanarwie (Narvataguse) inaczej Estońską Ingrię (Viru Ingeri, Eesti Ingeri, Eesti Ingerimaa; Эстонская Ингерманландия), oraz na południu, uzyskując tam zamieszkaną częściowo przez lud Setu obszar wokół Pieczor. Po delimitacji linii granicznej z Łotwą (która m.in. przepołowiła na część estońską i łotewską miasto Valga) powierzchnia państwa wyniosła ok. 47,5 tys. km².

Budowa podstaw ustrojowych państwa była zadaniem Zgromadzenia Konstytucyjnego (Asutav Kogu). 10 października 1919 wprowadzono ustawę o reformie rolnej. Jedną z najradykałniejszych w Europie pozwalała ona na upaństwowienie wielkiej własności ziemskiej. Na jej podstawie bezpłatnie przejęto 1039 majątków, czyli 97% istniejących (1926 wprowadzono ustawę o wypłacie częściowego odszkodowania byłym właścicielom). Użytki rolne, które stworzyły kilka-

dziesiąt tysięcy nowych chutorów (z grubsza podwajając ich dotychczasową liczbę), przyznawano na korzystnych warunkach chłopom-osadnikom; po wywiązaniu się z paroletniej umowy dzierżawnej z państwem chłopci stawali się dziedzicznymi właścicielami swych gospodarstw. Odsetek bezrolnych spadł z 60 do 17 (jednocześnie niemal zanikła mnoga przedtem warstwa robotników rolnych). Tym oto bezkompromisowym sposobem znikła z ziem estońskich wielka własność obszarnicza, od średniowiecza znajdująca się przeważnie w rękach niemieckich, będąca źródłem wielowiekowej krzywdy społecznej oraz upodlenia rdzennej ludności chłopskiej. W zamian powstała charakterystyczna dla państw bałtyckich silna ekonomicznie warstwa drobnych rolników. 15 czerwca 1920 uchwalono pierwszą estońską konstytucję, która określała Estonię jako państwo demokracji parlamentarnej (Eesti Vabariik). Konstytuanta zakończyła działalność wraz z podjęciem tejże przez wybrany w listopadzie 1920 nowy jednoizbowy parlament (Riigikogu). Konstytucja zniosła przywileje stanowe szlachty, co wraz z reformą rolną ostatecznie zakończyło polityczne wpływy Bałtyckich Niemców. 1920 rozwiązaniu uległy działające na ziemiach estońskich wszystkie trzy Bałtyckie Rycerstwa (Estländische Ritterschaft, Oeselsche Ritterschaft, Līvlandische Ritterschaft). Administracyjnie podzielono kraj na gminy (vald) i odpowiedniki naszych powiatów (maakond). Tych ostatnich było jedenaście (Harjumaa, Järvamaa, Läänemaa, Põlva, Pärnumaa, Saaremaa, Tartumaa, Valgamaa, Viljandimaa, Virumaa, Võrumaa).

Powojenną sytuację ekonomiczną Estonii warunkowało w zasadniczej mierze zerwanie powiązań gospodarczych z Rosją (zamknięcie rynku dla towarów estońskich i odwołanie zamówień państwowych końcem 1922). Miejsce gigantów przemysłowych zorientowanych na rynek rosyjski zajęło wiele mniejszych przedsiębiorstw nastawionych na zaspokajanie potrzeb wewnętrznych, wśród nich zakłady przemysłu spożywczego, drzewnego i celulozowo-papierniczego, maszynowego (np. narzędzia rolnicze) oraz branży budowlanej. Do rozwoju tej ostatniej dało silny impuls świeże osadnictwo wiejskie. Pojawiły się także nowe gałęzie przemysłu, w tym eksploatacja łupków bitumicznych, torfu i fosforytów. Mimo to produkcja przemysłowa w pierwszym dziesięcioleciu niepodległości pozostawa-

ła daleko w tyle za wartościami sprzed 1914, efektem czego było duże bezrobocie, jeden z podstawowych problemów młodej republiki. Szybki rozwój przemysłu nastąpił dopiero w latach po kryzysie światowym w kolejnej dekadzie, stymulowany m.in. przez aktywną politykę państwa. Po przezwycięzeniu plagi bezrobocia końcem lat 30. zawarto z Polską umowę na sprowadzanie robotników sezonowych do prac w rolnictwie oraz górników do kopalń łupków w Wironii. Blisko połowę estońskiego eksportu stanowiła wysokiej jakości produkcja rolna. Uznanie na rynkach zagranicznych zdobyło sobie zwłaszcza estońskie masło i bekon. Głównymi odbiorcami estońskich wyrobów były Wielka Brytania i Niemcy, a także Finlandia, Szwecja, Łotwa. W rolnictwie ze względu na duże rozdrobnienie gruntów (spowodowane parcelacją majątków) bardzo ważną funkcję odgrywały różnego rodzaju spółdzielnie, kooperatywy i stowarzyszenia, poza główną działalnością organizujące zakrojone na szeroką skalę prace melioracyjne oraz zajmujące się sprawami oświatowo-kulturalnymi. Z czasem najzamożniejsze chutory wyposażone zostały w elektryczność i telefon, posiadały nowoczesne urządzenia domowe, popularne stały się szwedzkie rowery, przy niektórych gospodarstwach pojawiły się pierwsze samochody. Dzięki reformie rolnej większość mieszkańców wsi była drobnymi posiadaczami ziemskimi, a przedwojenna Estonia jawiła się jako państwo zasadniczo wolne od poważniejszych konfliktów klasowych. Standard życia dorównywał fińskiemu i tylko trochę ustępował szwedzkiemu czy duńskiemu. W drugiej połowie lat 30. Estonia zajmowała szóste miejsce w świecie pod względem szybkości wzrostu gospodarczego. Poza chutorowym rolnictwem podstawę jej ekonomiki stanowił przemysł eksploatujący miejscowe surowce. Reakcją na utratę bezpośredniego kontaktu z przyrodą, tak ważnego w kulturze narodów bałtyckich, co dało się zaobserwować nie tylko w ośrodkach zurbanizowanych, ale i na przechodzącej żywiołowe procesy modernizacyjne estońskiej wsi, było pojawienie się w latach 30. ruchu neopogańskiego. 1928 estońska marka zastąpiona została koroną.

W pierwszych latach istnienia młodego państwa najważniejsze dlań zagrożenie wewnętrzne stwarzali komuniści. Jako partia funkcjonując nielegalnie (pod kierownictwem Viktora Kingisseppa, aresztowanego i straconego 1922), przenika-

jąc do innych środowisk lewicowych oraz do związków zawodowych, wywołali oni przy wsparciu Moskwy nieudany zbrojny pucz wojskowy, którego celem było ustanowienie władzy radzieckiej i przyłączenie kraju do ZSRR (1 XII 1924). W następstwie rozruchów wprowadzono początkiem 1925 dość restrykcyjne prawa o ochronie państwa; wznowiła też działalność istniejąca 1918–1920 ochotnicza zbrojna formacja obrony terytorialnej (Kaitseliit). Tego samego roku ustawa o autonomii kulturalnej mniejszości narodowych, podówczas jedna z najbardziej postępowych na świecie, zagwarantowała mniejszościom (obok rosyjskiej, niemieckiej i szwedzkiej także nielicznej żydowskiej) szerokie możliwości rozwoju kulturalnego wraz z prawem zakładania finansowanych przez państwo szkół z własnym językiem nauczania. Wielkiemu kryzysowi ekonomicznemu początku lat 30. towarzyszyło zniechęcenie do systemu parlamentarnego, poza częstymi zmianami ekip rządowych częściowo utożsamianego również z takimi zjawiskami jak partyjniactwo, korupcja, skandale polityczne. Coraz intensywniej artykułowano (obecne już wcześniej u agrariuszy Konstantina Pätsa) postulaty ograniczenia władzy parlamentu i wprowadzenia tzw. rządów silnej ręki. Na scenę polityczną wypłynął ruch wabsów, czyli weteranów wojny o niepodległość (Eesti Vabadussõda). Wabsowie stali się wnet największym ugrupowaniem politycznym w kraju, liczbą członków przewyższając partie polityczne razem wzięte. Utrzymująca się przez parę lat bardzo napięta sytuacja polityczna (ze starciami bojówek partyjnych włącznie) została ostatecznie rozwiązana poprzez wojskowy zamach stanu 12 marca 1934. Doraźnie dokonano go (Päts, Laidoner) dla zneutralizowania rosnących wpływów wabsów. Na terytorium całego państwa rozciągnięto stan wojenny (od okresu wojny 1918–1920 stale obowiązujący w stolicy kraju, rejonach przygranicznych i na kolei). Rozwiązaniu uległy wszystkie organizacje wabsów, a w następnym roku zakazano działalności partiom politycznym. Doprowadziło to do ustabilizowania się sytuacji politycznej. Tym samym Estonia dołączyła do długiego wtenczas rzędu państw Europy (zwłaszcza jej części środkowo-wschodniej) o autorytarnej formie rządów. Przyjęto kurs pro-państwowy i pronarodowy. Państwo podjęło się czynnej roli w gospodarce. Wspierano i inspirowało różne inicjatywy społeczne, propagowano estonizację

nazwisk (a także np. nazw miejscowości). Akcentowano etos pracy i inne pozytywne cechy tradycyjnie przypisywane narodowi estońskiemu. Posunięcia te spotkały się z uznaniem dużej części społeczeństwa. Legalizację rządów autorytarnych przyniosła nowa (trzecia już) konstytucja (1 I 1938). Dawała ona mocną pozycję prezydentowi. Został nim sprawujący jeszcze od czasów sprzeczności z funkcją głowy państwa Konstantin Päts (1874–1956). Głównym ogniskiem opozycji wobec powyższego była liberalna inteligencja z Tartu.

Obowiązującym od 1 maja 1938 dekretem Konstantina Pätsa uzyskało prawa miejskie 14 miejscowości dotychczasowej rangi alev (Antsla, Elva, Jõgeva, Jõhvi, Kallaste, Keila, Kilingi-Nõmme, Kunda, Kärđla, Mustla, Mustvee, Mõisaküla, Sindi, Suure-Jaani). Wedle ostatniego przed II wojną światową powszechnego spisu ludności Estonię zamieszkiwało 1126 tys. osób (1934). Estończycy liczyli 88,2%, Rosjanie 8,2%, Niemcy 1,5%, Szwedzi 0,7%, Łotysze 0,5%, pozostali 0,4%. Najwięcej wyznawców (1922) miały luteranizm (78,2%) oraz prawosławie (19%). Członków tzw. wolnych Kościołów, czyli skupionych we wspólnej kongregacji m.in. baptystów, adwentystów i metodystów, było 1,5%; do katolicyzmu przyznawało się ok. 2,3 tys. osób (0,3%); wyznania niechrześcijańskie oraz ateści grupowały 0,7%.

Na podstawie tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow państwa bałtyckie trafiły do radzieckiej strefy wpływów (23 VIII 1939). Miesiąc później (jako pretekst wykorzystując sprawę internowania i ucieczki z tallińskiego portu ORP Orzeł) Moskwa zmusiła Estonię do wyrażenia zgody na umieszczenie na jej terytorium radzieckich baz wojskowych (28 IX 1939). Rozłokowywanie przewidzianego układem kontyngentu wojskowego odbyło się 18–22 października 1939. W tym samym czasie rozpoczęto na wezwanie Rzeszy ewakuację ludności niemieckiej z państw bałtyckich (pierwszy statek z Niemcami odpłynął z Tallinna 18 X 1939). Podobne żądania zdecydowanie odrzuciła Finlandia broniąc swej niepodległości podczas wojny zimowej (30 XI 1939–13 III 1940). Estonia oficjalnie musiała zachować w tym konflikcie neutralność, ale setki młodych Estończyków pośpieszyło pobratymczym Finom z pomocą przez zamarznięte wody Zatoki Fińskiej. 16 czerwca 1940 Estonia otrzymała od ZSRR kolejne ultimatum, w któ-

rym domagano się od niej zmiany rządu oraz zgody na wejście do kraju dalszych jednostek Armii Czerwonej, co oznaczało całkowitą już okupację kraju. Dzień później w granice Estonii weszło 80 tys. żołnierzy radzieckich. Pod naciskiem Moskwy (proradzieckie zamieszki 21 VI 1940) dokonano zmiany gabinetu rządowego, tworzonego teraz przez działaczy lewicy oraz antyautorytarnej opozycji inteligentkiej, rozwiązano parlament (5 VII 1940) i rozpisano nowe wybory (14–15 VII 1940). Wyłoniony w nich nowy parlament (tylko izba niższa) ogłosił powstanie Estońskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik) i zwrócił się z petycją o przyjęcie państwa w skład ZSRR (21 VII 1940). Prośbie owej uczyniono zadość kilkanaście dni później (6 VIII). Wszystko to rozgrywało się w atmosferze przygnębienia większości społeczeństwa, któremu nieobce były realia życia u wschodniego sąsiada. Skrót nowej nazwy państwa, ENSV, odczytywano jako Enne Nälga Siis Viletsus (najpierw głód potem nędza). Do ZSRR jeszcze przed dokonaniem oficjalnej aneksji wywiezieni zostali wraz z rodzinami Konstantin Päts i Johan Laidoner. Uchwalona wnet konstytucja ESRR, wzorowana na ustawach zasadniczych pozostałych republik związkowych, przyznawała kierowniczą rolę w państwie partii komunistycznej (25 VIII 1940). Armia estońska stała się częścią radzieckich sił zbrojnych jako korpus strzelców (30 VIII 1940). Przystąpiono do szerokich zmian ustrojowych we wszystkich sferach życia zbiorowego (m.in. nacjonalizacja przedsiębiorstw, pierwsze kroki ku kolektywizacji rolnictwa). Radziecki model zastosowano też w oświacie i kulturze; niszczone dorobek kulturalny niepodległego państwa, burzono narodowe pomniki (zwłaszcza nawiązujące do estońskiej wojny o niepodległość). Dużym ciosem dla ludności była tzw. reforma pieniężna wprowadzona w listopadzie 1940 i polegająca na wymianie koron na ruble wedle kursu blisko dziesięciokrotnie niższego od rzeczywistej siły nabywczej dotychczasowej estońskiej waluty narodowej (jednocześnie dokonano konfiskaty wkładów oszczędnościowych o wartości ponad 1000 rubli). Wnet przystąpiono do głębiej niż dotąd sięgających represji, które dotknęły rozmaite środowiska społeczne i polityczne (nie wyłączając członków podziemnie działającej w okresie niepodległości partii komunistycznej). W fingowanych procesach sądowych skazywano

m.in. za udział w wojnie 1918–1920. Nocą z 13 na 14 czerwca 1941 przeprowadzono masową deportację ponad 10 tys. osób określanych mianem elementu niebezpiecznego społecznie. Bez żadnego procesu sądowego, za to wedle wcześniej przygotowanych list proskrypcyjnych, pełnoletnich mężczyzn umieszczano w tzw. obozach pracy poprawczej, zaś ich rodziny kierowano do przymusowego miejsca osiedlenia, zwykle na Syberię. Do powstałych już jesienią 1940 w estońskich lasach pierwszych zbrojnych grup oporu zwanych Leśnymi Braćmi (Metsavennad) dołączyły po czerwcowej deportacji także osoby cywilne obawiające się kolejnych fal wywózek.

Plany dalszych deportacji przerwała napaść III Rzeszy na ZSRR (22 VI 1941). W obliczu błyskawicznych postępów Wehrmachtu (zajęcie Rygi 1 VII 1941) władze radzieckie przystąpiły do ewakuacji, która objęła m.in. zakłady przemysłowe z zakładami. Wobec pozostawionych obiektów zastosowano taktykę spalonej ziemi, powołując w tym celu bataliony niszczące, wstawione wieloma zbrodniami na ludności cywilnej. W granice Estonii wkroczyli Niemcy już 7 lipca 1941. Nie napotkawszy znaczniejszego oporu opanowali w przeciągu kilku dni całą południową część kraju po okolice miasta Põltsamaa, skąd uderzyli w kierunku jeziora Pejpus. Niebawem wojska niemieckie wyszły na brzeg Zatoki Fińskiej w rejonie miasta Kunda (7 VIII 1941). 20–28 sierpnia rozegrała się bitwa o Tallinn (ostatnim punktem oporu sił radzieckich w Estonii była do 2 XII 1941 Osmussaar, niewielka wyspa u wejścia do Soome laht).

Po czerwcowej deportacji oraz wybuchu wojny do lasów przed nową falą terroru uciekły kolejne tysiące ludzi, w tym około połowa zmobilizowanych do Armii Czerwonej. Ofensywa niemiecka uaktywniła Leśnych Braci. W odpowiedzi na działania batalionów niszczących rozpoczęli oni walkę partyzancką. Atakując mniejsze oddziały radzieckie i tocząc boje z batalionami niszczącymi Leśni wyzwolili wiele miejscowości, w których przywracali władze samorządowe sprzed 1940. Likwidowali listy poborowych oraz spisy osób przeznaczonych do deportacji. Wzięli także udział w walkach o stolicę kraju, owacyjnie witani na ulicach miasta. Po przejściu frontu leśne grupy zostały przez Niemców rozbrojone, a większość ich członków ochotniczo zasiłała formacje militarne na służbie nie-

mieckiej. Z kolei ewakuowani przez władze radzieckie estońscy poborowi trafili nie na front, lecz do batalionów budowlanych na Syberii i północy Rosji. W zmaganiach z Niemcami wziął natomiast udział wspomniany korpus strzelców (ze stanu 7 tys. żołnierzy poległo lub zostało rannych w walkach pod Pskowem 2 tys., dalszych 4,5 tys. przeszło na stronę niemiecką, a resztę wcielono do batalionów budowlanych).

Z chwilą wymiany okupanta ziemie estońskie wchodziły w krąg doświadczeń innych, wolnych co prawda od sowieckich koszmarów, lecz w ogólnym bilansie też niespecjalnie szczęśliwych. Przebywające w kraju estońskie kręgi polityczne wystosowały do władz niemieckich oficjalną prośbę o wyrażenie zgody na restytucję państwowości estońskiej, ze swej strony oferując współpracę w walce z komunizmem. Nie spotkało się to z zainteresowaniem Berlina, plany nowych okupantów odnośnie ziem bałtyckich były bowiem inne. Tereny te, podporządkowane ryskiemu Komisarjatu Rzeszy Wschód, stanowić miały na czas wojny maksymalnie eksploatowane zaplecze ludzkie oraz materiałowo-produkcyjne, zaś po jej zakończeniu miały zostać poddane germanizacji (w ciągu 25 lat planowano osadzenie około pół miliona niemieckich kolonistów). Mimo iż Niemcy nie zamierzali spełniać estońskich oczekiwań politycznych, a na dodatek tradycyjnie nie byli zwykle darzeni sympatią, wielu Estończyków mniej lub bardziej otwarcie stanęło po ich stronie. Niedawne doświadczenie władzy radzieckiej sprawiło, iż zagrożenie to uznano za poważniejsze od niemieckiego. Tym samym też organizowany przez Moskwę antyniemiecki ruch oporu, nie znajdując oparcia wśród ludności, nie przybrał na ziemiach estońskich istotnych rozmiarów. Wychwytywaniem radzieckich partyzantów, tak pozostawionych na miejscu jak przetrzucanych przez linię frontu, zajmowała się także estońskiemu samorządowi ochotnicza formacja zbrojna Omakaitse (Samoobrona), powstała na bazie rozwiązanej przez władze radzieckie Ligi Obrony (Kaitseliit). Dość nieskrępowanie (jak na warunki okupacyjne) funkcjonowała narodowa kultura (literatura, teatr). Władze okupacyjne oraz podległe im estońskie samorządy upowszechniały ideologię narodowego socjalizmu, która, wraz ze swymi komponentami rasistowskimi, padła na podatny grunt wśród części Estończyków. Powsta-

ła także wzorowana na Hitlerjugend młodzieżowa organizacja Eesti Noored (Młodzi Estończycy). Latem 1942 ogłoszono ochotniczy zaciąg do estońskiej jednostki Waffen-SS (szkolonej pod Dębicą w GG). Reakcją zaś na przeprowadzony nieco później przymusowy już pobór były liczne ucieczki do Finlandii. Uformowane tam oddziały estońskie broniły 1944 Karelii przed Rosjanami oraz przerzucone do Estonii walczyły na swoim terenie z Armią Czerwoną (w tym z wchodzącymi w jej skład nowymi radzieckimi formacjami estońskimi, które zaczęto tworzyć na Uralu końcem 1941).

Po przerwaniu blokady Leningradu (27 I 1944) front radziecko-niemiecki osiągnął ciąg wodny Narwa–Pejpus–Wielikaja (w trwających pół roku zaciętych bojach w rejonie miasta Narwa wzięła udział estońska dywizja SS). W odpowiedzi na zbliżający się front samorząd estoński ogłosił mobilizację wojskową. Poparty ją także środowiska polityczne dalekie od współpracy z Niemcami, zorientowane na mocarstwa zachodnie, uważając iż przed władzą radziecką należy bronić się w każdy dostępny sposób. Latem 1944 Armia Czerwona wkroczyła do południowej części kraju, gdzie w zajętych (13 VIII 1944) mieście Võru ulokowały się organy państwowe radzieckiej Estonii. W połowie września Niemcy podjęli decyzję o wycofaniu swych wojsk z Bałtyki. Powstały jednocześnie w Tallinnie estoński rząd narodowy ogłosił neutralność w toczącym się konflikcie i wezwał obie walczące strony do usunięcia swych wojsk z terytorium kraju. Przed napierającymi oddziałami radzieckimi rząd ten parę dni potem opuścił stolicę z zamiarem przedostania się na Zachód (21 IX 1944). Dzień później miasto zajęła Armia Czerwona (22 IX 1944). Efektem operacji tallińskiej było opanowanie przez siły radzieckie całej kontynentalnej części kraju (na wyspach działania trwały jeszcze dwa miesiące). Estońskiej dywizji SS udało się wycofać na zachód, zaś w ostatnich dniach wojny część jej żołnierzy zdołała przejść na tereny pod kontrolą Amerykanów. Jesienią 1944 estońskie lasy ponownie wypełniły się dziesiątkami tysięcy ludzi, wśród których byli członkowie formacji militarnych niemieckich i pozostających na służbie niemieckiej, poborowi unikający wcielenia do Armii Czerwonej oraz dezterterzy z tejże, jak również inne osoby z rozmaitych powodów obawiające się władzy radzieckiej.

W rezultacie II wojny światowej Estonia utraciła ok. 25% ludności. Prócz cywilnych ofiar wojny i terroru oraz poległych żołnierzy walczących po obu stronach konfliktu mieści się tu szacowna na 80 tys. grupa osób, którym udało się zbiec na Zachód (wielu zginęło podczas ucieczki od bomb radzieckiego lotnictwa bądź na morzu zatopiani w łodziach przez radziecką flotę wojenną). Na wychodźstwie znalazła się istotna część środowisk zajmujących ważną pozycję w różnych dziedzinach życia społecznego. Dotyczyło to też narodowej kultury, która po raz pierwszy w historii doznała podziału na krajową (radziecką) i emigracyjną.

Estonia straciła również ok. 5% terytorium (2330 km²). Wyłączono z niej Zanarwie oraz prawie cały Kraj Pieczorski, dotąd tworzący osobny maakond, czyli obszary wykraczające poza dawne carskie gubernie estlandzką i inflancką a przyznane Estonii traktatem pokojowym w Tartu (1920). Zamieszkane w większości przez ludność rosyjską weszły one w skład obwodów leningradzkiego i pskowskiego RFSRR. Korekty graniczne w sąsiedztwie Pieczor przeprowadzono także 1957. Wśród piętnastu (1956–1991) republik radzieckich ESRR (45,2 km²) przewyższała powierzchnią jedynie republikę armeńską (29,8 km²) i mołdawską (33,7 km²). Liczbą ludności zaś lokowała się na ostatniej pozycji. W pierwszych latach powojennych do dziesięciu dotychczasowych maakondów doszły trzy nowe, najpierw Hliu maakond (1946), a potem Jõgeva maakond (1949) i Jõhvi maakond (1949). Niebawem maakondy (oraz gminy) uległy likwidacji (1950). W zamian utworzonych zostało 5 miast podległych bezpośrednio władzom republikańskich (Tallinn, Tartu, Pärnu, Kohtla-Järve, Narva; od 1957 także Sillamäe) oraz 39 rejonów ziemskich (maarajoon). Siedziby tych ostatnich ulokowano niejednokrotnie w miejscowościach relatywnie małych (np. Antsla rajoon, Kose rajoon, Orissaare rajoon, Väike-Maarja rajoon, Vastseliina rajoon). W ramach integracji Bałtyki z resztą ZSRR eksperymentalnie wprowadzono podział Estonii, Łotwy i Litwy na obwody. Na terenie ESRR było ich trzy, a to Tallinna oblast (3 miasta i 12 rejonów; 14,4 tys. km²), Tartu oblast (1 miasto i 13 rejonów; 12,6 tys. km²), Pärnu oblast (1 miasto i 14 rejonów; 16,5 tys. km²). Podział na obwody funkcjonował zaledwie dwa lata (1952–1953). Na przełomie lat 50. i 60. nastąpiła sukcesywna likwidacja rejonów z siedzibami w mniejszych miejscowo-

ściach i włączanie ich obszarów do sąsiednich jednostek. Ostatecznie ukształtował się od połowy lat 60. podział ESRR na 6 wspomnianych miast republikańskich oraz 15 rejonów ziemskich: Haapsalu rajoon, Harju rajoon, Hiiumaa rajoon, Jõgeva rajoon, Kingissepa rajoon (Kuressaare rajoon), Kohtla-Järve rajoon (od 1965), Paide rajoon, Põlva rajoon, Pärnu rajoon, Rakvere rajoon, Rapla rajoon, Tartu rajoon, Valga rajoon, Viljandi rajoon, Võru rajoon. Terytorialnie rejonny te na ogół pokryły się z maakondami (wcześniejszymi oraz obecnymi).

Realizacja założonych przez władze radzieckie planów gruntownych przeobrażeń politycznych, socjalnych i ekonomicznych, czyli krótko mówiąc upodobnienie kraju do wcześniej powstałych republik związkowych, napotkała na dość masowy sprzeciw społeczeństwa estońskiego. Jego złamaniu służyć miało zastosowanie na szeroką skalę brutalnych represji wobec rzeczywistych bądź wyimaginowanych wrogów (aresztowania, procesy sądowe, deportacje). Podobnie jak 1940–1941 najbardziej desperacką formą oporu wobec powyższego było Leśne Braterstwo (Metsavendlus). Początkowo przebywające w lasach zbrojne grupy, zrazu będące w łączności z estońskimi ośrodkami politycznymi w Finlandii i Szwecji, nastawione były na dotrwanie do oczekiwanego konfliktu zbrojnego Zachodu z ZSRR. Samodzielną walkę zbrojną podjęto dopiero po zakończeniu wojny, gdy rachuby owe stawały się coraz bardziej złudne. Oddziały Leśnych Braci atakowały mniejsze radzieckie jednostki wojskowe, napadały na posterunki organów bezpieczeństwa, zabijały lokalnych reprezentantów władzy radzieckiej. Były to grupy o różnej wielkości, od kilku do kilkudziesięciu osób, zwykle działające samodzielnie lub podejmujące współpracę jedynie na skalę bliższej okolicy. Przez kilka lat po wojnie kontrolowały one tereny wielu gmin wiejskich, a zaszyte wśród lasów i bagien małe miejscowości były w ogóle niedostępne dla władzy radzieckiej. Szczególną intensywność leśny ruch oporu przybrał w południowo-wschodnich połaciach kraju. W rejonach przygranicznych utrzymywano kontakt z podobnymi grupami na Łotwie (Meža Brāļi). Decydujący cios zbrojnemu ruchowi oporu zadała wielka deportacja przeprowadzona 25–26 marca 1949. Na Syberię wywieziono wówczas ponad 20 tys. osób, w przeważającej większości z terenów wiejskich, co pozbawiło grupy partyzanckie oparcia w chu-

torach (podstawowy cel tej akcji to złamanie oporu chłopskiego względem kolektywizacji rolnictwa, wywózkom towarzyszyła bowiem konfiskata chutorów należących do deportowanych i przyłączanie ich ziem do kolchozów). 1949–1952 likwidacji uległy niemal wszystkie leśne grupy, zaś członkowie pozostałych wyszli z lasów po amnestii 1956 (ostatni ukrywający się w lasach zginął dopiero 1978). Choć z czysto ludzkiego punktu widzenia nie wszystkie czyny Leśnych Braci (jak każdej partyzantki) można uznać za chwalebne, jednak jako całość wolnościowa epopeja leśna narodów bałtyckich zalicza się z pewnością do najpiękniejszych kart najnowszej historii Europy.

Po II wojnie światowej wszystkie fundamentalne dla kraju decyzje polityczne, rzutujące na pozostałe dziedziny życia zbiorowego, zapadły nie w Tallinnie, lecz w Moskwie. W owym półwieczu, na ogół określanym przez Estończyków mianem drugiej sowieckiej okupacji, dzieje Estonii ściśle zespolone są z historią całego Kraju Rad, stąd też można je podzielić na cztery wyraźne epoki, a to lata stalinizmu (1944–1955), odwilży (1956–1968), zastoju (1969–1985) i pierestrojki (1986–1991).

Estońską gospodarkę podporządkowano celom ogólnozwiązkowym. Po ponownym zajęciu kraju przystąpiono do zapoczątkowanego już podczas pierwszej okupacji procesu jej unifikacji z systemem radzieckim. Poza przymusową kolektywizacją rolnictwa oraz likwidacją sektora prywatnego proces ten charakteryzował się forsowną industrializacją, która jak w całym Imperium polegała przede wszystkim na monstrialnej rozbudowie przemysłu ciężkiego (wydobywczego, maszynowego, metalowego). Ze względu na wschodniowirońskie zagłębienie surowcowe ESRR miała stać się w pierwszym rządzie zapleczem energetycznym Wielkiego Leningradu. Odwołując się do dawnych tradycji rozbudowano także stare zakłady przemysłowe z czasów carskich, ponownie produkujące głównie na rynek ogólnozwiązkowy (Krenholmska Manufaktura, Bałtycka Manufaktura). Na wsi kolektywizacja rolnictwa zakończyła się 1951. Dawni gospodarze mieszkali nadal w swych chutorach, choć wielu porzuciło w ogóle rolnictwo i przenieśli się do miast. Obok kolchozów do tzw. sektora socjalistycznego w rolnictwie należały także znacznie mniej liczne sowchozy (gospodarstwa państwowe).

Równie gruntowne zmiany zaszły w strukturze demograficznej. Tuż po zakończeniu wojny mieszkańcy miast stanowili około trzeciej części ludności, aby już kilka lat później przekroczyć połowę. Tak szybka urbanizacja związana była przede wszystkim z napływem do pracy w przemyśle ludności rosyjskiej (początkowo głównie z sąsiednich rejonów RFSRR) oraz ludności z innych republik związkowych, zwłaszcza słowiańskich, używających na ogół języka rosyjskiego. Gigantycznemu zapotrzebowaniu na siłę roboczą w ekstensywnie rozwijanym przemyśle nie była w stanie sprostać estońska wieś. Ludność rosyjska kierowała się głównie do aglomeracji tallińskiej oraz ośrodków przemysłowych północno-wschodniej części kraju, gdzie między miastami Kohtla-Järve i Narwa powstał obszar zwartej osadnictwa rosyjskojęzycznego. Drugie istotne źródło napływającej ludności rosyjskiej stanowili wojskowi obsługujący mnogie w kraju jednostki armii radzieckiej. Byli wśród nich zarówno żołnierze zawodowi z rodzinami oraz emeryci wojskowi ściągani do Estonii relatywnie wysoką stopą życiową, jak też żołnierze kończący służbę zasadniczą, którym ułatwiano uzyskanie zatrudnienia i mieszkania. Pojawiły się związane z kompleksem wojskowo-przemysłowym zamknięte miasta zamieszkałe niemal wyłącznie przez ludność rosyjską (Paldiski, Sillamäe). Napływająca ludność rosyjskojęzyczna różniła się od Estończyków nie tylko językiem, ale także obyczajami, podejściem do świata, stylem życia, w tym stosunkiem do pracy. Za sprawą zmian demograficznych lat 1939–1944 (ewakuacja Niemców i Szwedów) jak również przesunięć granicznych we wschodniej części kraju Estonia stała się na krótki czas państwem całkowicie jednolitym narodowo. Tuż po wojnie (1945) wśród 854 tys. mieszkańców kraju było Estończyków 97,3%. Efektem migracji rosyjskojęzycznej odsetek ten jednak już w ciągu kilkunastu lat spadł do 74,6 (1959, na 1196 tys. ogółu). W kolejnych dekadach następowało dalsze zmniejszanie się udziału Estończyków w zaludnieniu ESRR. Jak już wspomniano ludność rosyjskojęzyczna stanowiła istotną część mieszkańców większych miast. Jej odsetek jednak nigdy, aż po kres epoki radzieckiej, nie przybrał (z wyjątkiem ośrodków pasa przemysłowego we Wschodniej Wironii) aż takich rozmiarów jak w ważniejszych miastach Łotwy, gdzie niejednokrotnie przekraczał połowę (Ryga, Lipawa, Windawa).

Kulturę estońską poddano w okresie stalinizmu ostrej presji ideologicznej, mającej na celu wyeliminowanie z niej elementów niekompatybilnych z założeniami ustrojowymi nowego systemu (co w praktyce oznaczało tworzenie tejże jakby prawie od nowa). Podtrzymaniu kulturowej odrębności narodowej służyło m.in. organizowane co pięć lat ogólnokrajowe święto pieśni oraz pielęgnowanie folkloru (ludowe zespoły pieśni i tańca). Wobec zakazu śpiewania przedwojennego hymnu państwowego nieoficjalnym hymnem narodowym stał się utwór będący pierwotnie wierszem Lydii Koiduli pt. *Mu isamaa on minu arm* (Mein Vaterland ist meine Liebe; Moja ojczyzna jest moją miłością).

W latach 50. jako główne skupiska powojennej emigracji estońskiej ustaliły się Szwecja (Sztokholm), Kanada (Toronto), USA (Nowy Jork), Australia (Sydney) i RFN. Na arenie międzynarodowej emigranci estońscy wespół z łotewskimi i litewskimi podtrzymywali kwestię bałtycką, przeprowadzając akcje na rzecz nieuznawania aneksji ich państw przez ZSRR. Z kolei Estończycy wracający ze Związku Radzieckiego, żyjący tam jeszcze przed wojną lub przebywający podczas niej, często obejmowali kierownicze stanowiska w aparacie partyjno-państwowym. Od rosyjskiego akcentu mówiono na nich Jestończycy (Jeeestlased).

Sukcesywne zmiany w polityce wewnętrznej po śmierci Stalina oraz wydarzenia węgierskie 1956 (tj. brak oczekiwanej na nie reakcji Zachodu) skłoniły Estończyków do porzucenia dotychczasowych form oporu. Zastąpiła je pragmatyczna postawa przystosowania się i szukania dla siebie miejsca w nowych realiach. Zainteresowana sprawami publicznymi część społeczeństwa zaczęła przeto podejmować działania dla dobra kraju w ramach możliwości wykreślonych przez system. W łonie partii rządzącej, zwłaszcza na jej niższym i średnim szczeblu, coraz większą rolę zaczęli odgrywać narodowi komuniści; także Estończykom, często już całkiem wynarodowionym, jako działacze komunistyczni przybywającym z innych republik, bliska stawała się po jakimś czasie idea pewnej odrębności ESRR. Do Estonii docierały audycje radiowe w języku estońskim nadawane przez rozgłośnie zachodnie w rodzaju Głosu Ameryki (Ameerika Hääli) czy Radia Swoboda (Vabadusraadio). Prawdziwym atoli oknem na świat stała się Finlandia. Północna część kraju mogła odbierać program fińskiej telewizji, zaś 1965

uruchomiono regularną żeglugę pasażerską między Tallinem a Helsinkami. Mnogo (jak na owe czasy) korzystający z niej turyści fińscy udzielali swym bratnim sąsiadom zza morza informacji na temat życia w tzw. wolnym świecie. Sama zaś Estonia ze standardem życia znacznie przekraczającym związkową średnią, w tym np. lepszym zaopatrzeniem sklepów oraz wyższą jakością towarów, postrzegana była w oczach mieszkańców innych republik jako coś w rodzaju oazy zachodniego dobrobytu (podobnie Łotwa). Koncentracja rolnictwa oraz zamykanie w latach 60. placówek oświatowo-kulturalnych w najmniejszych miejscowościach spowodowało przenoszenie się kolchoźników żyjących dotąd w chutorach do wyposażonych w wygody mieszkalno-produkcyjnych centrów kolchozowych; po większości chutorów ostawały się jeno coraz słabsze ślady.

Stłumienie Praskiej Wiosny oznaczało definitywny koniec odwilży i wyraźne zaostrożenie kursu politycznego (1968). Od władzy odsuwani byli narodowi komuniści, zastępowani przez przybyszy z innych republik, bardziej lojalnych względem Centrum. Następstwem lansowanej tezy o ukształtowaniu się na terenie ZSRR jednego narodu radzieckiego, jak również reakcją na malejący odsetek Rosjan w strukturze narodowościowej olbrzymiego państwa, było podjęcie czynności o charakterze de facto rusyfikacyjnym (1978–1982). Wzmocniono wysiłki na rzecz dalszego doskonalenia znajomości języka rosyjskiego. Dwujęzyczne nauczanie wprowadzono w całym systemie edukacyjnym, po rosyjsku wykładano niektóre przedmioty w szkołach wyższych, tylko w tym języku mogły być przygotowywane rozprawy na stopień naukowy (od 1976). W placówkach użyteczności publicznej (np. na poczcie) druki estońskie zastąpione zostały rosyjskimi. Rosyjskiego używano jako języka uroczystości państwowych oraz jedyne go urzędowego w części instytucji. Swego rodzaju forma oporu wobec prób rusyfikacyjnych epoki późnego Breżniewa zademonstrowana została podczas spisu powszechnego ludności 1979, kiedy Estończycy, niezgodnie ze stanem faktycznym, deklarowali brak znajomości języka rosyjskiego i statystycznie wyszło, że jest ona mniejsza niż we wcześniejszej epoce. Wedle tego spisu na 1464 tys. mieszkańców kraju Estończyków było już tylko 64,7%, zaś ludności nieestońskiej 35,3% (z tego Rosjan 27,9%). Napływ rusofonów, przez Estończyków na

ogół uważanych za niepożądanych intruzów, pogarszał sytuację mieszkaniową, zwłaszcza że to im w pierwszej kolejności przyznawano nowe lokale, podczas gdy Estończykom pozostawały stare budynki (ponad 70% przybyszy miało mieszkania w pełni wyposażone, zaś wśród Estończyków zaledwie połowa). Coraz częściej dochodziło do walk ulicznych między grupami młodzieży estońskiej i rosyjskiej, niekiedy z użyciem broni palnej. W gospodarce początku lat 80. niemal 90% estońskiego przemysłu podlegało ministerstwu związkowym. Przełom lat 70. i 80. to również wystąpienia ze strony opozycji inteligenckiej oraz młodzieży studenckiej, tak o charakterze narodowym jak też kontestującym całością radzieckiej rzeczywistości. Głównie dzięki bezpośrednim kontaktom z licznie odwiedzającymi stolicę kraju fińskimi turystami upowszechnił się zachodni styl życia, zwłaszcza wśród dżinsowo-dyskotekowej młodzieży. Owa swoista okcydentalizacja była częściowo nawet popierana przez władze, a wystawowa republika, wizytówka systemu radzieckiego, coraz mocniej stawała się Radzieckim Zachodem (West Soviet). W ESRR władze pozwalały też na nieco więcej niż w innych republikach. Starania na rzecz podtrzymania na forum międzynarodowym sprawy bałtyckiej wciąż czyniła emigracja polityczna. Celowi temu służyć miały między innymi Światowe Dni Estonii (ESTO, Eesti Päevad). Organizowane co cztery lata odbyły się one po raz pierwszy w Toronto (1972). Na III ESTO wyznaczono Sztokholm, a centrum szwedzkiej stolicy, udekorowane estońskimi flagami, przybrało wtedy niebiesko-czarno-białą kolorystykę (1980).

Jednym z katalizatorów niezadowolenia społecznego drugiej połowy lat 80. stała się lawinowo narastająca kwestia ekologiczna (m.in. gigantyczne projekty wydobywania fosforytów i wraz z nimi perspektywa kolejnego masowego napływu robotników rosyjskich). Różne formy sprzeciwu, między którymi ważną rolę odgrywała obywatelska inicjatywa ochrony narodowych zabytków, uległy nasileniu od jesieni 1987. Zorganizowany tego roku w stolicy kraju w kolejną rocznicę paktu Ribbentrop–Mołotow miting polityczny zapoczątkował wielomiesięczną falę ulicznych manifestacji pod narodowymi sztandarami (jedna z pierwszych Võru 21 X 1987). Wiosną 1988 można było już mówić o wybuchu drugiego estońskiego przebudzenia narodowego. W czerwcu 1988 dziesiątki tysięcy ludzi

spontanicznie gromadziło się co wieczór na Tallinna Lauluväljak, nad którym powiewał las niebiesko-czarno-białych flag, dla wspólnego śpiewania narodowych pieśni estońskich (Śpiewająca Rewolucja). Jednocześnie deklarująca poparcie dla pieriestrojki frakcja partyjnych reformatorów wymogła zmiany na najwyższych szczeblach władzy (KPE opowiedziała się za suwerennością kraju w ramach ZSRR). Niebawem wśród zwolenników zmian zarysował się podział na opcję umiarkowaną, postulującą daleko idącą samodzielność w granicach zdeokratyzowanego państwa związkowego, oraz na kierunek radykalny, zmierzający ku restytucji pełnej niepodległości. Jednym z najważniejszych postulatów było wstrzymanie migracji rosyjskojęzycznej (1989 na 1565 tys. osób Estońscy stanowili 61,5%, Rosjanie 30,3%, Ukraińcy 3,1%, Białorusini 1,7%). Postępująca wraz z nią zmiana struktury narodowościowej kraju na niekorzyść Estończyków postrzegana była jako katastrofa narodowa. Konsolidowały się także siły przeciwne niepodległości. Zawiązany przez nie przy wsparciu kierownictw wielkich zakładów przemysłowych i skupiający głównie przedstawicieli wielkoprzemysłowej klasy robotniczej (także Estończyków) zorganizowany ruch polityczny, wedle różnych danych liczący nawet 100 tys. osób, domagał się pozostania Estonii częścią ZSRR oraz powołania rosyjskich okręgów autonomicznych (Interlikumine, Интердвижение). Wysuwanie przez dwie (trzy) wspomniane siły polityczne różnych propozycji odnośnie formy państwowości estońskiej znamionowało kolejne miesiące 1988–1989. Szala poczęła się jednak coraz wyraźniej przechylać ku opcji narodowo-niepodległościowej. 23 lutego 1989 z tallińskiego Pikk Hermann ściągnięto flagę państwową ESRR, by dzień później, w rocznicę proklamacji niepodległości 1918, wciągnąć nań flagę trójkolorową. W półwiecze zawarcia układu Ribbentrop–Mołotow zorganizowano w trzech państwach bałtyckich masową akcję protestacyjną o nazwie Bałtycki Łańcuch (Balti kett) lub Bałtycka Droga (Baltijas ceļš, Baltijos kelias). W niemym pokojowym proteście ok. 2 mln ludzi trzymając się przez 15 minut za ręce utworzyło wtedy żywy łańcuch długości 600 km łączący trzy bałtyckie stolicy na trasie Vilnius–Ukmergė–Panevėžys–Pasvalys–Bauska–Rīga–Cēsis–Valmiera–Rūjiena–Karksi-Nuia–Viljandi–Türi–Rapla–Tallinn (23 VIII 1989). Niezwykle ważne orzeczenia zapadły

przy końcu roku. Rada Najwyższa ESRR uznała, że latem 1940 Republika Estońska padła ofiarą agresji ze strony Związku Radzieckiego, zaś ówczesne wybory nie były wolne, stąd też uchwała wyłonionego przez nie parlamentu dotycząca przyłączenia kraju do ZSRR nie miała podstaw prawnych (12 XI 1989). Z kolei półtora miesiąca później Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR uznał za nieważny tajny protokół do paktu Ribbentrop–Mołotow (24 XII 1989). Tym samym z prawnego punktu widzenia kwestia wyjścia ze Związku Radzieckiego utraciła przedmiotowość i w grę wchodzić mogła jedynie likwidacja skutków bezprawnej aneksji, czyli przywrócenie niepodległości. Sytuację w okresie przejściowym do pełnej niepodległości definiowała ustawa o statusie państwowym (30 III 1990). W maju 1990 zniesiono symbolikę ESRR i powrócono do przedwojennej nazwy państwa (Eesti Vabariik). Posunięcia te nie pozostały bez echa sił proradzieckich, które domagały się autonomii lub secesji północno-wschodnich rejonów kraju (oraz dwóch dzielnic Tallinna). Dość ostro zareagowała na nie także sama Moskwa, choć w odróżnieniu od Łotwy i Litwy obyło się bez przelewu krwi (styczeń 1991). Formalna i faktyczna restytucja niepodległości oraz ostateczne opuszczenie struktur ZSRR nastąpiło w dniach nieudanego moskiewskiego puczu Janajewa (19–21 VIII 1991).

Wydarzeniom politycznym 1987–1991 towarzyszył głęboki kryzys gospodarczy. Podobnie jak w okresie międzywojennym wielkie wyzwanie w pierwszych latach niepodległości stanowiło przeorientowanie estońskiej ekonomii nastawionej dotychczas na olbrzymi rynek radziecki. Uporano się z tym dość szybko, już bowiem kilka lat później głównymi partnerami Estonii, tak w eksporcie jak imporcie, stały się państwa Europy Zachodniej (Finlandia, Szwecja, Niemcy, Dania, Wielka Brytania). Proces wielopłaszczyznowej restrukturyzacji estońskiej gospodarki miał także mniej udane strony. Zaliczyć do nich trzeba degradację społeczną obszarów stricte przemysłowych (zwłaszcza we Wschodniej Wironii).

Do podstawowych kwestii politycznych pierwszych lat niepodległości należała sprawa obywatelstwa ludności rosyjskojęzycznej oraz opuszczenia terytorium państwa przez wojska rosyjskie (1994). Na arenie międzynarodowej za strategiczne cele obrano akces do UE i NATO. Powodzeniem uwieńczono je 2004.

TALLINN

Tallinn. Stolica Republiki Estońskiej. Część składowa oraz siedziba władz administracyjnych Harju maakond. Naczelny ośrodek miejski niegdysiejszej Estlandii. Miasto w północno-zachodniej części kraju, na jego północnym wybrzeżu, nad zatoką swego imienia, ok. 80 km na południe od Helsinek. U południowo-wschodnich granic miasta rozlewa się Ülemiste järv, u południowych sztuczne Raku järv (Kivijärv; 111 ha) i Männiku järv (Männiku veehoidla; 105,3 ha), zaś u zachodnich Harku järv. Wciśnięte między Bałtyk a jezioro Ülemiste miasto zajmuje powierzchnię 158,2 km², rozciągnięte z południowego zachodu ku północnemu wschodowi na długości 24 km, podczas gdy brzeg morza i jeziora odległe są od siebie zaledwie o 2,3 km. Linia brzegowa długości 46 km urozmaicona jest trzema większymi, ostro wrzynającymi się w morze, rozdzielającymi zatoki tych samych imion półwyspami (Kakumäe poolsaar, Kopli poolsaar, Paljassaare poolsaar). Przez Tallinn prowadzi odcinek klintu północnoestońskiego (Astangu, Toompea, Lasnamäe). Najwyższy punkt stolicy kraju, wyrastający ponad poziom morza 64 m, znajduje się w południowo-zachodniej części miasta (Hiiumägi, Nõmme linnaosa). Jedynym znaczniejszym ciekim jest płynąca przez wschodnią część miasta i uchodząca tu do Zatoki Tallińskiej rzeka Pirita (105 km). Z liczbą mieszkańców (2015) wynoszącą 413,7 tys. bądź wedle innych rachub wzrastającą do 434,4 tys. Tallinn jest far and away największym miastem Estonii, skupiając zarazem aż jedną trzecią ludności całego kraju. Zespół miejski (Tallinn; Maardu, Keila, Saue). Prynypalny krajowy ośrodek gospodarczy. Centrum finansowo-biznesowe o pozycji silnej w całym obszarze bałtycko-skan-dynawskim. Rozwinięty sektor nowoczesnych technologii informatycznych. Ok. 45% produkcji przemysłowej kraju. Wiodące gałęzie przemysłu: stoczniowy, maszynowy, metalowy, elektrotechniczny i elektroniczny, chemiczny, drzewno-papierniczy, tekstylny, spożywczy (m.in. przetwórstwo rybne, wyrób likieru Vana Tallinn). Siedziba Eesti Energia. Jeden z najruchliwszych morskich portów bałtyckich, tak towarowych jak pasażerskich (nade wszystko mnogie połączenia promowe z Helsinkami). Międzynarodowy port lotniczy (Lennart Meri Tallinna

lennujaam). Węzeł komunikacji drogowej i kolejowej. Elektryczna kolej podmiejska. Miasto akademickie z funkcjonującą od 1918 jedyną uczelnią techniczną w kraju oraz uniwersytetem powołanym 2005 na bazie wcześniejszej wyższej szkoły pedagogicznej. Prężne ognisko kulturalne. Centralne instytucje kulturalne, m.in. Biblioteka Narodowa (Eesti Rahvusraamatukogu). Europejska Stolica Kultury 2011 (wraz z fińskim Turku). Centralne placówki muzealne (muzeum morskie, sztuki, historyczne, budownictwa ludowego). Europejskiej rangi destynacja turystyczna, jedna z podstawowych dla Północnej Europy (ponad 1,5 mln gości rocznie; tendencja wzrastająca). Kamienna gotycka architektura XV–XVI w. ukształtowała oblicze Rewla vel Tallinna, w dużej mierze przetrwałe do dziś, za sprawą czego miasto uważane jest za jedno z najładniejszych w tej części kontynentu. Administracyjnie estońska stolica rozczłonkowana jest na osiem dzielnic (sing. linnaosa, plur. linnaosad). Są nimi Haabersti, Kesklinn (Śródmieście), Kristiine, Lasnamäe, Mustamäe, Nõmme, Pirita, Põhja-Tallinn (Tallinn Północ). W ich skład wchodzi 84 mniejszych jednostek (sing. asum, plur. asumid). Fragmenty dzielnic Haabersti oraz Põhja-Tallinn rozlokowane są na półwyspach Kakumäe, Kopli i Paljassaare. Administracyjną część miasta stanowi wyspa Aegna. Miasto graniczy z gminami ziemskimi Harku (zach.), Saue (płd. zach.), Saku (płd.), Kiili (płd.), Rae (płd. wsch.), Jõelähtme (wsch.) i Viimsi (płn. wsch.). Polskimi miastami zaprzyjaźnionymi (sõpruslinnad) z Tallinnem są Łomża, Białystok i Gdańsk.

Tallinna laht (Zatoka Tallińska). Część Zatoki Fińskiej (Soome laht). Od północy akwen ograniczany jest przez wyspy Naissaar i Aegna, od południa przez Surupi poolsaar, zaś od wschodu przez Viimsi poolsaar. Zatoka składa się z kilku części. Od zachodu na wschód są nimi Kakumäe laht (Tiskre laht), Kopli laht, Paljassaare laht i Tallinna reid (mniejsza, właściwa Zatoka Tallińska). Właściwa Zatoka Tallińska rozpościera się z zachodu na wschód między Paljassaare poolsaar a Viimsi poolsaar. Długość jej linii brzegowej mierzona od Paljassaare asum (Põhja-Tallinn) po wieś Miiduranna (Viimsi vald), położonych na wyżej wymienionych półwyspach tych samych nazw, wynosi ponad 17 km (szerokość

niecałe 6 km). U południowego brzegu Tallinna reid rozwinęło się historyczne miasto Rewel, dla którego osłonięta od sztormów zatoka stanowiła naturalny port (obecnie port pasażerski). Na brzegu zatoki istnieją cztery z pięciu publicznych plaż miasta: Kakumäe rand (Haabersti linnaosa, Kakumäe asum, Sooranna 28), Stroomi rand inaczej Pelgurand (Põhja-Tallinn, Merimetsa asum, Koldepuistee), Pikakari rand (Põhja-Tallinn, Paljassaare asum, Paljassaare 44) oraz Pirita rand (Pirita linnaosa, Pirita asum, Merivälja 5).

W strukturze państwowego przedsiębiorstwa AS Tallinna Sadam (Port of Tallinn) znajduje się kompleks pięciu portów, wśród których dwa położone są na obszarze samej stolicy (Vanasadam, Paljassaare sadam) a trzeci w jej ścisłym zespole miejskim (Muuga sadam). Ulokowany w Tallinna reid, w samym centrum miasta, u wejścia na starówkę Stary Port, czyli Vanasadam (Old City Harbour), jest obecnie portem pasażerskim, największym tego przeznaczenia w kraju, utrzymującym regularne połączenia promowe z Helsinkami, Sztokholmem i Petersburgiem. Paljassaare sadam jest małym portem cargo, u nasady półwyspu swego imienia, kilka km na północny zachód od centrum miasta, w dzielnicy Põhja-Tallinn. Z kolei nowoczesny Muuga sadam, zlokalizowany w Muuga laht, ok. 17 km na północny wschód od miasta, na terenie miasta-satelity Maardu oraz przyległych doń gmin ziemskich Viimsi i Jõelähtme, to największy port towarowy Estonii.

Istnieją dwa herby miasta, herb duży (suur vapp) i herb mały (väike vapp). Zasadniczym elementem herbu dużego jest złota tarcza heraldyczna z trzema błękitnymi zwróconymi w prawą stronę lwami pochodzącymi ze znaku duńskiego króla Waldemara II Zwycięskiego. W zbliżonej postaci herb ten stanowi godło państwowe Estonii jak również Danii. Herb duży ma także wersję pełną (täisvapp). Z kolei podobny do flagi duńskiej (Dannebrog) herb mały przedstawia biały (srebrny) krzyż łaciński na czerwonym tle i jest jednocześnie herbem regionu Harjumaa. Flaga Tallinna składa się z trzech naprzemianległych pasów niebieskich (wyżej) i białych (niżej) jednakowej szerokości.

Nazwa Tallinn (Tallinna) wywodzona jest zwykle od słów taani linn, co tłumaczy się jako duńskie miasto i znaczeniowo odpowiada łacińskiemu mianu Castrum Danorum, określającemu wzgórze zamkowe po opanowaniu go przez Duńczyków. Alternatywne etymologie wyprowadzają nazwę miasta od tali linn (zimowe miasto) lub od talu linn (rolne miasto). W pierwszym okresie po uzyskaniu niepodległości funkcjonowały formy Tallinn i Tallinna. Wersja Tallinn przyjęta została 1923–1927. Forma Tallinna zaś występuje dziś jako dopełniacz (np. Tallinna raekoda, Tallinna sadam). Do 1918 oficjalnie używana była tradycyjna nazwa niem. i szw. Reval (ros. Ревель, pol. Rewel). Upamiętnia ona wczesnośredniowieczną prowincję estońską Revala (Revälä), rozciągniętą wzdłuż Zatoki Fińskiej i z grubsza pokrywającą się z terytorium obecnego regionu Harjumaa. W najwcześniejszych etapach swych dziejów miejsce to identyfikowano m.in. także pod nazwami Lindanise (duń. Lyndanisse, szw. Lindanäs) oraz słowiańską Кольвань (Koływań). Ta ostatnia, uważana za najwcześniejszą (1154) znaną nazwę miasta, ma być może związek z mitycznym bohaterem narodowym imieniem Kalev.

Początki miasta sięgają drewnianego grodu rozlokowanego na dzisiejszym Wzgórzu Katedralnym oraz prawdopodobnie istniejącej u jego podnóża portowej osady handlowej. Przypuszczalnie pierwsza historyczna wzmianka o tym miejscu pochodzi z 1154 (Al-Idrisi). 1219 gród pogańskich Estów został opanowany podczas krucjaty liwońskiej króla Danii Waldemara II Zwycięskiego (bitwa pod Lyndanisse 15 VI 1219). Zdobywcy przystąpili do wznoszenia silnej kamiennej twierdzy oraz świątyni katedralnej. 1227 miejsce owo, nazwane Castrum Danorum, przeszło wraz ze znaczną częścią obecnej Estonii w zarząd Zakonu Kawalerów Mieczowych. Przypuszczalnie dla wzmocnienia jego pozycji rycerze-zakonnicy 1230 ściągnęli z Gotlandii dwustu westfalskich i dolnosaksońskich kupców osiedlając ich poniżej zamku (co można uznać za założenie miasta Rewel). 1238 zamek oraz osada kupiecka ponownie znalazły się w posiadaniu Danii (wtedy Rewel po raz pierwszy określony został jako civitas). Pod wznowionym panowaniem duńskim, trwającym do 1346, podzamkowa osada wnet zy-

skała na znaczeniu gospodarczym. 1248 otrzymała prawa miejskie oparte na wzorcu lubeckim. Ścisłe kontakty z Ligą Hanzeatycką pozwalały uważać miasto za jej członka już od 1252 (1285). Poważnym bodźcem rozwojowym stało się otwarcie przed niemieckimi kupcami drogi handlowej przez Rewel i Narwę do Nowogrodu, za sprawą czego miasto zapewniło sobie na kilka następnych stuleci pozycję jednego z węzłów hanzeatyckiego handlu w tej części Morza Bałtyckiego (1294). W roku sprzedaży Północnej Estonii zakonowi krzyżackiemu (1346) Rewel uzyskał prawo składu (podobnie jak Ryga i Parnawa). Handlowa rola miasta dodatkowo wzrosła po upadku starego ośrodka kupieckiego Visby na Gotlandii, spowodowanego łupieżczym najazdem króla duńskiego Waldemara IV Atterdaga (1361). Leżące na przecięciu handlowych marszrut miasto przeżywało w kolejnym wieku oraz początkiem XVI okres wspaniałego rozkwitu. Rewelscy kupcy utrzymywali ożywione kontakty na wschodzie z ziemiami ruskimi, na zachodzie zaś przez Lubekę z Niderlandami (a dalej nawet z Portugalią). Z tej też epoki pochodzi większość zabytkowej zabudowy kształtującej do dziś oblicze miasta. W XV w. miasto liczyło ok. 6–7 tys. mieszkańców. W dobie wojen inflanckich znalazło się ono jako część Północnej Estonii pod rządami szwedzkiemi (1561). W toku dalszej części konfliktu było bezskutecznie oblegane przez wojska Iwana IV Groźnego 1570–1571 i 1577. Niepewna sytuacja polityczna wpłynęła na spadek aktywności budowlanej drugą połową XVI i początkiem XVII w. Po kapitulacji garnizonu szwedzkiego (30 IX 1710), podczas toczony 1700–1721 wielkiej wojny północnej, skutkującej wcieleniem Estonii do Imperium Rosyjskiego, miasto dotknięte epidemią dżumy zamieszkałe było jedynie przez 2 tys. ludzi (przedwojenny stan ponownie osiągnięto dopiero 1774). Z polecenia cara Piotra I przystąpiono do wznoszenia wielkiego portu wojskowego (1714). W XVIII w. charakterystycznym rysem rozwoju był dynamiczny przyrost przedmieść. 1820 miasto zamieszkałe było przez 12,9 tys. osób (Estończycy 34,8%, Rosjanie 17,9%, Niemcy 42,9%). Ostatnim epizodem w dziejach miasta-twierdzy była blokada morska dokonana przez flotę angielsko-francuską w dobie wojny krymskiej (1853–1856). Rok później Rewel wykreślono z listy twierdz, aby na bezużytecznych już bastionach i w zasypanych fosach założyć malownicze par-

ki, których zieleń wciąż podkreśla urodę średniowiecznej architektury (jednocześnie wyburzono wiele średniowiecznych bram oraz część murów miejskich). Kilkanaście lat później została uruchomiona linia kolejowa łącząca stolicę guberni estlandzkiej ze stolicą całego imperium (1870). Industrializacja owego okresu uczyniła z miasta najważniejszy ośrodek przemysłowy ziem estońskich, który dogonił a następnie zdystansował dotychczasowego w tym zakresie lidera Narwę (m.in. Balti Manufaktuur). Rewelski port pełnił wciąż rolę jednego z głównych rosyjskich portów na Bałtyku. Liczba ludności wzrosła z 29,1 tys. (1871) przez 45,8 tys. (1881) oraz 58,8 tys. (1897) do 116,0 tys. (1913). 1871 skład narodowościowy przedstawiał się następująco: Estończycy 51,8%, Rosjanie 11,3%, Niemcy 34,4%; zaś 1913 odpowiednio 71,6%, 11,4% i 10,7%. W wyborach miejskich 1904 zwycięstwo nad Niemcami odniosła koalicja estońsko-rosyjska, a burmistrzem miasta został Rosjanin (od 1906 funkcję tę sprawowali już Estończycy). Przed I wojną światową Tallinn stał się czynną bazą rosyjskiej floty wojennej, a związane z tym prace fortyfikacyjne objęły m.in. wyspy w Zatoce Tallińskiej (Peeter Suure merekindlus 1912–1918). Pierwsza wojna światowa zaoszczędziła miasto. W ostatnim jej etapie ogłoszona została w Tallinnie Republika Estońska (24 II 1918). Liczba ludności w okresie międzywojennym 122,4 tys. (1922) oraz 137,7 tys. (1934). Skład narodowościowy 1934: Estończycy 85,6%, Rosjanie 5,7%, Niemcy 4,8%. Centrum miasta odniosło poważne zniszczenia podczas II wojny światowej, zwłaszcza w wyniku radzieckiego nalotu bombowego 9 marca 1944. Po okresie powojennej odbudowy stolica ESRR należała do szybciej rozwijających się dużych miast w europejskiej części Kraju Rad. Centrum miasta otoczono rozległymi dzielnicami mieszkaniowymi, osiedlami-sypialniami, o wielorodzinnej blokowej zabudowie z wielkiej płyty, jak Mustamäe, Väike-Õismäe czy Lasnamäe, w dużej mierze zasiedlonych przybyłą do pracy w przemyśle rosyjskojęzyczną ludnością z głębi ZSRR. To głównie za sprawą tej imigracji błyskawicznemu wzrostowi uległa liczba mieszkańców wynosząc 281,7 tys. (1959), 362,7 tys. (1970), 428,5 tys. (1979) i 478,9 tys. (1989). Analogicznie zmieniała się struktura narodowościowa. Udział w niej ludności estońskiej spadł z 60,2% (1959) do 47,4% (1989). Rosyjskiej zaś wzrósł z

32,1% (1959) do 41,1%, zaś wraz z Ukraińcami i Białorusinami do 48,5% (1989). 1980 na wodach Zatoki Tallińskiej w dzielnicy Piritä przeprowadzone zostały zawody żeglarskie w ramach moskiewskich igrzysk olimpijskich. Pod koniec tej dekady Tallinn jako stolica Estonii stał się obok Rygi i Wilna kluczowym ośrodkiem inicjatyw politycznych mających na celu wyprowadzenie Bałtyki ze struktur ZSRR. 2011 udział gł. grup narodowościowych w zaludnieniu miasta wynosił Estończycy 55,3% i Rosjanie 36,8% (Ukraińcy 2,9%, Białorusini 1,5%).

Tallińskie Stare Miasto (Tallinna vanalinn) składa się z dwóch części. Są nimi górujące nad okolicą wapienne wzniesienie Toompea, niem. Domberg (Wzgórze Katedralne), o prawie pionowo opadających zboczach, na którym ukształtowało się niemal owalne w zarysie Górne Miasto (Oberstadt), z Lossi plats i Kiriku plats; oraz rozpostarte u jego wschodniego podnóża, niżej położone, rozleglejsze All-linn, niem. Unterstadt (Dolne Miasto), historycznie stanowiące właściwy Rewel, z centrum na Rathausplatz (Raekoja plats). Różnica wysokości sprawia, iż obie części są od siebie praktycznie oddzielone. Funkcjonując przez wieki jako formalnie odrębne organizmy miejskie (scalone 1878) izolowane były one także przez wewnętrzne mury z Kiek in de Kök i Neitsitorn (Mägdeturm). Jedyne połączenia Oberstadt z Unterstadt są Lühike jalg (Krótka Noga), niem. Kurzer Domberg, oraz Pikk jalg (Długa Noga), niem. Langer Domberg. Ta ostatnia znajduje przedłużenie w Pikk tänav (Lange Straße), czyli prowadzącej na północ w kierunku portu kluczowej osi komunikacyjnej Dolnego Miasta. W układzie zbliżonym do ulicy Długiej wiodą Lai tänav (Szeroka) i wychodząca z Alter Markt (Vana turg) Vene tänav (Ruska). Na Starym Targu, leżącym w bezpośredniej bliskości placu Ratuszowego, bierze początek m.in. także Viru tänav, uczęszczany pasaż handlowy, pierwotnie ulica Gliniana (Savi tänav, Lehmstraße), zaś zgodnie z obecną nazwą stanowiąca, poprzez bramę swego imienia (Viru värav; dawn. Lehmporte), wyjście z historycznego miasta na wschód (ku Wironii). Główne obiekty na Toompea to Toompea loss, Toomkirik oraz Aleksander Nevski katedraal. Na All-linn zaś kwalifikują się do takowych m.in. raekoja, świątynie Pühavaimu kirik, Niguliste kirik i Oleviste kirik, tudzież różne zabytki

kowe budowle mieszczańskiego przeznaczenia, w tym dawnych średniowiecznych gildii. Administracyjnie Stare Miasto tworzy asum (Vanalinna asum) w obrębie dzielnicy centralnej (Kesklinna linnaosa). Od 1997 uznane jest przez UNESCO za World Heritage Site.

Toompea (Domberg). Wzgórze Katedralne. Wapienne wzgórze w centralnej części stolicy, w formie podłużnego płaskowyżu o wymiarach 250 na 400 m, powierzchni 7 ha, wyrastające ok. 20–30 m ponad okolicę i do 48 m nad poziom morza. Geologicznie związane jest z klintem północnoestońskim (Põhja-Eesti klint) stanowiąc jego separowaną wyspę ok. 1,5 km na północny zachód od wapiennej płyty. Wzgórze ma być miejscem spoczynku Kaleva, postaci ważnej dla mitologii ludów bałtyckofińskich. Od średniowiecza Domberg jest nieprzerwanie ośrodkiem władzy politycznej. Znajduje się tu kościół katedralny, początkami sięgający okresu tuż po najeździe duńskim, oraz zamek, wzniesiony w tym samym czasie przez Duńczyków, a dziś użytkowany przez parlament estoński. Na wzgórzu ma swą siedzibę również rząd estoński (Stenbocki maja). Są tu także przedstawicielstwa dyplomatyczne obcych państw. Rzucającym się w oczy obiektem jest nadto prawosławny sobór św. Aleksandra Newskiego. Z różnych punktów Wzgórza otwiera się szeroki widok na Dolne Miasto oraz Zatokę Fińską. U zachodniego podnóża leży Toompark (Dompark) ze Snelli tiik (Schnelli tiik, Šnelli tiik; Schneller Teich). Po przeciwnej stronie, między Toompark a Tornide väljak, usytuowany jest kolejowy Dworzec Bałtycki. W jego kierunku prowadzają po 157 stopniach schody (Patkuli trepp) otwarte 6 października 1903.

Toomkirik (Domkirche). Toompea (Toom-Kooli 6). Jeden ze znaków rozpoznawczych miasta. Główna świątynia Estońskiego Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego oraz świątynia parafialna (EELK Tallinna Püha Neitsi Maarja Piiskoplik Toomkogodus). Pierwszy kościół stojący na tym miejscu, zarazem będący przysuszczalnie najstarszą świątynią chrześcijańską w kontynentalnej części Estonii, wzniesiony został być może bezpośrednio po inwazji Duńczyków (1219). Owa pierwotna budowla drewniana ustąpiła konstrukcji kamiennej, do wznosze-

nia której przystąpiono wraz z przybyciem 1229 dominikanów z klasztoru w Ribe (Syddanmark). W dokumentach źródłowych kościół pojawił się 1233. Siedem lat później jednonawowy budynek został ukończony i jako kościół katedralny dedykowany Najświętszej Marii Pannie (1240). Początkiem XIV w. zainaugurowano szerokie prace budowlane celem powiększenia obiektu. Ich efektem powstała do połowy XV w. wzorowana na świątyniach gotlandzkich trzynawowa bazylika w stylu gotyckim. Kościół odniósł poważne szkody podczas wielkiego pożaru Wzgórza Katedralnego 6 czerwca 1684. Wiernie wnet odbudowany (1686) otrzymał nowe barokowe wyposażenie wnętrza, przeważnie pochodzące z warsztatu miejscowego mistrza Christiana Ackermanna, jak zdobiona figurami apostołów kazalnica (1686) czy ołtarz główny (1696). 1778–1779 dostawiono nową barokową wieżę u zachodniego krańca korpusu głównego. Dominującym elementem wnętrza są dwie łoże rodzinne z XVIII w. Przedstawiający scenę Ukrzyżowania obraz ołtarzowy (1866) stworzył Eduard Gebhardt (1838–1925). Rewelska Domkirche znana jest także z licznych różnego rodzaju nagrobków obejmujących XIII–XVIII tudzież kamiennych sarkofagów z XVII w. Wśród osób pogrzebanych w katedrze znalazł się Pontus de la Gardie (1520–1585). Monumentalny sarkofag i epitafium tego szwedzkiego dowódcy wojskowego południowofrancuskiego pochodzenia oraz jego żony, dzieło znanego rzeźbiarza i architekta holenderskiego Arenta Passera (ok. 1560–1637), wykonane 1589–1595 z dolomitu ozyljskiego, stanowi prawdziwą perłę renesansowej rzeźby. Ściany kościoła zdobione są przez epitafia herbowe bałtoniemieckiej szlachty XVII–XX w.

Tallinna Toomkool (Domschule zu Reval). Szkoła katedralna. Najstarsza placówka edukacyjna w mieście. Założona w połowie XIII w. Pierwsza historyczna wzmianka 1319. 1765 przekształcenie szkoły w akademię dla rycerstwa estlandzkiego. 1802–1893 oraz 1906–1920 pod nazwą Eestimaa Rüütli- ja Toomkool (Estländische Ritter- und Domschule). Jako szkoła niemiecka funkcjonowała do 1939. Wznowienie działalności jesienią 2011 pod auspicjami EELK (Aptegi 3). Dawny budynek zajmowany jest dziś przez Tallinna Balletikool (Toomkooli 11). Tablica pamiątkowa w językach estońskim i niemieckim.

Eestimaa rüütelkonna hoone (Kiriku plats 1). Haus der Estländischen Ritterschaft (Dom Rycerstwa Estlandzkiego). Czwarty z kolei budynek służący wyżej wymienionej organizacji (pierwsze dwa padły pastwą pożaru, trzeci okazał się z czasem za mały). Obiekt wzniesiono w stylu neorenesansu między 1845 a 1848. Po uzyskaniu niepodległości przekazany estońskiemu Ministerstwu Spraw Zagranicznych. 1948–1992 udzielał schronienia Bibliotece Narodowej. Po przeniesieniu jej zbiorów do nowo wzniesionego gmachu na Tõnismägi mieścił od 1 kwietnia 1993 część kolekcji sztuki z pałacu Kadriorg. Od 2009 użytkowany jest przez Eesti Kunstiakadeemia.

Toompea loss (Lossi plats 1). Zamek na Wzgórzu Katedralnym. Przed najazdem duńskim istniał w tym z natury obronnym miejscu drewniany gród, wzniesiony przez Estów prawdopodobnie już w X lub XI w. Fińskie źródła zwą go Kesoniemi, nieco później pojawia się estońska nazwa Lindanise. W czerwcu 1219 twierdza została opanowana przez krzyżowców pod wodzą króla Danii Waldemara II Zwycięskiego; wedle popularnej duńskiej legendy podczas bitwy pod Lyndanisse, w krytycznym dla krzyżowców momencie, spadł (spłynął) z nieba czerwony sztandar z białym krzyżem, czyli późniejsza flaga narodowa Danii (Dannebrog; na której z kolei wzorowane są m.in. flagi pozostałych państw nordyckich). Po opanowaniu regionu Duńczycy nazwali to miejsce Castrum Danorum (Dänenburg). W kolejnych dekadach zostało ono przekształcone i rozbudowane jako kamienna twierdza (przypuszczalnie już ok. 1220 wzniesiono pierwszą kamienną wieżę). Między 1227 a 1237 zamek stanowił własność Zakonu Kawalerów Mieczowych. Następnie ponownie znajdował się w rękach duńskich do 1346, kiedy został sprzedany Krzyżakom, pozostając w ich władaniu do końca średniowiecza. W XVI w. dostosowany został przez Szwedów do potrzeb nowej epoki, zaś podczas panowania rosyjskiego przekształcono go ostatecznie w pałac. Dodane 1767–1773 nowe barokowe skrzydło we wschodniej części kompleksu stanowiło siedzibę władz administracyjnych guberni estlandzkiej. W epoce carskiej założono także park publiczny na południowy wschód od zamku. Od uzyskania niepodległości budynek ten jest siedzibą parlamentu (Riigikogu).

Pikk Hermann (Lossi plats 1A). Długi Hermann (Langer Hermann) jest jedną z czterech pierwotnie średniowiecznych bocznych wież zamku na Wzgórzu Katedralnym. Jako wysoka i smukła wieża strażnicza przy południowo-zachodnim narożu, średniowiecznym zwyczajem nazwana Hermann, obiekt powstał 1360–1370. Dzisiejszą swą postać oraz wysokość 45,6 m uzyskał w XV–XVI w. Ponad poziom morza wieża wyrasta 95 m. Składa się z dziesięciu wewnętrznych poziomów oraz platformy widokowej. Na szczyt prowadzą wąskie kamienne schody o 215 stopniach. Z Pikk Hermann powiewa estońska flaga narodowa. Pierwszy raz wciągnięto ją tam po walkach z bolszewikami o świcie 24 lutego 1918 (dzień proklamacji niepodległości). Podobnego aktu dokonano ponownie 24 lutego 1989. Wieża stanowi jeden ze znaków rozpoznawczych miasta. Dalsze wieże zamkowe to Pilsticker, Landskrone i Stür den Kerl (rozebrana 1767–1773).

Aleksander Nevski katedraal (Александр-Невский собор). Toompea (Lossi plats 10). Katedra metropolitalna Estońskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (МРЕÕК). Świątynia nosi imię Aleksandra Newskiego, średniowiecznego księcia Nowogrodu Wielkiego, jednej z największych postaci w dziejach Rusi i Rosji, rosyjskiego bohatera narodowego i zarazem świętego prawosławnego. Podobnie jak w przypadku większości rosyjsko-prawosławnych cerkwi pod tym wezwaniem, wznoszonych schyłkiem XIX w. na etnicznie nierosyjskich terenach imperium carskiego (np. w Warszawie, Łodzi, Wilnie), jej powstanie odebrane było przez część mieszkańców Estonii jako symbol ówczesnej rusyfikacji kraju. Sobór powstał z osobistej inicjatywy ówczesnego gubernatora estlandzkiego, którym od 1885 był gorliwy rusyfikатор książę Сепрей Владимирович Шаховской (1852–1894). Zbudowany został 1894–1900. Autorem projektu był Михаил Тимофеевич Преображенский (1854–1930). Ta reprezentacyjna lokalizacja miała być pierwotnie przeznaczona pod pomnik Lutra, którego wzniesienia władze rosyjskie zabroniły. Konsekracja budowli 30 kwietnia 1900. Koszt inwestycji wyniósł blisko 600 tys. rubli, z czego ok. 430 tys. pochodziło ze zbiorów, a 150 tys. z kasy państwowej. Sobór stanowił cerkiew parafii etnicznie rosyjskiej, z nabożeństwami odprawianymi w języku cerkiewno-

wiańskim; wcześniejszy sobór Przemienienia Pańskiego służył prawosławnym Estończykom (dziś EAÕK Tallinna Issanda Muutmise Peakirik kogudus). Po uzyskaniu niepodległości przez Estonię planowano rozbórkę cerkwi (1924). W latach 90. kościół przeszedł staranną restaurację. Część nabożeństw odprawiana jest w języku estońskim. Podstawa budynku wykonana została z fińskiego granitu. Na pięciu cebulastych kopułach łnią połączane żeliwne krzyże. Wśród jedenastu odlanych w Petersburgu dzwonów najpotężniejszy waży ok. 16 ton (więcej niż dziesięć pozostałych razem wziętych). W bogato zdobionym wnętrzu znajdują się m.in. trzy rzeźbione w drewnie ikonostasy. Okna zdobione są witrażami. Okazała budowla stanowi typowy przykład stylu bizantyńsko-rosyjskiego z późniejszej fazy jego rozwoju.

Kiek in de Kök (Komandandi 2). Masywna średniowieczna wieża obronno-armatnia. Jeden z najbardziej rozpoznawalnych elementów systemu fortyfikacyjnego miasta. Wieża wzniesiona została 1475. Jej wysokość to 38 m, średnica zewnętrzna 17 m, grubość murów 3–4 m. Swego czasu stanowiła największą tego typu budowlę Północnej Europy. W dobie wojen inflanckich uległa częściowemu uszkodzeniu, o czym przypominają wmurowane w ściany zewnętrzne kule armatnie (1577). Dziś po kompleksowej restauracji budowla udziela schronienia oddziałowi muzeum miejskiego (obrazującego m.in. wydarzenia z dziejów wojen wieków XIII–XVIII). Dolnoniemieckiego pochodzenia nazwa obiektu oznacza z grubsza tyle co Zajrzyj do Kuchni (Kuck in die Küche, Guck in die Küche; Peep into the Kitchen). Mianem takim potocznie określano w wiekach średnich wieże obronne, z których za sprawą ich wysokości możliwe było spoglądanie w okna sąsiednich domów mieszkalnych.

Raekoda (Raekoja plats 1). Kolejny symbol miasta. O pierwszym rewelskim ratuszu nic konkretnego nie wiadomo. Sama rada miejska funkcjonowała od XIII w. Istnienie ratusza udokumentowane jest jednakże dopiero od 1322. Na dzisiejszym miejscu oraz w obecnej postaci obiekt powstał 1402–1404. Stanowi jedyną zachowaną budowlę tego przeznaczenia reprezentującą gotyk w Europie

Północnej. Lokalne władze urzędowały tu do 1970. Jest to dwukondygnacyjny budynek, wzniesiony w stylu późnogotyckim, z wychodzącą na plac swego imienia fasadą główną wieńczoną blankami oraz zdobioną dwoma gargulcami w formie smoczyczych głów (1627). Od strony wschodniej wyrasta smukła ośmioboczna wieża, wysokości 64 m, kryta późnorenesansowym hełmem (1628). Na jej szczycie umieszczony jest od 1530 słynny wiatrowskaz Stary Tomasz (Vana Tommas). Figura, wcześniej poślaczana, wyobraża landsknechta, który dzierży w ręce chorągiew. Znajdujący się na wieży dzwon należy do starszych w Bałtyce i dawniej ostrzegał ludność przed pożarem. Parter ratusza obiegają otwarte na plac ośmioprzęsłowe podcienia. Wewnątrz pomieszczenia reprezentacyjne i sale posiedzeń.

Raeapteek (Ratsapotheke). Raekoja plats 11. Znajdująca się naprzeciwko ratusza apteka jego imienia uważana jest za jedno z najstarszych działających tego typu miejsc w Europie. Placówka założona została przypuszczalnie początkiem XV w. Pierwsze źródłowe informacje na jej temat pochodzą z 1422. Dzieje apteki szczególnie związane są z rodem Burchard. Ten przybyły z Pressburga na Węgrzech (Bratysława) ród prowadził aptekę od 1582 aż po 1911. Dziś pieczętowanie odnowiony historyczny obiekt przyciąga także turystów (sklep z antykami, restauracja, niewielkie muzeum tematyczne).

Niguliste kirik (Nikolaikirche). Südliche Unterstadt (Niguliste 3). U podnóża Wzgórza Katedralnego. Jeden ze znaków rozpoznawczych miasta. Kościół powstał między 1230 a 1275, ufundowany przez westfalskich kupców, w tymże stuleciu przybyłych do Tallinna z wyspy Gotlandii. Pierwotnie był tzw. kościołem kupieckim (Kaufmannskirche). Obiekty takie, budowane w basenie Morza Bałtyckiego, służyły do przechowywania towarów oraz wykorzystywano je w celach obronnych. W wieku XIV, po opasaniu miasta murami, obiekt stracił na funkcjach obronnych i stał się kościołem parafialnym, dedykowanym Mikołajowi z Miry, patronowi kupców, marynarzy i rybaków. 1405–1420 kościół zasadniczo otrzymał swą obecną gotycką postać. Nawę główną podciągnięto ponad nawy

boczne, nadając budowli formę bazyliki. Między 1510 a 1515 podwyższona została wieża, po czym nakryto ją późnogotyckim hełmem. 1682–1695 wzmocniono konstrukcję wieży oraz dokonano wymiany dotychczasowego hełmu gotyckiego na barokowy z galeriami; podwyższana przez stulecia wieża uzyskała wtedy swój współczesny wygląd (105 m). Nikolaikirche była jedyną świątynią Dolnego Miasta niedosięgniętą przez ikonoklastów 1523–1524 (zawdzięczać to ma zalaniu roztopionym ołowiem otworów na klucze w drzwiach wejściowych). Poważne zniszczenie przyniosła kościołowi II wojna światowa (radziecki nalot 9 III 1944). Zapoczątkowana 1953 odbudowa trwała do 1984. Dziś obiekt stanowi jeden z oddziałów Estońskiego Muzeum Sztuki (sakralia). Najcenniejsze jego dzieło to obraz *Taniec Śmierci (Totentanz)*. Znajduje się on w kaplicy św. Antoniego (uprzednio św. Mateusza). Autorem jest znany w Europie Północnej lubecki artysta Bernt Notke (ok. 1435–1509). Dzieło o typowej dla średniowiecza tematyce wykonane zostało 1508–1509. Z pierwotnej długości 30 m zachowało się jedynie około ćwierci początkowego fragmentu. Malowidło jest przypuszczalnie autorską repliką podobnego dzieła z lubeckiej Marienkirche. Wśród innych późnogotyckich oraz wczesnorenesansowych dzieł sztuki znajduje się dawny ołtarz wielki, powstały 1478–1481 w warsztacie innego artysty z Lubeki, Hermena Rode (ok. 1430–1504), a ukazujący sceny z życia patrona kościoła (tło na prawym skrzydle zewnętrznym jest widokiem miasta Lubeki). Uwagę zwraca także kilka ołtarzy bocznych z tego samego okresu. Z względu na doskonałą akustykę budynek kościoła służy ponadto jako sala koncertowa.

Tallinna linnamüür. Do wznoszenia otaczających miasto murów obronnych przystąpiono 1265. Forsowne po 1310 prace, kontynuowane w dwóch kolejnych stuleciach, osiągnęły szczytowy punkt początkiem i połową XV w. Wtedy to mury obronne uzyskały swą ostateczną postać, z długością blisko 2,4 km oraz 45 wieżami obronnymi. Wysokość ścian wynosiła 13 do 16 m, wieże zaś liczyły od 18 do 22 m przy średnicy 8–10 m. Tym samym rewelski system obronny zaliczał się do największych i najmocniejszych w Północnej Europie. Do dziś przetrwała ponad połowa założenia (1,85 km różnych części murów, 26 wież obronnych,

dwie bramy miejskie oraz fragmenty dwóch bram przednich). Fortyfikacje szczególnie efektownie prezentują się od strony zachodniej (Tornide väljak). Są jednym z powodów umieszczenia stołecznej starówki na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Suur Rannavärv ja Paks Margareeta (Pikk 70). Große Strandpforte (Wielka Brama Nadbrzeżna) i Dicke Margarete (Gruba Małgorzata). Kompleks średniowiecznych konstrukcji obronnych u krańca ulicy Długiej, w północnej części starówki oraz jednocześnie sąsiedztwie portu, wzniesionych celem ochrony miasta przed atakami od strony morza (a także by robić wrażenie na przybywających tą drogą do Rewla). Wielka Brama Nadbrzeżna powstała wraz z budową murów miejskich. Gruba Małgorzata zaś wzniesiona została podczas prac rekonstrukcyjnych bramy 1518–1529. Wieża ta liczy wysokości 20 m i średnicy 25 m; grubość murów sięga 5 m. Czterokondygnacyjny obiekt wykorzystywano w charakterze zbrojowni i magazyn prochu, służył także jako więzienie. Dziś Gruba Małgorzata stanowi lokum utworzonego 16 lutego 1935 Eesti Meremuuseum (m.in. modele statków z różnych epok historycznych). Na dachu wieży platforma widokowa (latem z kawiarnią). Pochodzenie nazwy nie jest znane.

Suurgildi hoone (Pikk 17). Budynek Wielkiej Gildy, jeden z typowych przykładów średniowiecznej architektury Tallinna, wzniesiony został 1407–1410 (wykończenie wnętrza 1417). Fasada zdobiona jest portalem oraz ślepymi łukami. Hala gł. (365 m²) wspiera się na szeregu filarów o dekoracyjnie rzeźbionych głowicach. Gotycki interior mieści Estońskie Muzeum Historyczne (Eesti Ajaloomuuseum).

Mustpeade maja (Pikk 26). Schwarzhäupterhaus (Dom Bractwa Czarnogłowych). Czarnogłowi byli związkiem skupiającym w celach zawodowych przeważnie północnoniemieckich młodych nieżonatych kupców z miast Starych Infant (Ryga, Rewel, Parnawa, Dorpat). Stowarzyszenie powstało 1399 z wcześniej istniejących lokalnych bractw św. Jerzego. Funkcjonowało do 1940 (odtąd aktywne w Niemczech). Prawdopodobnie już w XIV w. wznosił się na tym miej-

scu budynek mieszkalny. 1517 nieruchomość została zakupiona przez bractwo na swą siedzibę. Pod koniec stulecia obiekt poddano szeroko zakrojonej przebudowie (1597–1600). Efektem prac powstała fasada wykonana w duchu renesansu niderlandzkiego z bogatą ornamentyką i rzeźbionymi dekoracjami (arch. Arent Passer). Między zdobiącymi ją figurami są alegorie Pokoju i Sprawiedliwości, zaś w zwieńczeniu okien znajdują się głowy królewskiej pary Zygmunta III Wazy i jego żony Anny. Z lat 40. XVII w. pochodzą jedne z najładniejszych w mieście ozdobne drzwi wejściowe: złote gwiazdy na zielonym tle, u góry głowa ciemnoskórego mężczyzny o afrykańskich rysach (Mohrenkopf), symbol św. Maurycego, patrona bractwa. Na wysokości parteru herby hanzeatyckich miast-kantorów (Brugia, Nowogród, Londyn, Bergen). Jako członkowie honorowi bractwa dom odwiedzali niektórzy rosyjscy carowie. Podobny obiekt znajduje się w lotewskiej Rydze (Melngalvju nams).

Kolm Õde (Pikk 71/Tolli 2). Drei Schwestern (Trzy Siostry). Zespół trzech kamienic kupieckich. Wzmiankowane po raz pierwszy 1362 istnieją w obecnym kształcie od XV w. Najatrakcyjniejszy architektonicznie jest pierwszy z domów, narożny, wyróżniający się szczytem z blendami tudzież portalem wykutym na modłę późnego gotyku i zdobionym barokową snycerką. Kompleks nie ma nic wspólnego ze średniowiecznymi domami mieszkalnymi w Rydze o podobnej nazwie Trzej Bracia (Trīs brāļi). Odnowiony służy obecnie jako hotel.

Nikolai Imetegija kirik (Церковь Святителя Николая Чудотворца). МРЕÕК Tallinna Nikolai kogudus (Vene 24). Cerkiew Mikołaja Cudotwórcy wznosi się na miejscu wyznaczonym ruskim kupcom już początkiem XV w. dla zbudowania magazynu handlowego i świątyni. Kwartal ten stanowił podówczas rodzaj osobnej ruskiej dzielnicy. Dzisiejsza klasycystyczna budowla powstała 1822–1827. Autorem projektu był pochodzący z Agno w Tessynie petersburski architekt Luigi Rusca (1762–1822).

Mihkli klooster (Miikaeli klooster). Dedykowany św. Michałowi żeński klasztor cy-

sterski istniał 1249–1629. Po sekularyzacji otworzono w byłych pomieszczeniach klasztornych męskie Gustav Adolfs Gümnaasium, najstarszą istniejąca tego typu szkołę w mieście (1631); dwa lata później podjęła tam działalność również pierwsza w mieście drukarnia (1633). Dawny kościół klasztorny przekazano wspólnocie prawosławnej (1716), by po przebudowie konsekrować go na sobór Przemienienia Pańskiego (1734). Świątynią katedralną obiekt był do chwili wzniesienia soboru Aleksandra Newskiego na Toompea (1900). Dziś jest katedrą apostołsko-prawosławną (EAÕK Tallinna Issanda Muutmise Peakirikukogudus; Suur-Kloostri 14). 1776 świątynny budynek otrzymał barokową iglicę, zaś 1827–1830 doszła klasycystyczna fasada i kopuła. Cerkiew posiada cenny barokowy ikonostas (1720). Z wieży otwiera się panorama miasta.

Katariina klooster (Vene 14a). Pozostałości klasztoru dominikańskiego. Jeden z dwóch zachowanych średniowiecznych zespołów klasztornych a zarazem jeden z najstarszych budynków miasta. W miejscu tym, w wiekach średnich będącym częścią kwartału magazynów i domów kupieckich, klasztor istniał co najmniej od 1246. Należał do niego również browar produkujący cztery rodzaje piwa. Podczas reformacji klasztor został zniszczony. Oglądać można m.in. późnogotyckie portale na ścianie zachodniej. Dojście średniowiecznym pasażem (Katariina käik). Łączy on Vene tänav i Müürivahe tänav. Od 1994 funkcjonuje we wschodnim skrzydle klasztoru Dominiiklaste Kloostri Muuseum. Część budowli (refektarz) wykorzystano na przełomie XVIII i XIX w. przy wznoszeniu rzymskokatolickiego kościoła św. Piotra i Pawła (Vene 18). Przy klasztorze czynna jest kaplica rzymskokatolicka (msze święte także w języku polskim).

Peeter-Pauli katedraal (Vene 18). Parafialny kościół rzymskokatolicki oraz główna świątynia Kościoła rzymskokatolickiego w Estonii (siedziba Administratury Apostolskiej Estonii). Dzieje świątyni sięgają przełomu XVIII i XIX w. Na potrzeby miejscowych (przeważnie polskich) katolików przekazano wtedy refektarz dawnego dominikańskiego klasztoru św. Katarzyny (1799). Gdy wzrastająca liczba wiernych przekroczyła 1500 rozpoczęto od 1841 przekształcanie zabudo-

wań klasztornych we właściwy kościół (proj. Carlo Rossi). Konsekracja obiektu nastąpiła 26 grudnia 1845. Jest to skromna trzynawowa bazylika, prosto zamknięta, bez absydy, o neogotyckim korpusie głównym i klasycystycznej zachodniej fasadzie z dwiema wieżami (1920–1924). Na wyposażeniu m.in. obraz przedstawiający Wniebowzięcie NMP, kopia obrazu namalowanego 1642 przez Guido Reni (1575–1642), dar Ludwika I Wittelsbacha, króla Bawarii 1825–1848. Uwagę zwracają też posągi patronów kościoła (Robert Johann Salemann). Poza językiem estońskim msze święte oprawiane są obecnie w języku polskim, rosyjskim, angielskim i po łacinie.

Oleviste kirik (Olaikirche). Nördliche Unterstadt (Lai 50). Największa średnio-wieczna budowla miasta i eo ipso jeden z zasadniczych elementów tallińskiej Stadtsilhouette. Patronem kościoła jest Olaf II Haraldsson (995–1030), król Norwegii 1016–1028, po śmierci uznany za męczennika a następnie ogłoszony świętym. Kościół być może powstał w XII w. jako świątynia społeczności skandynawskiej żyjącej w Tallinnie przed zajęciem miasta przez Duńczyków (1219). Najstarsza pisemna informacja o nim pochodzi z 1267. Wtedy to przekazano cystersom prawa prowadzenia tu parafii. O pierwszym stojącym na tym miejscu obiekcie sakralnym wiadomo niewiele. W XIV–XV w. nastąpiła zakrojona na szeroką skalę rozbudowa kościoła (wzmianka o wieży 1364). 1625 obiekt padł pastwą pożaru. Odbudowa zakończona została 1649–1651 wzniesieniem masywnej wieży zachodniej wysokości ok. 140 m (wcześniejsza wieża miała mieć 159 m wysokości, a kościół tym samym być 1549–1625 najwyższym budynkiem świata). Przepuszczalnie w ramach tych samych prac budowlanych powstały charakterystyczne cztery wieżyczki narożne, po raz pierwszy zilustrowane 1663. Ponowny pożar i kolejna odbudowa miały miejsce w pierwszej połowie wieku XIX (kościół uzyskał wtedy obecny wygląd). W okresie radzieckim kościelna iglica wykorzystywana była przez służby specjalne jako wieża radiowa. Od 1950 kościół służy baptystom (EEKBKL Tallinna Oleviste kogudus).

Pühavaimu kirik (Heiliggeistkirche). Nördliche Unterstadt (Pühavaimu 2). Kościół

Ducha Świętego wzniesiony został ok. 1300 wynikiem rozszerzenia wcześniejszej kaplicy (pierwsza pisemna wzmianka 1319). Przebudowany 1380 jest jedyną sakralną budowlą stolicy kraju, która zachowała kształt z XIV w. Zgodnie ze swym wezwaniem obiekt stanowił część większego kompleksu obsługującego chorych i ubogich; wykorzystywany był także jako kaplica ratuszowa. Ten najmniejszy ze średniowiecznych kościołów Tallinna składa się z dwunawowego korpusu głównego, wspartego na sklepieniach żebrowych. Przy ścianie zachodniej wyrasta charakterystyczna ośmiograniasta wieża, minaretokształtna, podobna do wieży ratusza, kryta barokowym hełmem, z końca XVII w. Zastąpiła ona wcześniejszą wieżę renesansową, zniszczoną od uderzenia pioruna. Na wieży wisi najstarszy zachowany w Estonii dzwon kościelny (1433). Zewnętrzną ścianę północną zdobi kolorowo pomalowany drewniany zegar; stworzył go pochodzący z Królewca słynny drzeworytnik Christian Ackermann (1684). Kościół szczyci się także innymi dziełami sztuki. Poza gotyckim ołtarzem skrzydłowym (1483; Bernt Notke) należy do nich późnogotycki krucyfiks i renesansowa kazalnica (1597). Uwagę zwraca nadto prospekt organowy i empora (1660). Świątynia zajmuje ważne miejsce w dziejach narodu estońskiego. Od 1531 wygłaszano w niej kazania po estońsku. Pastorem był tu Johann Koell (ok. 1500–1540), autor przekładu katechizmu na język estoński (1535), najstarszego zachowanego do dziś drukowanego tekstu po estońsku. Tę samą funkcję sprawował również Balthasar Russow (ok. 1536–1600). Russow (Rüssow), prawdopodobnie syn Estończyka, woźnicy miejskiego, był autorem słynnego dzieła historycznego pt. *Chronica der Provinz Lyfflandt*. Napisana w dialekcie dolnoniemieckim kronika ukazała się po raz pierwszy w Rostocku 1578.

Kaarli kirik (Karlskirche). Parafialny kościół ewangelicko-luterański (EELK Tallinna Toompea Kaarli kogudus). Świątynia znajduje się na krańcach Starego Miasta, na południe od Wzgórza Katedralnego, pomiędzy placem Wolności (Vabaduse väljak) a budynkiem Estońskiej Biblioteki Narodowej (Eesti Rahvusraamatukogu). Zajmuje wysokie na ponad 30 m wzniesienie (Tõnismägi, Antonius-Berg). Dzisiejszy obiekt jest prawdopodobnie piątą budowlą sakralną stojącą na

tym miejscu (podobną rolę pełniło ono już być może w czasach pogańskich). Wraz z podbojem i chrystianizacją kraju powstała przypuszczalnie w pierwszej połowie XIV w. kaplica a następnie kościół. Pierwsza o nim źródłowa wzmianka datuje się na 1458. Kościół dedykowany był Antoniemu Padewskiemu; od imienia świętego pochodzi także nazwa tej części miasta (Tõnismäe). Budowla została zniszczona w dobie wojen inflanckich, podczas których miasto było dwukrotnie oblegane (1570–1571 oraz 1577). Sto lat później, pod panowaniem szwedzkim, poświęcono w tym punkcie nowy drewniany kościół, wzniesiony na planie krzyża greckiego i dla uhonorowania ówczesnego króla Szwecji Karola XI nazwany Karlskirche (1670). Luterska świątynia służyła ludności estońskiej i fińskiej. Spłonęła 1710 podczas III wojny północnej (wspólnota parafialna przetrwała do 1739). Plany ponownego wzniesienia kościoła na Tõnismägi powstały ponad sto lat później. Wzrastająca wtenczas świadomość narodowa Estończyków, żyjących w mieście kulturowo wciąż mocno zdominowanym przez Niemców, zrodziła potrzebę istnienia obszerniejszej świątyni, ta bowiem, którą do tychczas użytkowała społeczność estońska, czyli średniowieczny kościół Ducha Świętego na Starym Mieście, była już od dziesięcioleci za mała. Gromadzenie środków finansowych zaczęło w latach 50. XIX w. Do przygotowania projektu zaangażowany został znany architekt Otto Pius Hippus (1826–1883). Wznoszenie kościoła trwało osiem lat (1862–1870). Kamień węgielny pod nowy budynek położono 18 października 1862. Konsekracja zaś niedokończonego obiektu odbyła się w 200. rocznicę poświęcenia Karlskirche, tj. 20 grudnia 1870. Reprezentacyjna halowa budowla, mająca być wyrazem rosnących aspiracji narodowych Estończyków, nawiązuje architektonicznie do katedr zachodnioeuropejskich. Powstała w stylu neoromanizmu, na planie krzyża łacińskiego, z lokalnego wapienia, jako onego czasu jedna z większych świątyń w Bałtyce (1197,3 m²). W obie imponujące wieże (wys. 59,2 m) od strony zachodniej, flankujące rozetę nad głównym wejściem, uzupełniono budowlę dopiero 1882. Najważniejszym dziełem sztuki wewnątrz jest monumentalny fresk autorstwa Johanna Kölera (1826–1899). Umieszczony wzorem świątyń bizantyńskich na sklepieniu apsydy obrazuje Chrystusa wzywającego: Tulge minu juurde kõik, kes teie va-

evatud ja koormatud olete, mina tahan teile hingamist saata, czyli Przyjdźcie do Mnie wszyscy, którzy utrudzeni i obciążeni jesteście, a Ja was pokrzepię (Mt 11,28). Jest to pierwszy fresk w Estonii stworzony przez etnicznego Estończyka (1879). Trzyzęściowe freski poniżej, ukazujące sceny z życia Chrystusa, są dziełem Sally von Kūgelgen (1860–1928). Malarka ta wykonała je 1889 według szkiców Carla Timoleona von Neffa (1804–1876), pierwotnie przeznaczonych dla soboru św. Izaaka w Petersburgu. Wieża północna mieści dzwon odlany w Sztokholmie jeszcze dla wcześniejszego kościoła i podarowany temuż 1696 (jedyna zachowana część Karlskirche z 1670). Dzwon na wieży południowej pochodzi z Bochum (1870). EELK Tallinna Toompea Kaarli kogudus stanowi największą w całym kraju parafialną wspólnotę ewangelicko-luterańską.

Jaani kirik (Vabaduse väljak 1). Kościół ewangelicko-luterański (EELK Tallinna Jaani kogudus). Obiekt znajduje się na obrzeżach Starego Miasta, przy wschodniej stronie placu Wolności, stanowiąc jego architektoniczną dominantę. Pierwotną świątynią estońskojęzycznej wspólnoty luterańskiej był jak już wspomniano średniowieczny kościół Ducha Świętego. Obiekt ten stał się połową XIX w. za mały dla liczącej przeszło 14 tys. wiernych wspólnoty, stąd też narodziła się potrzeba budowy nowego. Fundusze zaczęto gromadzić od 1851. Dekadę później nastąpiło rozpoczęcie budowy. Kamień węgielny położono 8 września 1862. Prace trwały pięć lat. Obiekt konsekrowano 17 grudnia 1867. Rewelska Johanniskirche kwalifikuje się do najwcześniejszych konstrukcji neogotyckich na obszarze dzisiejszej Estonii. Budowla utrzymana jest w tonacji jasnożółtej. Z trzynawową bazyliką o wysokiej nawie środkowej i clerestorium łączy się od zachodu czworokątna wieża kryta dachem namiotowym. Od wschodu niewielkie prezbiterium zamknięte poligonalnie. Relatywnie duże boczne zabudowania przylegają od północy i południa (zakrystia). Na portalu głównym oraz północnym widnieją rozety. Wnętrze gotyckiego wyglądu nadają spiczaste łuki. Z 1867 pochodzi obraz w ołtarzu głównym przedstawiający Chrystusa na Krzyżu. W latach 30. i 50. pojawiły się plany rozbiórki kościoła jako architektonicznie słabo komponującego się z zabudową placu Wolności.

Estonia teatrihoone (Estonia puistee 4). Reprezentacyjny budynek secesyjny o dwóch symetrycznych skrzydłach wzniesiony 1910–1913 dla zespołu teatralnego Estonia (jako towarzystwo muzyczno-śpiewcze sięgającego początkami 1865). Projektantami byli fińscy architekci Armas Lindgren (1874–1929) i Wivi Lönn (1872–1966). Uroczyste otwarcie 24 sierpnia 1913. Była to wtedy największa nowo postawiona budowla w mieście. Imponujący gmach, najokazalszy tego przeznaczenia w kraju, wielkością oraz wyposażeniem przewyższający teatry niemieckie i rosyjskie, wzniesiony został ze środków społeczności estońskiej, będąc jednym z dowodów jej kulturalnych aspiracji a materialnych możliwości. Jedno skrzydło przeznaczono na teatr, drugie zaś na salę koncertową. Obie części scalono niską międzybudowlą, w której urządzono restaurację (dziś miejsce imprez kulturalnych). 23 kwietnia 1919 (zatem w rocznicę powstania w noc św. Jerzego) odbyło się w sali koncertowej teatru pierwsze posiedzenie estońskiego Zgromadzenia Konstytucyjnego (Asutav Kogu). 1934 obiekt przebudowano i powiększono. Zniszczony podczas nalotu bombowego 9 marca 1944 został odbudowany tuż po wojnie (ponowne otwarcie sali koncertowej 1946, a teatru październik 1947). Dziś gmach mieści Operę Narodową (Rahvusoper Estonia), Salę Koncertową (Eesti Kontsert) oraz Estońską Państwową Orkiestrę Symfoniczną (Eesti Riiklik Sümfooniaorkester). Wizerunek budowli figurował na banknocie 50 koron estońskich (w obiegu do 2011).

Balti jaam (Tallinna reisijaam). Także Tallinn-Balti vaksal, Balti peajaam, Balti vaksal. Балтийский вокзал. Baltischer Bahnhof (Dworzec Bałtycki). Stacja czołowa (Kopfbahnhof). Główny pasażerski dworzec kolejowy miasta. Usytuowany u stóp Wzgórza Katedralnego, tuż na północny zachód od historycznego centrum, administracyjnie na terenie dzielnicy Põhja-Tallinn (Kelmiküla, Toompuistee 37). Komunikacja kolejowa zainaugurowana została otwarciem 24 października 1870 żelaznego szlaku Baltischport–Reval–Tosno (Sankt Petersburg). Projektantem wzniesionego wówczas budynku dworcowego był bałtoniemiecki architekt Rudolf Otto von Knüpfner (1831–1900). 1941 obiekt ten został podpалony przez wycofujące się wojska Armii Czerwonej ulegając niemal całkowitemu

zniszczeniu (częściowa odbudowa po wojnie). Obecny prosty i funkcjonalny budynek powstał w stylu radzieckim 1960–1967. W sąsiedztwie targowisko zwane Jaama turg (Kopli 6). Na północny zachód od Balti jaam, w Pelgulinna asum, między Kopli tänav, Telliskivi tänav i Heina tänav, rozciągają się tereny kolejowego dworca towarowego (Kopli kaubajaam).

Eesti Vabaõhumuuseum (Vabaõhumuuseumi 12). Estonian Open Air Museum. Asum Rocca al Mare (Haabersti linnaosa). Skansen powstał 1957–1964. Powierzchnia 84 ha. Kilkadziesiąt zabytków estońskiego budownictwa ludowego, głównie domostwa chłopskie z XIX w. Nadto obiekty użyteczności publicznej (kaplica, karczma, szkoła, wiatraki, młyn wodny, straż pożarna, sauna). Ukazują one estońską kulturę ludową na przestrzeni od połowy XVIII do początków XX w. Muzeum podzielono na cztery części, odpowiadające regionom etnograficznym kraju, takim jak Północna Estonia (Põhja-Eesti), Południowa Estonia (Lõuna-Eesti), Zachodnia Estonia (Lääne-Eesti) i Wyspy (Saared). Do głównych atrakcji zalicza się oberża 1842–1846 oraz zagroda rybacka z końca XIX w. Plany założenia placówki sięgają 1913. Nazwa Rocca al Mare pochodzi od letniej rezydencji zamożnego tallińskiego kupca i italofila, wzniesionej tu 1880 i mianowanej tak od zalegającego w morzu malowniczego eratyka (Felsen am Meer). Dziś Rocca al Mare jest jedną z dwunastu części dzielnicy Haabersti. Leży 7 km na zachód od centrum miasta, na wysokim pd.-zach. brzegu zatoki Kopli.

Tallinna Loomaaed (Paldiski 145). Ogród Zoologiczny. Asum Veskimetsa (Haabersti linnaosa). W zachodniej części miasta, 6 km od centrum. Jedyne zoo w kraju. Założono je końcem lat 30. Oficjalne otwarcie 25 sierpnia 1939. Dwa lata wcześniej (1937) zespół estońskich strzelców zdobył po raz pierwszy tzw. Puchar Argentyny, najwyższe wtedy trofeum w tej dziedzinie sportu, podczas zawodów rozgrywanych w Helsinkach, poza nagrodą główną uzyskując także młodego rysia. Dało to asumpt do zorganizowania ogrodu; wszystkie tutejsze rysie są potomkami tego pierwszego z Finlandii; ryś został także obrany jako zwierzęcy emblemat placówki. Ogród pierwotnie znajdował się na skraju parku Ka-

driorg. Na obecne miejsce, będące dawnymi terenami wojskowymi, przeniesiono go 1983. Jako pierwsza tego typu placówka w ZSRR tallińskie zoo zostało 1989 członkiem Światowego Stowarzyszenia Ogrodów Zoologicznych i Akwariów (World Association of Zoos and Aquariums). Ogród zajmuje 87 ha. Żyjące w nim zwierzęta reprezentują kilkaset gatunków z różnych stron kuli ziemskiej.

Kadriorg (niem. Catherinenthal). Nazwa ta obejmuje zarówno asum (Kesklinna linnaosa) na wschód od centrum miasta, jak też znajdujący się tu reprezentacyjny zespół pałacowo-parkowy. Pałac Kadriorg (Kadrioru loss) pierwotnie wzniesiony został po zdobyciu Rewla przez Rosjan w toku wielkiej wojny północnej, 1718–1725, z polecenia cara Piotra Wielkiego jako letnia rezydencja władcy. Ulokowano go na obrzeżach ówczesnego miasta, w dolinie między brzegiem morskim a klintem Lasnamäe (niem. Laaksberg). Dolinę nazwano tak od imienia Katarzyny I Aleksiejewny (Marta Helena Skowrońska), drugiej żony imperatora i carycy przez dwa lata po jego śmierci (1725–1727). Autorem projektu był włoski architekt Nicola Michetti (ok. 1675–1758), później aktywny także przy pracach nad podpetersburskim Peterhofem, zaś jego wykonawcami Gaetano Chiaveri (1689–1770) i Михаил Земцов (1688–1743). Barokową (Петровское барокко) budowlę otoczono ogrodem z fontannami, żywopłotami i rabatami kwiatowymi. 1722 posadzono w parku 550 drzew. Inwestycji nie zdołano ukończyć przed niespodziewaną śmiercią cara (1725). Caryca Katarzyna oraz jej następcy nie wykazywali większego zainteresowania posiadłością. Przez kolejne dekady pałac był tylko sporadycznie odwiedzany przez członów domu panującego. Zmianę przyniosła pierwsza połowa kolejnego stulecia, kiedy Tallinn stał się modną w wyższych sferach miejscowością wypoczynkową. Zaordynowane przez cara Mikołaja I szerokie prace renowacyjne 1828–1830 nadały obiektowi dzisiejszą formę. Wedle wzorców włoskich pałac ustawiony jest na terasie. Fasada główna, w której dominuje środkowy ryzalit, ma trzy kondygnacje, podczas gdy tylna dwie. Po uzyskaniu niepodległości budynek służył zrazu celom artystyczno-wystawienniczym, następnie zaś, w związku z wizytą w Estonii (1929) króla Szwecji Gustawa V, przekształcono go w letnią rezydencją głowy państwa (1934–1938

oficjalna rezydencja Konstantina Pätsa). 1946–1991 obiekt ponownie pełnił funkcję budynku głównego Estońskiego Muzeum Sztuki. Po przeprowadzonej kilkanaście lat temu restauracji, częściowo wspieranej przez rząd szwedzki, pałac otworzono 22 lipca 2000 jako oddział Eesti Kunstimuuseum. Tutejsze kolekcje poświęcone są sztuce zagranicznej wieków XVI–XX, głównie zachodnioeuropejskiej i rosyjskiej (Weizenbergi 37). W parku znajdują się poza tym m.in. budynki kancelarii prezydenta kraju (1938; Weizenbergi 39) oraz Peeter I Majamuuseum (Mäekalda 2), czyli parterowy domek, w którym mieszkał car przed wybudowaniem pałacu.

Eesti Kunstimuuseum (Art Museum of Estonia). Założenie instytucji nastąpiło 17 listopada 1919. Przez długi czas zajmowała ona wnętrza pałacu Kadriorg (1921–1928 oraz 1946–1991). Obecnie w składzie EKM funkcjonuje pięć stołecznych placówek: Kumu Kunstimuuseum (Weizenbergi 34/Valge 1), Kadriuru Kunstimuuseum (Weizenbergi 37), Mikkelii Muuseum (Weizenbergi 28), Niguliste Muuseum (Niguliste 3) i Adamson-Ericu Muuseum (Lühike jalg 3). Trzy pierwsze zlokalizowane są na obszarze Kadriorg park. Oddany do użytku w lutym 2006 po trzyletniej budowie nowoczesny gmach Kumu stanowi jednocześnie kwaterę główną całej instytucji. Gromadzi się w nim sztukę estońską od XVIII w. Osobny dział obejmuje socrealizm i sztukę nonkonformistyczną tej epoki. Placówka należy do największych muzeów sztuki w Europie Północnej. Jej powierzchnie wystawowe wynoszą 5 tys. m².

Russalka (Русалка). Pomnik przy granicy parku Kadriorg, od strony morza, u zbiegu Narva maantee i Pirita tee. Dedykowany jest 177 marynarzom, ofiarom katastrofy morskiej 1893 rosyjskiego okrętu Rusalka. Jednostka ta zbudowana została 1866–1867 w Petersburgu jako pancernik Marynarki Wojennej Imperium Rosyjskiego. Przeznaczona była do obrony wybrzeża i należała do Floty Bałtyckiej. Długość okrętu wynosiła 62,3 m, a zanurzenie 3,3 m. Maszyna rozwijała prędkość do 9 węzłów. Wodowanie Rusalki odbyło się 31 sierpnia 1867. Rankiem 7 września (19 września) 1893 pancernik (wraz z kanonierką Туча) wy-

szedł z portu Rewel obierając za cel Helsingfors (Helsinki). Stamtąd rejs miał być kontynuowany do Primorska na Przesmyku Karelskim. W Zatoce Fińskiej panował silny wiatr i wysoka fala. Do Helsinek dotarła tylko kanonierka. Informację o zatonięciu okrętu podano 10 września. Jedyłą wskazówką była szalupa ratunkowa z nieżywym marynarzem, odnaleziona przy helsińskiej twierdzy Sveaborg (Suomenlinna). Akcję poszukiwawczą, w której brało udział kilkanaście jednostek pływających, wstrzymano 16 października. Poszukiwania wznowiono w czerwcu następnego roku, tym razem używając balonu ciągniętego przez statki. Zakończono je 15 sierpnia 1894 oficjalnie uznając okręt za zaginiony. Przyczyny zatonięcia Rusalki pozostają do dziś niewyjaśnione. Wrak okrętu odnaleziono dopiero w lipcu 2003, na głębokości 94 m, podczas badania dna morskiego za pomocą sonaru pod budowę Gazociągu Północnego. Miejsce to znajduje się 25 km na południe od Helsinek. Idea wzniesienia pomnika narodziła się 1899. Do prac budowlanych, finansowanych ze zbiorów pieniędzy w całej Rosji, przystąpiono 1901. Odświeżenie i poświęcenie monumentu nastąpiło 7 września 1902, czyli w dziewiątą rocznicę zatonięcia okrętu. Pomnik stoi niemal przy samym brzegu Bałtyku, promenada prowadzi odeń prosto do pałacu Kadriorg. Obiekt przedstawia kobiecą postać anioła na granitowym cokole, która w swej wyciągniętej prawej ręce trzyma złożony prawosławny krzyż, wskazując nim na przypuszczalne miejsce zatonięcia. Rzeźbę z brązu wykonał Amandus Adamson (1855–1929), być może wzorując się na Nike z Samotraki. Jest to jedno z najbardziej znanych dzieł tego artysty. U podnóża cokołu kotwice i działa okrętowe; na tablicach nazwiska marynarzy. Otoczony wysokimi latarniami plac przy pomniku stanowi dziś miejsce spotkań par rosyjskojęzycznych nowożeńców.

Tallinna Lauluväljak (Tallinn Song Festival Grounds). Ok. 3 km na wschód od centrum miasta, za parkiem Kadriorg. Miejsce odbywania się co pięć lat w lipcu Festiwalu Piosenki Estońskiej (Üldlaulupidu). Obecna scena śpiewacza (laululava) została zbudowana 1959. Estrada może pomieścić przeszło 15 tys. wykonawców, a plac przed nią prawie 300 tys. osób. Będący wzorcowym przykładem nowoczesnej architektury estońskiej monumentalny obiekt harmonijnie wpisany

jest w tworzący naturalny amfiteatr łagodnie wznoszący się krajobraz.

Tallinna Olümpiapurjespordikeskus (Regati 1). Tallinn Olympic Sailing Center (Pirita Yachting Centre). Asum Pirita (Pirita linnaosa). We wschodniej części miasta, 6 km od centrum, u ujścia Pirita jõgi. Kompleks sportowy wzniesiony z okazji Letnich Igrzysk Olimpijskich 1980. Port jachtowy, caravan camping, zaplecze rekreacyjne. Na przeciwległym brzegu rzeki wznoszą się ruiny średnio-wiecznego klasztoru św. Brygidy.

Pirita klooster (Kloostri 9). Klasztor św. Brygidy. Asum Pirita (Pirita linnaosa). We wschodniej części miasta, 6 km od centrum, po prawej stronie rzeki Pirita, blisko jej ujścia do Tallinna laht. Idea założenia klasztoru dedykowanego Brygidzie Szwedzkiej (1303–1373) sięga okolic roku 1400 i pochodzi od trzech kupców tallińskich (H. Huxer, G. Kruse, H. Swalbart). Z macierzystego Vadstena klooster (Östergötland), otwartego 1384, czyli 11 lat po śmierci założycielki zgromadzenia brygidek, pierwsi dwaj zakonnicy przybyli nad obecną Pirita jõgi 1407. Do wznoszenia zabudowań przystąpiono 1417. Konsekracja kościoła klasztornego odbyła się 15 sierpnia 1436. Pirita funkcjonowała ponad 150 lat, będąc jednym z największych konwentów tej części Europy. Zgodnie z regułą zakonną klasztor nie mógł mieć więcej niż 85 członków, w tym 60 sióstr i 25 braci (z tych 13 kapłanów i 4 diakonów). Część żeńska i część męska klasztoru były od siebie odseparowane kościołem służącym obu wspólnotom. Klasztor uległ zniszczeniu podczas oblężenia miasta przez wojska Iwana Groźnego (1557). Jego zabudowania, splądrowane, złupione i puszczone z dymem, popadły odtąd w opuszczenie (sąsiednie zaś tereny wykorzystywano jako cmentarz). Dziś są zabezpieczoną ruiną. Po trójnawowym kościele zachowały się mury zewnętrzne, z których wrażenie robi zwłaszcza monumentalna fasada od zachodu. Prace archeologiczne wydobyły na światło dzienne resztki zabudowań klasztornych. Ostatnimi laty reaktywowano konwent żeński (msze święte w kaplicy).

Ülemiste järv (Järveküla järv, Mõigu järv, Kuningajärv). Jezioro u południowo-

wschodnich granic miasta. Powierzchnia 9,6 km². Długość 4,1 km. Szerokość 3,2 km. Długość linii brzegowej 16,4 km. Głębokość średnia 2,5 m. Głębokość maksymalna 6 m. Wyniesienie lustra wody nad poziom morza 35,7 m. Wielkość zlewni 99,2 km². Jezioro stanowi rezerwuuar wody pitnej dla miasta oraz główny element tallińskiej sieci wodociągowej. Zasilane jest przez Vaskjala–Ülemiste kanal (Pirita–Ülemiste kanal), długości 10,8 km, oraz przez potoki Kurna oja (10,9 km), Katku oja i Ruunaoja. Brzegi przeważnie płaskie i piaszczyste. Przy wschodnim brzegu międzynarodowy port lotniczy (Lennart Meri Tallinna lennujaam). Akwen, którego nazwę można odczytać jako Górne Jezioro, obecny jest w pseudomitolgii estońskiej. Administracyjnie wchodzi w skład Kesklinna linnaosa (Ülemiste järve asum). Ok. 0,5 km w kierunku północno-wschodnim od jeziora znajduje się przystanek kolejowy jego imienia na linii do Narwy (6,5 km od Balti jaam). Nieco zaś dalej, między Ülemiste raudteepeatas a Vesse raudteepeatas, ulokowany jest kolejowy dworzec towarowy (Ülemiste kaubajaam).

Harku järv (Haabersti järv, Loodjärv, Argo järv). Jezioro u zachodnich granic miasta (Haabersti linnaosa). Ok. 3 km od brzegów Bałtyku, na wysokości 0,9 m n.p.m. Powierzchnia 1,6 km². Długość 2 km. Szerokość 1,6 km. Długość linii brzegowej 6,6 km. Średnia głębokość 1,6 m. Najgłębsze miejsce 2,5 m. Obszar zlewni ponad 50 km². Jedynym dopływem jest Harku oja (16,5 km). Odpływ do Kakumäe laht (Tiskre laht) przez Tiskre oja (4,6 km). Woda w jeziorze bogata w tlen, dno pokryte warstwą mułu (2–3 m). Popularne miejsce dla wędkarzy (m.in. leszcz, płoć, okoń, szczupak, lin, jazgarz, wierzchówka, węgorz). Akwen nadaje się także do kąpielii oraz uprawiania sportów wodnych (Harku rand).

Aegna (Äigna; niem. Wulf, szw. Ulfsö). Zamykająca Tallinna laht bałtycka wyspa 14 km na północ od miasta i 1,5 km na północny zachód od wsi Rohuneeme na szpicu Viimsi poolsaar. Powierzchnia 2,93 km². Długość linii brzegowej 10 km. Najwyżej nad poziom morza wyniesiony punkt 14,6 m. Pierwsza wzmianka o wyspie 1297. W połowie XV w. zaczęli osiedlać się na niej rybacy (po części tymczasowo). Początkiem XX w. mieszkańcy ówczesnych pięciu gospodarstw

zmuszeni zostali do opuszczenia wyspy ze względów militarnych (Peeter Suure merekindlus). 1914–1944 Aegna posiadała kolej wąskotorową (3 km). Administracyjnie wyspa wchodzi w skład miasta Tallinna (Kesklinna linnaosa). Na stałe mieszka tu poniżej 10 osób. Ze swymi piaszczystymi plażami Aegna stanowi popularny cel krótkich wypadów turystycznych dla mieszkańców stolicy (nieregularna komunikacja promowa). Od 1991 wyspa podlega ochronie krajobrazowej (Aegna saare maastikukaitseala). Około 70% powierzchni pokryte jest lasem. Nazwę wyspy nosiła w czasach ZSRR marka papierosów. Między Aegna saar a Viimsi poolsaar zalegają niewielkie wyspy Kräsuli (17 ha) i Kumbli (ok. 2 ha).

HARJUMAA

Tallinn (TALLINN)

Aegviidu. Miejscowość (alev i alevvald) leżąca bezpośrednio na granicy Harju maakond i Lääne-Viru maakond (od południa; nieco dalej Järva maakond). Tu także przecina się linia kolejowa Tallinn–Tapa z historycznym szlakiem drogowym Tallinn–Tartu (Piibe maantee). Aegviidu jest stacją terminalną wschodniej nitki elektrycznej kolei podmiejskiej ze stolicy kraju (56,8 km od Balti jaam). Jako Aegwid osada po raz pierwszy w dziejach pojawiła się 1796 na mapie sporządzonej przez kartografa Ludwiga Augusta Mellina (1754–1835). Okolice te stanowiły podówczas miejsce wypasu bydła oraz rewir łowiecki (Charlottenhof) sąsiedniego Lehtse mõis (Lechts im Kirchspiel Ampel in Jerwen). 1820 otwarto zajazd do obsługi konnych dylizansów pocztowych na wspomnianym trakcie rewelsko-dorpacskim (dziś odwzorowywanym głównie przez drogi 13 Jägala–Kärvete i 39 Aravete–Jõgeva–Tartu). Dla dalszego rozwoju osady kluczowe znaczenie miało uruchomienie szlaku kolejowego z Tallinna do Petersburga (1870). Wzniesiony równocześnie budynek główny dworca kolejowego powstał w stylu typowym dla tego przeznaczenia obiektów w carskiej Rosji (podobnie zbudowano m.in. dworzec w Paldiski). Za sprawą dziewiczego sąsiedztwa Aegviidu zaczęło rozwijać się końcem wieku XIX w charakterze miejscowości wypoczynko-

wej uzyskując prawa lotniska (1926). 1937–1938 oddano do użytku bazę turystyczną nad brzegiem jeziora Purgatsi. 1945 osada uznana została za alev. Po II wojnie światowej jej mieszkańcy znajdowali zatrudnienie przeważnie w gospodarce leśnej. W południowo-wschodniej części miejscowości, nazywanej Nelijärve lub Aegviidu-Nelijärve, co po polsku można odczytać jako Czterojeziorze, znajduje się zespół kilku niewielkich, rozlanych na zaledwie 0,3–4,8 ha jezior (Nelijärve järved, Nelijärve järvestik). W jego skład wchodzi Nikerjärv, Vahejärv, Urbukse järv, Sisaliku järv, Purgatsi järv, Ahvenajärv i Linajärv. Nelijärve to także przystanek kolejowy między Aegviidu a Jäneda. Aegviidu uważane bywa za serce regionu Kõrvemaa. Te nawet jak na urokliwą Estonię nadzwyczaj urokliwe tereny, zasobne w lasy i wody, mokradła i jeziora, podlegają rzecz jasna odpowiedniej ochronie krajobrazowej i przyrodniczej.

Jöelähtme (niem. Jegelecht). Siedziba gminy ziemskiej swego imienia, 25 km na wschód od stolicy kraju, przy szosie w kierunku Narwy. Wieś leży nad Jöelähtme jõgi, lewostronnym dopływem Jägala jõgi, uchodzącym do niej ok. 100 m poniżej słynnego wodospadu (Jägala juga). Okolice Jöelähtme stanowią prastare centrum osadnicze północnej Estonii. Świadczy o tym odkrycie przy szosie przelotowej 1982–1984 podczas prac drogowych 36 kamiennych grobów z epoki późnego brązu; wskazują one na związki z południową Skandynawią (Jöelähtme kivikirstkalmistu, Rebaal kivikalmed). W miejscowości nadto neogotycki budynek kościoła początkami sięgającego czasów podboju duńskiego (EELK Jöelähtme Püha Neitsi Maarja kogudus). Wzrok przyciąga także budynek stacji pocztowej i jej przybudówki z 1822–1824. Na pn. od Jöelähtme zalega potężny głaz narzutowy (Ellandvahe kivi). Eratyk mierzy w obwodzie przeszło 31 m, na długość 12 m, jest szeroki 8,9 m i wysoki 5,8 m. Prowadzi doń Ellandvahe tee.

Jägala-Joa. Wieś w Jöelähtme vald, ok. 25 km na wschód od stolicy kraju, nad Jägala jõgi (98,9 km). Jakies 2 km na północ od Tallinna–Narva maantee rozlewa się przy południowym krańcu miejscowości największy w kraju naturalny wodospad (Jägala juga). Leży on w dolnym biegu wspomnianej rzeki tej samej na-

zwy, u jej spadku z krawędzi klintu bałtyckiego, w przybliżeniu 5 km przed ujściem do Ihasalu laht. Wysokość 7,8–8,1 m. Szerokość ponad 50 m. Szczególnie imponujący widok wodospad przedstawia podczas wiosennych i jesiennych wezbrań rzeki oraz częściowo zamrożony zimą. W czasach przedchrześcijańskich wodospad stanowił przypuszczalnie miejsce kultów pogańskich. Źródła z XIII w. wspominają o istnieniu tu młyna wodnego, który figuruje jeszcze na mapie z 1688. W okolicy pracowała swego czasu fabryka celulozy. Nieco dalej w dół rzeki znajduje się zbiornik zaporowy (Linnamäe veehoidla, Linnamäe paisjärv) i elektrownia wodna (Linnamäe hüdroelektrijaam).

Kehra (niem. Kedder). Miasto na wschód od Tallinna, w odległości od stolicy kraju 39 km koleją i 43 km drogą samochodową. Ośrodek przemysłu drzewno-papierniczego. Administracyjnie Kehra wchodzi w skład gminy ziemskiej Anija (stanowiąc jej siedzibę). Miejscowość leży po zachodniej stronie Jägala jõgi (98,9 km). Brzegi rzeki zasiedlone były już około tysiąca lat temu. O osadzie, złożonej z dziesięciu zagród chłopskich, wspomina Liber Census Daniæ (1241). Późniejszymi czasy rozciągały się tu tereny założonego ok. 1630 rycerskiego majątku ziemskiego Kedder im Kirchspiel St. Johannis. Początki obecnej miejscowości związane są z budową linii kolejowej Tallinn–Petersburg w II połowie XIX w. 1876 Kehra otrzymała własny dworzec kolejowy i zaczęła szybko wzrastać. 1938 uruchomiono fabrykę celulozy i papieru, co zintensyfikowało rozwój osady. Dalsza rozbudowa nastąpiła w okresie radzieckim, zwłaszcza w latach 50. i 60. 1945 przyznano miejscowości status alev. Od 1993 Kehra chlubi się prawami miejskimi. Dziś liczy 2,7 tys. mieszkańców (pow. 3,83 km²). Tory linii kolejowej dzielą miasto na dwie zasadnicze części, z położonym na południe od dworca centrum usługowym. Brzeg rzeki Jägala zdobiony jest przez dawny park dworski. Drewniany budynek główny dworu (Kreutzwaldi 7) pochodzi z lat 20. XIX w. i obecnie znajduje się w prywatnych rękach. W XIX w. posiadłość wraz z zabudowaniami przeszła drogą darowizny w gestię Estlandzkiego Towarzystwa Rolniczego (Estländische Landwirtschaftliche Gesellschaft; Eestimaa Põllumajanduse Selts). Do wschodniego brzegu rzeki przylega wieś Ülejõe, gdzie jako

prawobrzeżny dopływ uchodzi do Jägala jõgi rzeka Aavoja (23 km). Miejscowość Kehra odznacza się walorami rekreacyjnymi. Otaczają ją grzybowe lasy, zaś na południe (za wsią Lehtmetsa) rozlewa się zasobne w ryby sztuczne jezioro Kaunissaare. Zbudowany na rzece Jägala zbiornik ten ma powierzchnię 69 ha (głęb. do 5 m). Od zachodu Kehra obwiedziona jest szosą Kose–Jägala.

Keila (niem. Kegel). Miasto 25 km na południowy zachód od Tallinna, na lewym brzegu rzeki Keila (111,8 km). Liczba ludności 9,7 tys. Powierzchnia 11,25 km². Punkt węzłowy na sieci elektrycznej kolei podmiejskiej ze stolicy kraju (rozwidlenia do Paldiski przez Klooga oraz do Riisipere). Pierwsza źródłowa wzmianka o tym miejscu pochodzi z Liber Census Daniae (1241). Już przy końcu tegoż stulecia (ok. 1280) stał tu kościół. W późniejszym czasie powstał zamek zakonny, wokół którego zaczęła kształtować się osada rzemieślnicza. Prawie doszczętnie została ona zniszczona w dobie wojen inflanckich (zwłaszcza podczas ataku wojsk polskich 1567). Ocalała z pożogi wojennej ludność padła niebawem w większości ofiarą klęski głodu oraz związanej z nią epidemii dżumy (1601–1602). Nowe życie nastąpiło dla osady po uruchomieniu 1870 kolei z Tallinna do Paldiski, od niemieckiej nazwy miejscowości zwanej Kegelbahn. 1905 zbudowano odnogę tej linii do Haapsalu. Niepodległa Estonia uznała osadę wprawdzie za alev (1925) a potem za linn (1938). W tym czasie (1939) miasto zamieszkane było przez 1,1 tys. osób. Między 1950 a 1962 Keila stanowiła siedzibę władz rejonu. Liczba ludności wzrosła z 3,0 tys. (1959) do 10,2 tys. (1990). W okresie radzieckim powstało m.in. wielokopłytowe osiedle mieszkaniowe na krańcu miasta oraz dom kultury wzniesiony w stylu socjalistycznego klasycyzmu; do dziś kształtują one oblicze miasta. Wtedy też dokonano elektryfikacji prowadzących przez miasto żelaznych szlaków w kierunkach Pääsküla (1958), Kloogaranna (1960), Paldiski (1962) i Riisipere (1981). Na peryferiach miasta istniała radziecka baza wojskowa. Od 1995 Keila gości jedyną estońską Wioskę Dziecięcą SOS. W rejonie Keskväljak wyrasta Mihkli kirik (EELK Keila Miikaeli kogudus). Obecną zewnętrzną formę z neogotycką wieżą kościół ten otrzymał 1851; część wyposażenia (ołtarz, ambona, żyrandole) pochodzi z XVII w. Na cmentarzu ko-

ścielnym słoneczne krzyże chłopskie z czasów szwedzkich, wskazujące na dobrobyt tej warstwy społecznej pod panowaniem Trzech Koron, tudzież kilka zabytkowych kaplic wznoszonych po 1772. Na południowy wschód od centrum miasta rozciąga się nadrzeczny areal parkowy (16,7 ha). W jego obrębie m.in. ruiny zamku oraz Harjumaa Muuseum, otwarte 1988 i zajmujące XIX-wieczny budynek główny byłego dworu (Linnuse 9). Swego czasu dumę miejscowości stanowił pomnik Lutra. Odświeżony 1862 był jedynym monumentem protestanckiego kaznodziei w Cesarstwie Rosyjskim, jak również pierwszym obeliskiem z inskrypcjami w jęz. estońskim na terenie guberni estlandzkiej. Mierzył ponad 6 m wys. Po II wojnie światowej został rozebrany przez władze radzieckie (1949).

Keila-Joa. Alevik w Keila vald, 14 km od Keila linn, przy ujściu Keila jõgi do Loohusalu laht. Rzeka ta wyznacza zachodnią granicę miejscowości. Keila-Joa pełni rolę nadmorskiego lotniska. Zabytkowy zespół dworski (Schloß Fall im Kirchspiel Kegel). Pierwsza wzmianka o rycerskim majątku ziemskim pochodzi z XVI w. Usytuowany po prawej stronie rzeki obecny dwukondygnacyjny budynek główny dworu powstał 1831–1833 (jeden z wcześniejszych przykładów neogotyku w Estonii). W tym samym stylu wzniesiono zabudowania gospodarcze. Od 1927 obiekt użytkowało estońskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Po II wojnie światowej wykorzystywany był on przez wojsko. Ostatnimi czasy przeszedł w prywatne ręce. Park dworski założony został początkiem XIX w. W sąsiedztwie dworu rozlewa się wodospad na rzece Keila (1,7 km przed jej wpływem do morza). Przy wysokości 6,1 m oraz szerokości 60–70 m jest on trzecim po Narva juga i Jägala juga najpojemniejszym wodospadem w kraju (Keila juga). Wschodnią część osady obmywa potok Türisalu (2,9 km). Stanowiące część klintu bałtyckiego wybrzeże klifowe pod pobliską wsią Türisalu (Harku vald) osiąga wysokość 29–31 m (Türisalu pank).

Kiiu (niem. Kida wzgl. Kyda). Alevik w Kuusalu vald. Miejscowość usytuowana jest 3 km na zach. od Kuusalu oraz 38 km na wsch. od Tallinna. Jej środkiem biegnie szosa Tallinn–Narwa. Pierwsza wzmianka o osadzie 1241. Pierwsza in-

formacja o tutejszych dobrach rycerskich 1348 (Kida im Kirchspiel Kusal). Znak rozpoznawczy Kiiu stanowi wieża mieszkalno-obronna (Mungatorn, Mönch-sturm). Obiekt przypuszczalnie powstał w latach 20–30. XVI w. podczas przynależności majątku do rodu Tiesenhausen. Jest to budowla 4-poziomowa, okrągła, podobna do korpusu wiatraka, zwężająca się ku górze, z zewnętrznym gankiem na wysokości trzeciej kondygnacji tudzież otworami strzelniczymi na wszystkich piętrach. Zalicza się do najmniejszych w kraju założeń obronnych. Wieżę odrestaurowano 1974. Obecnie mieści ona kawiarnię. Wzniesiony w XVIII w. gmach główny dworu poddany został przebudowie początkiem XX w. i wykorzystywany jest przez lokalne władze. Miejscowość słynie także z produkcji ajerkoniaku.

Kloogaranna. Wieś w gminie ziemskiej Keila, 37 km na zachód od Tallinna, nad Lahepere laht. Popularne lotnisko nadmorskie. Zalesiona okolica, plaża długości 2 km, jedna z chętniej odwiedzanych w kraju, lekko opadające dno morskie, osłaniający od wiatru łańcuch wydm. Przez osadę płynie Treppoja (12,6 km). Przybierający wiosną potok tworzy malowniczą kaskadę szerokości 5–15 m (Treppoja joastik). Od jej schodków pochodzi nazwa ciekłu (Treppenbach). Raudteepeatas Kloogaranna (dawniej Klooga-Rand) stanowi punkt końcowy (lõpp-punkt) jednej z elektrycznych podmiejskich linii kolejowych ze stolicy kraju (39 km od Balti jaam). Linia ta składa się z 18 przystanków. Odcinek Klooga–Kloogaranna jest krótką odnogą szlaku Keila–Paldiski (Klooga–Kloogaranna raudteelõik). Mierzy 3,4 km. Otwarty został 17 czerwca 1960.

Kolga (niem. Kolk). Alevik w gminie ziemskiej Kuusalu, w zachodniej części Lahemaa rahvuspark, w odległości 58 km od Tallinna. Zabytkowy zespół dworski. Miejscowe dobra ziemskie ustanowiono przypuszczalnie w XIII w. Do 1519 były własnością cysterskiego klasztoru Roma z Gotlandii. Później należały m.in. do rodów de la Gardie i Stenbock. Wzniesiony 1642 kamienny dwór został 1765–1768 przebudowany w stylu barokowym. Modernizacja lat 20. następnego stulecia, przeprowadzona z kolei wedle wzorców klasycystycznych, nadała mu obecną postać z reprezentacyjnym portykiem o sześciu kolumnach. Na przestrzeni

wieków XVIII i XIX powstały także liczne obiekty gospodarcze. Współcześnie teren Kolga mõis przeznaczono pod powołane 1994 muzeum historyczne, a także na hotel, restaurację oraz centrum konferencyjne. Niedaleko dworu przepływa zachodnim skrajem osady Kolga jõgi (15 km), dopływ obmywającej ją od północnego wschodu Pudisoo jõgi (31,7 km). Ok. 8 km od miejscowości, przy szosie do miasta Loksa, znajduje się Kolgaküla. We wsi tej zaprasza muzeum ciągników i narzędzi rolniczych (Kolgaküla Traktorite ja Tööriistade Muuseum).

Kostivere (niem. Kostifer). Alevik gminy ziemskiej Jõelähtme, na południe od drogi Tallinn–Narwa, ok. 4 km od wsi Jõelähtme. Środkiem miejscowości toczy swe wody Jõelähtme jõgi. Między osadą a szosą przelotową rozciąga się objęty ochroną krajobrazową jeden z największych w Estonii obszarów krasowych (Kostivere karstiaal). Rzeka Jõelähtme płynie tu na odcinku ponad 2,5 km podziemnym korytem. Wśród czterech jaskiń największa (Karjakelder) mierzy 6 m długości, do 4 m szerokości i 2,5 m wysokości. Miejscowość stanowiła centrum rycerskich dóbr ziemskich (Kostifer im Kirchspiel Jegelecht). Pierwsza o nich wzmianka pochodzi z 1379. Wzniesiony w latach 70. XVIII w. wczesnoklasycystyczny dwukondygnacyjny obiekt główny dworu został przebudowany w XIX w. oraz odbudowany w zmienionej formie po podpaleniu 1905.

Kuusalu (niem. Kusal). Alevik we wschodniej części regionu. Centrum gminy ziemskiej swego imienia. Osada leży w odległości ok. 40 km na wschód od stolicy kraju. Większa jej część rozciąga się na południe od Tallinna–Narva maantee. Od wieków XIII–XIV centrum parafii (Kirchspiel Kusal in Harrien). Zabytkowy kościół św. Wawrzyńca (EELK Kuusalu Laurentsiuse kogudus). W swej początkowej formie obiekt powstał przypuszczalnie końcem XIII w. Dwa stulecia później poddano go przebudowie. Dalsze zmiany nastąpiły 1760 i 1890. Do wyposażenia należą renesansowa kazalnica (1613) tudzież częściowo zachowany barokowy ołtarz (ok. 1660). Na północ od wspomnianej szosy przelotowej istnieje wieś tej samej nazwy (Kuusalu küla). W okresie działalności ruchu religijnego Juhana Leinberga (połowa wieku XIX) część jego fanatycznych zwolenników z

gminy Kuusalu porzuciła swe chutory i udała się na Lasnamäe w Tallinnie, oczekując na tym wzgórzu przybycia Białego Statku, który miał ich zawieźć do propagowanej przez Leinberga Ziemi Obiecanej. Nadzieje te nie spełniły się, lecz ów Biały Statek stał się później w radzieckiej Estonii symbolem nadziei na odzyskanie niepodległej państwowości.

Lahemaa rahvuspark (LÄÄNE-VIRUMAA)

Laulasmaa. Wieś w Keila vald, 6 km na północ od Kloogaranna i 37 km na zachód od Tallinna. Miejscowość nadmorska rozciągnięta głównie wzdłuż wschodniego brzegu Lahepere laht. Osada po raz pierwszy wspomniana była podczas panowania szwedzkiego (Laulasmeh). Podobnie jak sąsiednia Kloogaranna funkcjonuje dziś przede wszystkim jako uczęszczane kąpielisko nadmorskie. Rolę tę pełni od lat 30. Pierwsze domki letniskowe powstawały jednak już w początkach XX w. Zabezpieczona od wiatrów piaszczysta plaża między zboczem wysokości 4–5 m a linią brzegową. Od jej śpiewających piasków pochodzi nazwa miejscowości. Stare lasy sosnowe. Dom wczasowy. Administracyjna część osady na północnym wschodzie nosząca miano Kanarbiku leży już nad Lohusala laht. W tym też rejonie obszar chronionego krajobrazu (Laulasmaa MKA).

Loksa. Miasto na wschodnim krańcu regionu, 60 km od Tallinna. Położone u zachodniej nasady półwyspu Pärismepe, przy ujściu Valgejõgi do zatoki Hara (niem. Papenwiek). Jest najbardziej na północ usytuowanym miastem Estonii (59° 35' N). Przy powierzchni 3,8 km² liczy 2,6 tys. mieszkańców. Leżąca niegdyś na prawym brzegu Valgejõgi, tam gdzie obecnie znajduje się wieś Kotka, ok. 3,5 km na południe, osada o nazwie Loksa wspomniana była po raz pierwszy w XVII w. Po wielkiej wojnie północnej składała się tylko z czterech zagrod. Rozwój dzisiejszej miejscowości rozpoczął się w ostatniej ćwierci wieku XIX po założeniu 1874 nowej cegielni przez właściciela okolicznego majątku ziemskiego (Kolga mõis). Odbiorcami jej produktów był m.in. Rewel, Helsingfors i Petersburg. W kolejnych kilku latach zainicjowały działalność dalsze przedsiębiorstwa

o charakterze przemysłowym, tj. zakład budowy żaglowców (1899), slip (1903) i tartak (1907). Przy końcu XIX w. stało w osadzie 36 budynków mieszkalnych; do połowy lat 30. ich liczba osiągnęła 150. Po II wojnie światowej przyznano miejscowości status alev (1948). Od 1950 do 1957 była ona siedzibą władz rejonowych. 1981 została zamknięta cegielnia. Pod koniec okresu radzieckiego (1989) liczba ludności wynosiła 4,3 tys. Od 1993 Loksa ma prawa miasta. Ponad połowa jej mieszkańców to Rosjanie. Miasto stanowi tradycyjnie ośrodek przemysłu stoczniewego (Loksa Laevatehase AS). W miejscowości ewangelicko-luterański Maarja kirik z 1847–1853 (Tallinna 54) oraz prawosławny (MPEÕK) Joanni kirik z 2002–2003 (Posti 17a). Miasto otoczone jest terenami parku Lahemaa.

Maardu. Miasto satelickie Tallinna (16 km na północny wschód). Ważny ośrodek przemysłowy oraz wielki port morski (Muuga sadam). Leży nad Muuga laht (Randvere laht), między Pirita jõgi a Maardu järv (170 ha), dawniej znanym także jako Liivakandi järv, granicząc z Tallinnem oraz gminami ziemskimi Viimsi i Jõelähtme. Wynosząca 17,1 tys. liczba mieszkańców (przeważnie rosyjskojęzycznych) sytuuje Maardu pośród dziesięciu najludniejszych miast Estonii. Miasto rozciąga się na 22,76 km² i składa z kilku części. Są nimi: Kallavere, jako część centralna, m.in. z większością instytucji publicznych; Muuga, na zachodzie, dzielnica w typie miasta-ogrodu, bardziej związana z Tallinnem niż z Kallavere; oraz arealy przemysłowe, w tym Kroodi, nieopodal szosy Tallinn–Narwa. Częściowo w granicach miasta znajduje się wspomniany port Muuga, największy i najgłębszy (18 m) estoński port towarowy, oddany do użytku w latach 80. (do 1992 pod nazwą Tallinna Uussadam) i zawiadywany przez AS Tallinna Sadam. Kolej przemysłowa łączy port z linią Tallinn–Narwa (Lagedi–Maardu raudteelõik). Miasto powstało w związku z eksploatacją fosforytów (1939). Jego błyskawiczny rozwój w czasach radzieckich warunkowany był funkcjonowaniem od 1949 wielkiego kombinatu chemicznego (zamknięty ze względów ekologicznych po wystąpieniu kraju z ZSRR) oraz uruchomionej 1978 elektrowni ciepłej (ob. Eesti Energia AS Iru Elektrijaam). 1963–1991 Maardu wchodziło administracyjnie w skład Tallinna (Rejon Morski). Rzucającym się w oczy obiektem jest cer-

kiew MPEÕK Michała Archaniola (Keemikute 40). W mieście poza tym Sala Królestwa Świadków Jehowy (jedna z pierwszych na obszarze postradzieckim). Na terenie sąsiedniej Maardu küla, gm. Jõelähtme, na południe od szosy narewskiej, znajduje się były zespół dworski (Maart im Kirchspiel Jegelecht). Pierwsza wzmianka o tym rycerskim majątku ziemskim przypada na 1397. Dwukondygnacyjny budynek główny z lat 60. XVII wieku, jeden ze starszych zachowanych barokowych dworów w Estonii, poddany został niewielkim przeróbkom w XVIII–XIX w. Po nacjonalizacji mieścił szkołę elementarną (teraz centrum dydaktyczno-rekreacyjne Eesti Pank).

Madise (Harju-Madise). Wieś gminy ziemskiej Padise. Leży w kierunku południowo-zachodnim 12 km od Kloogaranna i 49 km od Tallinna oraz nieco na wschód od brzegów Paldiski laht (Pakri laht). Zabytkowy kościół Macieja Apostoła (EELK Harju-Madise kogudus). Jednonawowa świątynia zbudowana została 1767–1773 na fundamentach obiektu średniowiecznego. Zajmuje wzgórek ok. 500 m od zatoki. Kościelna wieża dzwonna służy jednocześnie jako latarnia morska. Z wyposażenia wnętrza uwagę ściąga ołtarz i ambona. Niedaleko kościoła wodospad (Madise juga). W miejscowości przyszedł na świat Bengt Gottfried Forselius (1660?–1688). Ten syn szwedzkiego pastora, przybyłego do północnej Estonii z Finlandii, był jako działacz oświatowy m.in. twórcą seminarium nauczycielskiego w pobliżu Dorpatu (1684) oraz założycielem estońskich szkół ludowych w obu guberniach estońskich.

Naissaar (niem. Nargen, szw. Nargö). Wyspa na północny zachód od Tallinna, ok. 8,5 km od stałego lądu, oddzielająca Zatokę Tallińską od reszty Zatoki Fińskiej. Szósta co do wielkości w kraju. Powierzchnia 18,6 km². Długość 9 km. Szerokość 4 km. Najwyższy punkt nad poziom morza 27 m (Kunilamägi). W 88% powierzchnię wyspy pokrywają lasy. Administracyjnie wyspa znajduje się w składzie gminy ziemskiej Viimsi (Harju maakond). Rozczłonkowana jest na trzy wsie: Lõunaküla (szw. Storbyn), Tagaküla (szw. Bakbyn) i Väikeheinamaa (szw. Lillängin). Liczba stałych mieszkańców poniżej 10 osób. Nazwa Naissaar ozna-

cza Wyspę Kobiet (Fraueninsel). Możliwe jest więc, że to o Naissaar wspomniał 1075 kronikarz Adam Bremeński (Terra Feminarum). Stałe zaludnienie wyspa otrzymała najpóźniej w XV w. Jej rybackimi mieszkańcami byli wprzód Szwedzi Przybrzeżni, potem także Estończycy. Ze względu na dogodną strategicznie lokalizację u wejścia do Tallinna laht wyspa była od czasów pierwszej wojny północnej (1563–1570) wykorzystywana w celach militarnych, a następnie przekształcona została przez władze szwedzkie w niewielką twierdzę (1705). 1788 powstała pierwsza latarnia morska (obecna wysokości 47 m pochodzi z 1960). 1850 liczba ludności wynosiła 155 osób, by kilka lat później (1858) wzrosnąć do 188, z czego większość stanowili estońscy Szwedzi. Między 1853 a 1856 wzniesiono nową kaplicę, przynależną do szwedzkiej parafii św. Michała w Tallinnie. Przed I wojną światową powstały na wyspie nowe założenia fortyfikacyjne w ramach modernizacji linii obronnych w Zatoce Fińskiej (Морская крепость Императора Петра Великого). Ich część stanowiła kolej wąskotorowa, przecinająca wyspę z krańca północnego na południowy, o całkowitej długości torowisk 37,7 km. W grudniu 1917 kontrolę nad Naissaar przejęli zrewoltowani marynarze, w liczbie ok. 80–90 osób, którzy proklamowali tu istniejącą do 26 lutego 1918 republikę radziecką (Naissaare Nõukogude Vabariik). Także w okresie międzywojennym wykorzystywano wyspę jako bazę marynarki wojennej. 1934 na wyspie żyło 450 ludzi (291 Estończyków). 1944 opuściła Nargõ większość zamieszkujących ją szwedzkich rybaków uciekając przez Bałtyk do Szwecji przed nadciągającą Armią Czerwoną. Po II wojnie światowej zbudowano przy bazie wojskowej wielką fabrykę min morskich, stąd też do 1991 wyspa była zmilitaryzowanym obszarem zamkniętym. 1995 poddana została ochronie przyrodniczej (Naissaare looduspark; 1887 ha). Między innymi celem aktywizacji turystycznej odrestaurowano dawne drewniane domostwa Szwedów oraz przywrócono do eksploatacji fragment kolei wąskotorowej. Na Naissaar urodził się pracujący w Niemczech optyk i astronom Bernhard Schmidt (1879–1935). W tematykę związaną z wyspą wprowadza Naissaare Muuseum (jeden z czterech oddziałów Sihtasutus Rannarahva Muuseum).

Padise (niem. Padis). Wieś oraz stolica gminy ziemskiej swego imienia, 46 km na południowy zachód od Tallinna, przy drodze krajowej 17 do Haapsalu (Keila–Haapsalu maantee). Miejscowość szeroko znana jest za sprawą dawnego klasztoru cysterskiego. Od XIII w. istniał tu przeorat klasztoru Dünamünde (Daugavrīva) pod Rygą, ufundowanego 1205 przez biskupa Alberta von Buxthoven. Cystersi wzniesli kaplicę ulokowaną na brzegu obecnej Kloostri jõgi (34,9 km). Po sprzedaży 1305 Dünamünde inflanckiej gałęzi Zakonu Niemieckiego, który urządził tam siedzibę swej komturii, naddziwniscy mnisi przybyli do Padise, uzyskując od króla Danii Eryka VI pozwolenie na budowę ufortyfikowanego klasztoru (1310). Organizacyjnie nowy monaster podporządkowano klasztorowi Stolpe pod Anklam na Pomorzu (1319). Drewniany przeważnie budynek klasztoru został spalony podczas wydarzeń 1343 (śmierć poniosło wtedy 28 zakonników). Od 1370 kontynuowano rozbudowę obiektów klasztornych. Prace zakończono do 1448. Piętnaste stulecie było dla klasztoru okresem znacznego rozkwitu, stanowił on wówczas ważne centrum życia duchowego kraju, dysponował rozległymi dobrami ziemskimi w Estonii oraz na południu Finlandii. Przetrwawszy reformację klasztor uległ rozwiązaniu podczas wojen inflanckich (1559). W toku działań wojennych jego zabudowania wykorzystywano jako twierdzę, naprzemiennie zajmowaną i rujnowaną przez armie zwaśnionych stron. 1622 właścicielem obiektu został burmistrz Rygi Thomas von Ramm, w gestii jego zstępnych nieruchomość znajdowała się aż do 1919. Zabudowania pełniły wówczas funkcje mieszkalno-reprezentacyjne dla majątku rycerskiego (Padis-Kloster im Kirchspiel Matthias). Po spaleniu od uderzenia pioruna (1766) wzniesiono w pobliżu wczesnoklasztorowy budynek dworu, zmodernizowany w latach 60. XIX w. Zespół zabudowań poklasztornych jest dziś rozległą zabezpieczoną ruiną.

Pakri saared. Szw. Rågöarna (= Roggeninseln, Rukkisaared). Zespół dwóch wysp w Zatoce Fińskiej, ok. 2,5–3 km na zachód od miasta Paldiski, przez Paldiski laht (Pakri laht) separowanych od Pakri poolsaar a przez Kurkse väin od Mandri-Eesti (szerokość cieśniny ok. 2 km). Łączna powierzchnia archipelagu 24,7 km². Wschodnia wyspa nosi miano Väike-Pakri (Lilla Rågö; Klein-Pakri).

Ma ona powierzchnię 12,9 km² przy długości 6,2 km i szerokości 2,5 km oraz długości linii brzegowej 18,7 km; najwyższe wzniesienie nad poziom morza 13 m. Wyspa zachodnia nazywa się Suur-Pakri (Stora Rågö; Groß-Pakri). Jej powierzchnia to 11,6 km², długość 6,8 km, szerokość 2,5 km, długość linii brzegowej 23,3 km; najwyższe wzniesienie nad poziom morza 4 m. Mała Pakri jest zatem nieco rozleglejsza od Dużej Pakri (której nazwa ma przypuszczalnie związek z większym zaludnieniem). Väike-Pakri i Suur-Pakri stanowią odpowiednio ósmą i dziewiątą największą wyspę Estonii. Wyspy oddzielone są od siebie cieśniną szerokości 1–1,5 km oraz głębokości 2–4 m; w cieśninie znajduje się kilka małych wysepek dopełniających archipelag. Alternatywne nazwy wysp to Östra Rågö (Österö) dla wschodniej oraz Västra Rågö (Västerö) dla zachodniej. Żytnie Wyspy były przez stulecia jednym z siedlisk Szwedów Przybrzeżnych. Zaludnione zostały 1345 przez pięć rodzin szwedzkich po kupnie zachodniej wyspy od klasztoru Padise. W okresie międzywojennym wyspy tworzyły osobną gminę złożoną z pięciu wsi (3 na Suur-Pakri i 2 na Väike-Pakri). Wedle danych z 1934 liczba mieszkańców wynosiła 354 (poza Szwedami było 13 Niemców). W największej wsi, Suurküla (Storbyn) na Suur-Pakri, żyło ok. 100 osób. Istniało 119 gospodarstw domowych, 1935–1940 działało niewielkie muzeum ludowe, obie wyspy miały własną szkołę oraz kościół. Ewakuacja większości insulanów do Szwecji nastąpiła w sierpniu 1944. Po wojnie stacjonowały na wyspach (do 1992) wojska radzieckie, którym archipelag służył jako doświadczalny poligon bombowy. Całkowitemu zniszczeniu uległy wtedy wszystkie pierwotne zabudowania, w tym wspomniane oba kościoły (zbudowane 1825 i 1890). Wtedy też wyspy połączono kamienną tamą, wzniesioną przez żołnierzy a prowadzącą po mniejszych wyspach (1952). Ostatnie rodziny opuściły te tereny 1965. 1998 powołano obszar chronionego krajobrazu (Pakri maastikukaitseala). Ochronie podlegają m.in. wapienne klify, alwary, rzadka roślinność, liczne głazy narzutowe. Wyspy są ponownie zaludnione od 2004, kiedy osoba urodzona tu podczas wojny wróciła by odbudować rodzinną farmę. Ostatnio stałych mieszkańców było kilku. Administracyjnie Pakri saared należą do miasta Paldiski.

Paldiski. Miasto portowe (sadamalinn) circa 50 km na zachód od Tallinna. Rozciągnięte wzdłuż zachodniego brzegu półwyspu Pakri, wrzynającego się na długości 12 km, szerokości w niektórych punktach ponad 5 km i powierzchni ok. 40 km² pomiędzy Paldiski laht (Pakri laht) od zachodu a Lahepere laht od wschodu. Naprzeciwko miasta zalegają, od 1947 podległe mu administracyjnie, dwie wyspy Pakri (Pakri saared; Rågöarna). Powierzchnia miasta 58,37 km². Liczba ludności 4,0 tys. Estończycy ponad 30% (2,4% w 1989). Pierwotnie punkt ów był osiedlem rybackim estońskich Szwedów i nosił nazwę Rågervik. Zajęcie Estlandii przez Rosjan podczas wielkiej wojny północnej na początku XVIII w. zapoczątkowało rozwój tego dogodnie pod względem strategicznym usytuowanego rejonu jako morskiej bazy wojskowej. 23 lipca 1718 car Piotr I osobiście położył kamień węgielny pod budowę twierdzy morskiej w Pakri laht. W drugiej połowie tegoż stulecia w twierdzy osadzani byli skazani za udział w powstaniu baszkirskim (1755–1756) oraz w powstaniu Pugaczowa (1773–1775). 1762 Rågervik (Рогервик) przemianowano na Baltischport (Балтийский Порт). W ramach reformy administracyjnej kraju w epoce Katarzyny II osada otrzymała 1783 prawa miejskie i stanowiła do 1796 siedzibę władz powiatowych w ówczesnym namiestnictwie rewelskim (Ревельское наместничество, Tallinna asehaldurkund). W marcu 1790, podczas podjętej 1788 przez Szwecję próby odzyskania prowincji bałtyckich, Szwedom udało się wysadzić w porcie niewielki kilkudziesięcioosobowy desant. Znaczenie miasta-portu dobitnie podkreślone zostało otwarciem 1870 mierzącego 414,3 km żelaznego szlaku szerokotorowego Baltischport–Reval–Tosno (Sankt Petersburg), czyli najstarszej trasy kolejowej w kraju (Baltische Eisenbahn). 1912 spotkali się w mieście cesarze Rosji (Mikołaj II Romanow) i Niemiec (Wilhelm II Hohenzollern). Po uzyskaniu niepodległości przekształcono je w wolny port (1921). Funkcjonowało wtedy także jako lotnisko nadmorskie, popularne zwłaszcza wśród artystów. 1933 dotychczasową nazwę Baltiski oficjalnie zmieniono na zapis Paldiski (odpowiadający wymowie estońskiej). 1939 władze miasta postanowiły nadać mu zupełnie nowe imię oznaczające zatokę morską (niezrealizowane z powodu nastąłych wnet zmian politycznych). Tego samego roku, mocą układu o stacjonowaniu w Estonii radzieckich

kontyngentów wojskowych, rejon miasta obsadzony został przez Armię Czerwoną, jako baza jej marynarki wojennej, zaś wiosną 1940 dla poszerzenia bazy ewakuowano stąd ludność cywilną i całe miasto oddano do dyspozycji radzieckiej floty. Od lat 60. Paldiski stanowiło bazę nuklearną (okręty podwodne o napędzie jądrowym, dwa reaktory atomowe, tereny ćwiczebne na sąsiednim archipelagu). Była ona jedną z największych tego rodzaju w ZSRR, obejmowała łącznie obszar 65 km², w czasach swej świetności przebywało w niej ok. 16 tys. żołnierzy i oficerów. Z tego powodu do lat 90. Paldiski było miastem zmilitaryzowanym, całkowicie zamknięte dla cywili, a fizycznie otoczone drutem kolczastym. Ostatni rosyjski okręt opuścił Paldiski 30 sierpnia 1994, a we wrześniu 1995 Rosja przekazała Estonii kontrolę nad obiektami jądrowymi. Ślady tej epoki widoczne są w mieście do dziś. Także obecnie Paldiski odgrywa ważną rolę na wojskowej mapie kraju. Od maja 1995 do października 1996 miejscowość wchodziła w skład miasta Keila. W mieście funkcjonują dziś dwa porty handlowe, Paldiski Lõunasadam (Port Południowy; AS Tallinna Sadam) i Paldiski Põhjasadam (Port Północny; Paldiski Sadamate AS). Na chwilę obecną utrzymują one regularne połączenia frachtowe z portami Skandynawii i Europy Zachodniej, jak również promowe ze szwedzkim portem Kapellskär (Tallink). W miejscowości kilka świątyń różnych odłamów chrystianizmu, w tym EELK Nikolai kirik (1842; Mere 12) oraz dwa kościoły prawosławne, EAÕK Georgi kirik (1784–1787; Pakri 2) i MPEÕK Suurmärter Panteleimoni kirik (2003; Muuli 4). Wśród innych obiektów architektonicznych uwagę zwraca gmach dawnej szkoły morskiej (1904), dziś zajmowany przez lokalne władze. Z miastem związana jest postać Amandusa Adamsona (1855–1929). Słynny estoński rzeźbiarz urodził się w Uuga-Rätsepa talu na Pakri poolsaar, w Paldiski zaś mieszkał i tworzył 1918–1929, tu też zmarł (Amandus Adamsoni Ateljeemuuseum). Paldiski to także stacja końcowa zachodniej nitki elektrycznej kolei podmiejskiej ze stolicy kraju (47,8 km od Baltijaam). Usytuowany tuż nad zatoką budynek dworca kolejowego zalicza się do zabytków miasta (Peetri 5). Na Pakri poolsaar pole turbin wiatrowych (Pakri tuulepark). Przy krańcu półwyspu (Pakri neem) pozostałości latarni morskiej z 1724, tudzież nowa latarnia, zbudowana 1889 w odległości ok. 80 m od po-

przedniej, z dala od podlegającego erozji klifu, wysoka na 52 m, wpisana na listę narodowych zabytków Estonii. W zatwierdzonym 1994 herbie miasta widnieje morska twierdza.

Riisipere (niem. Riesenberg). Alevik, centrum administracyjne gminy ziemskiej Nissi, 45 km na południowy zachód od stolicy kraju. Orientacyjny dystans od innych większych miejscowości w sąsiedztwie wynosi Märjamaa 30 km, Rapla 40 km, Haapsalu 50 km. Põhimaantee 9 (Ääsmäe–Haapsalu–Rohuküla maantee). Wschodnim krańcem miejscowości prowadzą tory żelaznego szlaku z Tallinna przez Keila do Haapsalu (odcinek Riisipere–Haapsalu zlikwidowany 2004). Riisipere raudteejaam jest stacją terminalną liczącą 21 przystanków elektrycznej kolei podmiejskiej z Tallinna (51,4 km od Dworca Bałtyckiego; elektryfikacja odcinka Keila–Vasalemma 1965, Vasalemma–Riisipere 1981). Na 1394 przypada pierwsza informacja o lokalnym rycerskim majątku ziemskim (Vana-Riisipere mõis). W początkach XIX w. przeniesienie ośrodka dóbr do leżącej 2 km na zachód wsi Vilumäe (Neu-Riesenberg im Kirchspiel Nissi). 1818–1821 powstał tam obecny budynek główny dworu, jeden z czołowych przykładów architektury klasycystycznej w kraju, z fasadą frontową zdobioną przez portyk o sześciu kolumnach. Między 1921 a 1984 obiekt służył jako dom dziecka. Dziś znajduje się w prywatnych rękach. Otoczenie pałacu stanowi park (17,8 ha) ze sztucznym jeziorem (Riisipere järv). Obok przepływa Munalaskme oja (23 km). Potok jest lewostronnym dopływem Vasalemma jõgi, uchodzącej do Paldiski laht jednej z dłuższych rzek północnej Estonii (54,3 km). W Riisipere przyszedł na świat estoński kompozytor Raimond Valgre (1913–1949). Częścią Riisipere jest leżąca na południe osada Nissi. Z centrum prowadzi do niej Nissi tee (1,0 km). Budynek EELK Nissi Maarja kirik pochodzi z 1871–1873 (konsekracja 7 X 1873). Wysokość kościelnej wieży to 52,5 m.

Saue. Miasto satelickie stolicy kraju, 18 km na południowy zachód, przy linii kolejowej Tallinn–Keila. Liczba ludności 5,6 tys. Powierzchnia 3,49 km². Miejscowość powstała w latach 20. jako miasto-ogród (aedlinn). 1960 została wcielona

w granice administracyjne Tallinna. Od 1993–1994 jest samodzielnym organizmem z prawami miejskimi. Jako cenna pamiątka przeszłości jawią się zabudowania byłego zespołu dworskiego (Klein-Sauß, Friedrichshof). Założony w XVII w. majątek należał do rodów Scharenberg, Fersen, Reh binder, Ruckteschell i Straelborn. Obecny wczesnoklasycystyczny dwukondygnacyjny budynek główny (900 m²), o barokowo zdobionych wnętrzach, pochodzi z lat 70–90. XVIII w. W otaczającym dwór barokowym parku (17 ha) m.in. rzeźby Heraklesa i Hery. Od 1954 obiekt podlega ochronie państwowej. Służy zaś celom reprezentacyjnym (Pärnasalu 38). Miasto stanowi enklawę otoczoną terytorium gminy ziemskiej swego imienia z siedzibą w miejscowości Laagri (alevik).

HIUMAA

Hiiumaa (także Hiiu saar). Północny człon Archipelagu Moonsundzkiego. Wyspa leży na północ od Saremy, odseparowana od niej przez Soela väin, szerokości ok. 6 km, oraz na zachód od Vormsi, oddzielonej przez Hari kurk, maksymalnej szerokości 11 km. Rozpostarta ok. 60 km ze wschodu na zachód i 45 km z północy na południe jest przy powierzchni 989 km² i długości linii brzegowej 365 km drugą pod względem wielkości wyspą Estonii. Hiiumaa stanowi najbardziej zalesioną część kraju, las pokrywa 66% jej obszaru. Wnętrze wyspy wypełniają bagna i mokradła, z których największe, Pihla raba, zajmuje 3050 ha; jest też kilka małych jezior (największe Tihu järv 85 ha); zaś najdłuższa rzeka, Lugu-se jõgi, mierzy 21 km. Powierzchnia wyspy płaska. Najwyższy punkt, Tornimägi, na półwyspie Kõpu w zachodniej części Hiiumaa, kulminuje nad poziom morza 68 m. Za sprawą niskiej jakości gleb uprawie roli przypada ograniczone znaczenie, a tradycyjne zajęcia skupionej głównie na wybrzeżu ludność wyspy to rybołówstwo i hodowla. Historyczna nazwa wyspy, czyli Dagø w wersji duńskiej lub Dagö w wersji szwedzkiej i niemieckiej, tłumaczy się jako Wyspa Dnia, co znaczeniowo odpowiada mianu starofińskiego (w odróżnieniu od Wyspy Nocy, tj. Ozylii). Hiiumaa znana była już dawnym Skandynawom, leżąc na szlakach żeglugowych po południowo-wschodnim Bałtyku. Pierwsza pisemna wzmianka o wy-

spie datuje się na 1228 (Dageida). 1254 teren ten podzieliły między siebie zakon inflancki (północ) i biskupstwo Ozylii (południe). W średniowieczu północne wybrzeże zasiedlone zostało ludnością szwedzką. Początkiem XVIII w. Hiumę spustoszyła zaraza. W pamięci mieszkańców podobnie zapisały się późniejsze rządy rodów Stenbock i Ungern-Sternberg. Za czasów carskiej Rosji wyspa jako część Haapsalu kreis wchodziła w zestaw guberni estlandzkiej. Tym samym w okresie przedwojennej Republiki Estońskiej stanowiła część regionu Läänemaa. Osobny Hiiu maakond powołano dopiero 1946. Obejmując także sąsiednie wysepki jest on najmniejszym w kraju, o powierzchni 1023 km² i liczbie mieszkańców 8,5 tys. (gęstość zaludnienia 8,4 osoby na km²). Składa się nań jedno miasto (Kärdla), dwie miejscowości rangi alevik (Käina, Kõrgessaare) oraz 182 wsie. Hiiu maakond podzielony jest na cztery gminy ziemskie, tj. Emmaste, Hiiu, Käina i Pühalepa. Hiiu vald powstała 2013 wynikiem scalenia dotychczasowej gminy ziemskiej Kõrgessaare z miastem Kärdla. Miejscowość ta jest centrum administracyjnym całego regionu. Na północny zachód od stolicy regionu wyrasta półwysep Tahkuna. Jego kraniec wieńczy latarnia morska wysokości 43 m, metalowej konstrukcji, wzniesiona z elementów prefabrykowanych we Francji i 1875 złożonych na miejscu. Koło wsi Risti, przy biegnącej blisko nasady półwyspu drodze Kärdla–Kõrgessaare, znajduje się pokryte krzyżami miejsce, znane jako Ristimägi, upamiętniające deportację 1781 około 1,2 tys. Szwedów na południową Ukrainę. W pobliskiej wsi Malvaste muzeum-zagroda (Mihkli Talumuuseum, filia Hiiumaa Muuseum). Do czasów deportacji zagroda zamieszkana była przez Szwedów. Portowa osada Kõrgessaare, 20 km na zachód od Kärdla, pojawiła się w źródłach historycznych po raz pierwszy 1532. 1624 ustanowiono tutaj rycerski majątek ziemski Hohenholm, stanowiący własność szwedzkiego polityka i żołnierza Jacoba de la Gardie (1583–1652). 1628–1664 funkcjonowała na jego terenie fabryka szkła, na co wskazuje nazwa niedalekiej wsi Hüti. W tym samym czasie uruchomiono port morski, utrzymujący w XVII w. regularne połączenia ze Sztokholmem. 1691 majątek uległ upaństwowieniu, by 1755 dostać się w posiadanie rodu Stenbock, który 1781 sprzedał go rodzinie Ungern-Sternberg. Pierwszy z jego przedstawicieli miał wedle lokalnych przekazów zastąpić

ze stawiania w początkach XIX w. na brzegu morskim fałszywych ogni ostrzegawczych i rabowania zmylonych ich światłem rozbitych statków (skazany za morderstwo został zesłany przez władze rosyjskie do Tobolska na Syberii, gdzie też 1811 zakończył żywot). Tuż przed I wojną światową belgijska firma La Viscosa wzniosła w osadzie fabrykę sztucznego jedwabiu; jej zabudowania uległy 1917 zniszczeniu (miejsowość do dziś zwana bywa Viskoosa). Po 1945 powstał w Kõrgessaare kombinat rybny i następnie fabryka konserw. Skrajnie zachodnią część wyspy tworzy półwysep Kõpu. Mocno wrzynający się w morze, długości ok. 21 km i szerokości do 7,3 km, przypomina swym kształtem głowę łabędzia. Linia brzegowa charakteryzuje się tutaj wysokimi wydmami oraz eratykami. W połowie półwyspu, na najwyższym jego punkcie (będącym zarazem kulminacją całej wyspy) wyrasta nieopodal miejscowości Kõpu masywna, zbudowana z kamienia latarnia morska (Kõpu tuletorn). Obiekt ten, znak rozpoznawczy Hiumy, uważany jest za jedną z trzech najstarszych działających latarni morskich na świecie. Budowę latarni na Tornimägi przedsięwzięto już 1490, między innymi celem ostrzegania statków przed zalegającą przy półwyspie niebezpieczną ławicą piasku (Hiiu madal, Neckmansgrund). Inwestycja trwała z przerwami 26 lat (1505–1531). W połowie XVII w. latarnię powiększono do obecnej wysokości (36 m). Restaurowana i modernizowana w kolejnych stuleciach jest obecnie dostępna publicznie i poza funkcjami nawigacyjnymi służy jako wieża widokowa. Na krańcu półwyspu, ok. 2 km na północny zachód od wsi Kalana, stoi kolejna zabytkowa latarnia morska (Ristna tuletorn; 29,5 m). Stałowa konstrukcja została zbudowana 1873–1874 we Francji i przetransportowana na Põhja-Ristna neem razem z latarnią stojącą na płw. Tahkuna. Leżący na podobnej do przylądka szerokości geograficznej Sztokholm oddalony jest stąd zaledwie o ok. 200 km. Niespełna 20 km na południe od miasta Kärddla, nad zatoką swego imienia, leży miejscowość Käina (do 1939 w pisowni Keina). Jako majątek biskupi i siedziba parafii osada Keinis pełniła ważną rolę już w XVI w. Wtedy też powstał, wzniesiony w stylu gotyckim, kamienny kościół salowy, początkowo pod wezwaniem św. Mikołaja, patrona żeglarzy, a potem św. Marcina. Przebudowany w połowie XIX w. padł ofiarą działań wojennych jesienią 1941 pozosta-

jąc odtąd w ruinie. W miejscowości przyszedł na świat estoński kompozytor i organista Rudolf Tobias (1873–1918); w domu rodzinnym muzeum. Obecnie alewik Käina jest najważniejszym ośrodkiem południowej części wyspy i zarazem drugim po stolicy maakondu gospodarczym i kulturalnym centrum Hiumy. Wejście do Käina laht zamyka przybrzeżna wyspa Kassari (niem. Kassargen). Piąta co do wielkości w kraju ma powierzchnię 19,3 km² i linię brzegową długości 56 km. Dwie tamy (od wschodu i zachodu) łączą wyspę z Hiumą. Administracyjnie wyspa Kassari wchodzi w skład gminy ziemskiej Käina. Cztery wyspiarskie wsie (Esiküla, Kassari, Orjaku, Taguküla) zamieszkuje na stałe około 300 osób. Orjaku jest w sezonie popularnym lotniskiem. Na wschód od wsi istnieją dogodne punkty obserwacyjne ptactwa wodnego, licznie gniazdującego w Käina laht; jest tu także stały port (obecnie dla jachtów). Dzieje wyspy przedstawia muzeum krajoznawcze w Kassari (część Hiiumaa Muuseum). We wschodniej części Hiumy, 20 km od Kärdla i 5 km od portu Heltermaa, leżą u zbiegu ważnych dróg miejscowość Suuremõisa (gm. Pühalepa). W XVI w. osada została siedzibą kluczowego na wyspie majątku ziemskiego (Hiiu-Suuremõisa, Dagö-Großenhof). Należąc do rodów Stackelberg, de la Gardie, Stenbock i Ungern-Sternberg był on przez kilka stuleci, aż do powstania w XIX w. zakładów przemysłu włókienniczego w stolicy regionu, gospodarczym sercem wyspy. Główny budynek byłego dworu w postaci dwukondygnacyjnego późnobarokowego pałacu, jednego ze wspanialszych w kraju, powstał 1750–1770 i służy dziś celom społecznym. Rozsypane w Väinameri u południowo-wschodniego brzegu Hiumy wysepki i szkiery objęte są od 1971 ochroną krajobrazową (Hiiumaa laidude maastikukaitseala). Większe z nich to Saarnaki laid (140 ha), Hanikatsi laid (82 ha), Kõverlaid (29 ha), Vareslaid (26 ha), Ahelaid (25 ha), Kõrgelaid (14 ha). Komunikacja lotnicza (Kärdla). Połączenie promowe z kontynentu Rohuküla–Heltermaa (22 km; 1 godz. 15 min) oraz między Hiumą a Saremą relacji Sõru–Triigi (15 km; 65 min). Zimą drogi lodowe Rohuküla–Heltermaa (26,5 km) i Tärkma–Triigi (14,5 km).

Kärdla (niem. Kertel lub Kertell, szw. Kärrdal). Miasto u północno-wschodniego wybrzeża Hiumy, bezpośrednio nad morzem (Tareste laht), 25 km od przeprawy

promowej w Heltermaa. Płynie przezeń krótka (11 km) rzeka Nuutri oraz potoki Kammioja (Lumumba jõgi) i Liivaoja (Kärdla oja). Stolica Hiiu maakond oraz jako vallasisene linn także siedziba Hiiu vald. Centrum gospodarcze i kulturalne wyspy. Funkcjonuje tu m.in. jedyne na Hiumie gimnazjum, centralna dla wyspy biblioteka, od 1991 istnieje teatr lalek (Kärdla Nukuteater). Miasto zajmuje 4,50 km² i liczy 3,0 tys. mieszkańców. Kärdla vapp przedstawia lejącą nad falami morskimi białą mewę na niebieskiej tarczy. W źródłach historycznych Kärdla pojawiła się pierwszy raz 1564 jako osada zamieszкана przez Szwedów Przybrzeżnych (Hiiurootslased). Przybyli oni na wyspę prawdopodobnie w XIV w. ze szwedzkojęzycznych obszarów Finlandii, uzyskując 1470 rozległe przywileje, w tym zwolnienie od poddaństwa osobistego. Rozwój miejscowości w jej obecnym kształcie ściśle związany jest z fabryką tekstylną, założoną 1829 przez braci Ungern-Sternberg na gruntach majątku Suuremõisa (Großenhof). Rok później zakład przeniesiono wraz z 210 pracownikami do osady Kärdla. Do przedsiębiorstwa należał zbudowany 1849 port towarowy, służący transportowi surowca oraz wyrobów gotowych. Od 1874 firmę zaliczano do największych w swej branży na terenie Estonii, jej produkty zaś poszukiwane były z racji wysokiej jakości, znajdując uznanie m.in. na dworze carskim. W latach 80. XIX w. Dago-Kertelsche Tuchfabrik (Hiiu-Kärdla kalevivabrik) zatrudniała ponad 700 pracowników, dla których istniało przyzakładowe osiedle. W tym samym czasie Kärdla posiadała także wytwórnię maszyn oraz inne drobne zakłady przemysłowe. Na początku XX w. uruchomiono pasażerską linię promową do Tallinna (czynną do II wojny światowej). 1920 Kärdla otrzymała prawa alev, zaś reforma terytorialna 1938 podniosła osadę do rangi miasta. Po wcieleniu Estonii do ZSRR fabryka sukna została w grudniu 1940 upaństwowiona; jesienią 1941 jej zabudowania uległy w większości zburzeniu. W toku dalszych działań wojennych zniszczono także port (1944). U schyłku okresu radzieckiego miasto liczyło 4,1 tys. mieszkańców (1989). Serce miejscowości to Keskväljak, podłużny plac pół km na północ od przelotowej szosy Heltermaa-Kõrgessaare, z rzucającym się w oczy budynkiem straży pożarnej (pritsumaja) z 1930. Jakies 700 m dalej w tym samym kierunku znajdują się w rejonie Vabrikuväljak tereny byłej fabryki sukna z paro-

ma dobrze zachowanymi domkami pracowniczymi. W drewnianym budynku z 1830–1840, postawionym dla dyrektora zakładu i z racji swych przeszło 60 m długości zwanym Długim Domem (Pikk Maja), kryje się powołane 1998 Hiiumaa Muuseum (Vabrikuväljak 8). Placówka gromadzi przedmioty z zakresu przyrody, etnografii, archeologii, historii i numizmatyki oraz związane z produkcją tekstyliów. Wcześniej budynek mieścił różne instytucje, w tym lokalny wydział edukacji, bibliotekę, urząd stanu cywilnego. W obie strony od placu rozciągnięte są zieleńce: na południowy wschód Linnapark (5,2 ha), a na północ i północny zachód, zgodnie z nazwą schodzący ku morzu, Rannapark (4,3 ha). Linnapark obmywany jest przez Nuutri jõgi, zasobną w pstrągi potokowe, która przy Rannapark wpada do zatoki Tareste. Rozdzielająca oba parki ulica Portowa (Sadama tänav), jedna z głównych w mieście, prowadzi do portu jachtowego. Na północnym skraju Linnapark stoi ewangelicko-luterański kościół św. Jana Chrzyciela (Posti 2). Pierwsza świątynia w osadzie miała formę kaplicy, wzniesionej przez szwedzkich mieszkańców. Data jej budowy nie jest znana. Ofiarowana była św. Olofowi i stała na starym cmentarzu szwedzkim, zrównanym z ziemią 1848 celem uzyskania miejsca pod Rannapark. 1847 z inicjatywy fabryki postawiono nad brzegiem rzeki drewnianą tzw. Niemiecką Kaplicę (także niezachowaną do dziś). Obecny kościół wzniesiono między 1861 a 1863. Budowa kamiennego trójnawowego obiektu w stylu neogotyckim współfinansowana była z datków pracowniczych. Świątynia dysponuje 600 miejscami siedzącymi. Wyobrażający Chrystusa na Krzyżu obraz wstawiono do ołtarza 1889, zaś organy z 1904 to produkt renomowanej niemieckiej firmy Walcker. W odległości 6 km na wschód od miasta czynny jest port lotniczy (Kärdla lennujaam). Zbudowany 1963 obsługiwał do końca lat 80. stałe połączenia z Tallinnem, Haapsalu, Vormsi, Kuressaare, Rygą, Parnawą, Viljandi i Tartu, a czartery także do Murmańska, Wilna i Kowna (24,3 tys. pasażerów 1987). Dziś loty realizowane są jedynie na trasie Tallinn–Kärdla–Tallinn. Terminal znajduje się nieopodal wsi Hiieessaare (gm. Pühalepa). Miasto znane jest także z krateru uderzeniowego średnicy 4 km i głębokości 540 m, powstałego w górnym ordowiku ok. 455 mln lat temu.

IDA-VIRUMAA

Jõhvi (niem. Jewe). Miasto na północnym wschodzie kraju. Stolica Wschodniej Wironii (Ida-Virumaa). Leży 46 km na zachód od Narwy, przy wiodących do Federacji Rosyjskiej korytarzach transportowych, od których odbija tu ważna droga krajowa ku granicy łotewskiej w Wałku. Rozpostarte na 7,6 km² miasto obmywane jest od wschodu przez mierzącą 28 km Pühajõgi (Święta Rzeka), zwaną także Ädise jõgi lub Edise jõgi. Między 10,6 tys. mieszkańców Estończyków jest około jednej trzeciej. Przypuszcza się, że przed podbojem i chrystianizacją kraju mógł stać w tym miejscu gród Staroestów. Jako Gewi dolnoniemiecką nazwę miasta użyto najwcześniej 1241 (Liber Census Daniæ, Kong Valdemars Jordebog). Pierwszy kościół założyli tu cystersi, a około 1250 powstała parafia (Kirchspiel Jewe in Wierland). Po zniszczeniu kościoła podczas walk niemiecko-ruskich (1367) wzniesiono kamienną świątynię obronną. Stanowiła ona część łańcucha obronnego między jeziorem Pejpus a Zatoką Fińską, obejmującego także zamki wasalne w Edise i Järve. 1491 źródła kościelne wspominają o majątku zakonnym Jewe. Zacięte walki toczone przez kolejne stulecie w ramach wojen inflanckich nie ominęły Jõhvi. W ich trakcie obrabowaniu i spaleniu uległ 1558 kościół, zaś okolice miejscowości zostały spustoszone. Dla rozwoju osady istotny okazał się rok 1782. Znalazła się ona wtedy na nowo wytyczonej trasie pocztylionów z Tallinna do Petersburga, dotychczas wiodącej wzdłuż brzegu morskiego. Tędy też prowadziło połączenie nadnewskiej stolicy z Dorpatem i Rygą w Inflantach oraz dalej ku Europie Zachodniej. 1825 odbył się w Jõhvi pierwszy jarmark oraz otworzono pierwsze placówki handlowe. 1852 założona została szkoła przykościelna, dziesięć lat później przekształcona w szkołę parafialną (istniejącą do 1883). 1865 zorganizowano na terenie parafii lokalne dni pieśni estońskiej. Dalszy rozwój miejscowości związany był z uruchomieniem linii kolejowej z Tallinna do Petersburga (1870). 1889 ulokowano tu siedzibę sądu rejonowego. 1917 Jõhvi uzyskało status alev, zamieniony 1938 na prawa miejskie. Miasto poniosło poważne szkody podczas II wojny światowej, kiedy pod gruzami znalazło się m.in. 60% jego substancji mieszkaniowej oraz budynek

dworca kolejowego, wysadzony w powietrze 1944 przez wycofujących się Niemców. Z wynoszącej przed wojną (1938) 2,5 tys. liczba ludności zredukowała się do zaledwie 800 osób. W ramach forsownej industrializacji regionu w okresie powojennym uruchomiono w zachodniej części miasta kopalnię łupków bitumicznych (1949). Towarzysząca uprzemysłowieniu masowa imigracja rosyjskojęzyczna szybko zwiększyła liczbę ludności, powodując jednocześnie całkowitą zmianę jej struktury etnicznej. I tak 1959 żyło w mieście już 10,5 tys. osób, zaś tuż po rozpadzie ZSRR 16,4 tys. (1992). 25 lutego 1949 na terenie wschodniej części historycznej Wironii powołany został Jõhvi maakond. 1960–1991 Jõhvi wchodziło w skład sąsiedniego miasta Kohtla-Järve. Od 2005 stanowi część (oraz stolicę) gminy wiejskiej swego imienia (Jõhvi vald). W mieście ma siedzibę firma górnicza Eesti Energia Kaevandused AS (część państwowego koncernu energetycznego Eesti Energia) zajmująca się wydobywaniem łupków bitumicznych. Przy Rakvere tänav 6 stoi ewangelicko-luterański kościół św. Michała (EELK Jõhvi Mihkli kogudus). Jest to najstarsza budowla miasta, początkami sięgająca prawdopodobnie połowy XIV w. Na niegdysiejsze funkcje obronne jednonawowego budynku wskazuje nieregularnie uformowany mur szerokości do 2 m. Krótco przed wybuchem wojen inflanckich dodana została od strony zachodniej osmiokondygnacyjna wieża. Jej barokowy hełm datowany jest na 1728. Z tego samego roku pochodzi także ambona wykonana w warsztacie tallińskiego mistrza Johanna Valentina Rabe. Ołtarzowy obraz ukazujący Wniebowstąpienie Pańskie namalował 1900 Ernst von Liphart (1847–1932). W podziemiu kościoła, dawniej służącym za skład broni i amunicji, urządzono 2002 niewielkie muzeum, które eksponuje m.in. znaleziska archeologiczne z okolic miasta. Poza wystawą krypta mieści małą kaplicę. Kościelny cmentarz ma 15 ha. Przy Narva maantee 2A prawosławny kościół Objawienia Pańskiego (Issanda Ristimise kirik, Jumalailmumise kirik; Храм Богоявления Господня). Obiekt wzniesiony został 1894–1895 w stylu historyzmu, z naturalnego kamienia i czerwonej cegły. Grecki krzyż tworzy plan trójdzielnej budowli centralnej. Od strony zachodniej znajduje się dzwonnica, a od wschodu poligonalna apsyda. Cerkiewny ikonostas pochodzi z lat 70. XIX w. Świątynia należy do eparchii tallińskiej MPEÕK. 1950–1957 posłu-

gę duszpasterską pełnił tu na swej pierwszej parafii Aleksiej Michajłowicz Ridigier (1929–2008), jako Aleksy II od 1990 Patriarcha Moskwy i Wszechrusi, zwierzchnik Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Wśród obiektów świeckich uwagę zwraca stojący przy placu Centralnym (Keskväljak 1) budynek władz administracyjnych z 1954.

Aseri (niem. Asserin). Stolica gminy ziemskiej swego imienia. Miejscowość (alevik) leży niemal prosto na północ od miejscowości Sonda, bezpośrednio nad Zatoką Fińską, u ujścia Meriküla oja. Potok płynie środkiem miejscowości, tworząc w jej centrum sztuczny zbiornik wodny (Aseri tiik, Aseri paisjärv). Na zachód od stawu wodospad wysokości 1,4–1,6 m (Aseri juga). Początki osady sięgają majątku ziemskiego Asserin, części dóbr rycerskich Kook im Kirchspiel Maholm (Koogu mõis, Viru-Nigula kihelkond). Jako jeden z najstarszych w parafii źródłowo wzmiankowany był on po raz pierwszy 1367. Do 1581 znajdował się w posiadaniu rodziny Lode. Z kolei najwcześniejsza informacja o wsi pochodzi z 1534. Przez stulecia była to osada rybacka. Wraz z industrializacją regionu pod koniec XIX w. wieś przekształciła się w ośrodek przemysłu materiałów budowlanych. 1899–1905 powstała w Aseri duża fabryka cementu, jedna z pierwszych w kraju (rozpoczęcie produkcji 1902). Tuż przed wybuchem I wojny światowej zakład zatrudniał prawie tysiąc robotników. Fabryka działała do 1928 (zachowane pozostałości zabudowań). Biegająca północnym brzegiem Aseri tiik jedna z głównych ulic miejscowości nosi nazwę Tsemendi tänav. W okresie międzywojennym otwarto cegielnię (1920–1922, 1935–1937). 1939 powstało moło portowe służące wywozowi produktów przemysłowych (główni odbiorcy Finlandia i Szwecja). Do portu prowadziła kolej przemysłowa ze stacji Sonda na linii Tallinn–Narwa. We wschodniej partii brzegu morskiego znajduje się Aseri karjäär. Wokół miejscowości obszar chronionego krajobrazu (Aseri maastikukaitseala).

Iisaku (niem. Isaak). Alevik. Ośrodek administracyjny gminy ziemskiej swego imienia. Miejscowość leży 33 km na południe od miasta Jõhvi i 13 km na północ od brzegów jeziora Pejpus, przy drodze krajowej 3. Pierwotnie okolice te za-

mieszkane były przez Wotów. Jako Isacke osadę po raz pierwszy źródłowo wspomniano 1426. Od 1654 stanowiła centrum parafii (Kirchspiel Isaak in Wierland) utworzonej z części Jõhvi kihelkond i Vaivara kihelkond. W pierwszej połowie XIX w. powstał miejscowy majątek ziemski wydzielony z istniejących od XVI–XVII w. rycerskich dóbr Kiiikla (niem. Kiekel). Obecny budynek tutejszego kościoła (EELK) pochodzi z 1845–1846 (przebudowa po pożarze 1893–1894) i oferuje miejsca siedzące dla 500 wiernych. Krajoznawcze lisaku Muuseum (Tartu 58) prezentuje w ramach wystaw stałych historię lokalną, dawne sposoby uprawy roli, dzieje miejscowej szkoły oraz ochotniczej straży pożarnej; otwarta w swej obecnej postaci 1983 placówka zajmuje budynek dawnej szkoły z 1915; w naprzeciwległym dawnym budynku gminnym z 1912 realizowane są ekspozycje czasowe. Na północ od miejscowości wyrasta Tärivere mägi (lisaku mägi). Przy 94 m n.p.m. jest to najwyższy punkt w północno-wschodniej Estonii. Z wieży widokowej (28 m) otwiera się szeroka panorama zalesionej okolicy. Wchodząca w skład lisaku vald wieś Kauksi (niem. Kauks) u północnego brzegu Peipsi järv, na wschód od ujścia doń Kauksi oja, jest główną nadjeziorną miejscowością letniskową (otwarte 1961 centrum turystyczne). Piaszczysta plaża ciągnie się stąd prawie nieprzerwanie po osadę Vasknarva przy granicy rosyjskiej.

Kiviõli. Miasto w zachodniej części regionu, przy linii kolejowej Tallinn–Narwa. Jeden z ośrodków eksploatacji łupków bitumicznych. Z surowcem owym najściślej związane jest powstanie i rozwój miejscowości. Historia osady rozpoczyna się w latach dwudziestych, po znalezieniu pokładów na terenie wsi Erra-Sala. Pierwszą kopalnię odkrywkową uruchomiono 1922 (uważa się to za rok założenia miasta). Kolejnymi laty podejmowały działalność dalsze przedsiębiorstwa branży wydobywczej (od 1933 także systemem podziemnym). 1928 osada otrzymała swą obecną nazwę, która oznacza olej kamienny (Steinöl). Pod koniec następnej dekady Kiviõli liczyło już ok. 3,0 tys. mieszkańców. Istotnym wydarzeniem kulturalnym było otwarcie 1936 Domu Ludowego, wzniesionego w stylu estońskiego funkcjonalizmu. Poważne zniszczenia zostawiła po sobie II wojna światowa. Stosując taktykę spalanej ziemi wycofujący się Niemcy puścili

z dymem miejscowe fabryki (18 IX 1944). 1946 Kiviõli otrzymało prawa miejskie. 1950–1959 było siedzibą władz rejonowych, a potem, aż po 1991, wchodziło w skład miasta Kohtla-Järve. W latach 70. liczba ludności przekraczała 11 tys. Dziś żyje tu 5,5 tys. osób (obszar 11,75 km²). Dla jakiejś połowy z nich językiem ojczystym jest rosyjski. Poza przemysłem chemicznym reprezentowany jest w mieście przemysł odzieżowy (szwalnie). Symbol Kiviõli to dwa popielne stożki w północno-zachodniej części miasta: Uus tuhamägi (115 m) i Vana tuhamägi (101 m). Od 2008 Kiviõli gości sportowe zawody motocyklowe w ramach Sidecarcross World Championship.

Kohtla-Järve. Średniej wielkości miasto 50 km na zachód od Narwy. W okresie radzieckim czwarte a obecnie piąte największe miasto Estonii. Liczba mieszkańców 36,6 tys. Ludność rosyjskojęzyczna ok. 80%. Miasto leży w sercu obszaru wydobywania łupków bitumicznych, dzięki czemu jest jednym z najpotężniejszych ośrodków przemysłowych Estonii. Krom pozyskiwania i przeróbki łupków na potrzeby przemysłu chemicznego (siedziba odnośnego instytutu badawczego) rozwinęły się także inne gałęzie przemysłu, w tym metalowy, materiałów budowlanych, drzewny (meble), konfekcyjny, spożywczy. Zaistnienie Kohtla-Järve na mapie kraju najściślej sprzężone jest z eksploatacją wspomnianych łupków, na skalę przemysłową zapoczątkowaną 1919. Przy uruchomionych przedsiębiorstwach wyrosło osiedle pracownicze o dwuczłonowym mianie Kohtla-Järve. 15 czerwca 1946 nadano mu prawa miejskie. Od 1950 miasto podległe było bezpośrednio władzom republikańskim (vabariikliku alluvusega linn). Kolejnymi laty sukcesywnie włączano w jego granice administracyjne sąsiednie osady: Kohtla i Kukruse (1949), Jõhvi, Ahtme i Sompa (1960) oraz Kiviõli, Oru, Viivikonna i Püssi (1964). Liczba ludności wzrosła przez 56,0 tys. (1959) oraz 72,5 tys. (1979) do 77,6 tys. (1989). Pod koniec tej epoki miasto niemal więc dorównywało wielkością Narwie. 1965–1990 istniał Kohtla-Järve rajoon (przemianowany 1 I 1990 na Kohtla-Järve maakond i 26 III 1990 na Ida-Viru maakond). Po 1990 niektóre z wcielonych miejscowości ponownie uzyskały samodzielność. Dziś miasto zajmuje powierzchnię 54,02 km² i składa się z sześciu części: Ahtme (17,2 miesz-

kańców), Järve (17,0 mieszkańców), Oru, Sompa, Kukruse i Viivikonna (z Sirgala). Leżą one rozrzucone na wielu kilometrach w układzie wschód-zachód, wzdłuż szosy Tallinn–Narwa lub na południe od niej, niepowiązane ze sobą, rozproszone wśród lasów, pól uprawnych i kopalń. Odległość między Järve a Sirgala wynosi ok. 30 km. Siedziba władz miejskich znajduje się w Järve (właściwie Kohtla-Järve). Mimo młodej metryki oraz wybitnie industrialnego charakteru architektura Kohtla-Järve jest stosunkowo urozmaicona. W starszej części stoją zabudowania z okresu międzywojennego, centrum zajmują многие obiekty z pierwszych lat władzy radzieckiej, zaś nowsze kwartały wypełnione są blokowiskami mieszkalnymi. Za zabytki można uznać zaprojektowane u schyłku lat 30. w stylu funkcjonalizmu budynki gimnazjum oraz prawosławnego kościoła Przemienienia Pańskiego (MPEÕK Kohtla-Järve Issanda Muutmise kogudus) przy Järveküla tee 3, a także wzniesiony w stylu socrealizmu gmach domu kultury z 1952. W krąg zagadnień związanych z eksploatacją łupków bitumicznych wprowadza powołane 1966 Põlevkivimuuseum (Lehe 10a, Kukruse). Jednym z pomników miejskich jest stary wagonik górniczy. Od Zatoki Fińskiej przylega do miasta gmina ziemiska Kohtla, składająca się z siedemnastu wsi (m.in. Järve, Kohtla, Kukruse, Ontika, Saka). We wsi Järve (siedziba gminy) resztki zamku lennego zbudowanego z lokalnego wapienia w XV–XVI w. Sąsiedni Kukruse mõis (Kuckers im Kirchspiel Jewe in Wierland) wspomniano po raz pierwszy 1453. Od 1762 majątek stanowił dobro bałtoniemieckiego rodu von Toll. Wywodził się zeń rosyjski badacz polarny Eduard von Toll (1858–1902). Jednokondygnacyjny klasycystyczny budynek główny dworu przypuszczalnie wzniesiony został ok. 1840 i końcem tegoż stulecia poddany rozbudowie do dwóch kondygnacji; dziś mieści placówkę muzealną (Kukruse Polaarmõis). Pomiędzy wsiami Saka a Ontika rozciąga się zbudowane z wapieni strome wybrzeże morskie, najpotężniejszy w kraju fragment klintu północnoestońskiego. Pod Ontika küla osiąga on z 56 m swój najwyższy punkt (Ontika paekallas). W Saka nadto urokliwa kaskada wysokości 22,8 m (Saka joastik lub Kivisilla joastik). W kierunku przeciwnym, między Ontika i Toila, można wiosną i jesienią, kiedy zgromadzi się dostateczna ilość wody, podziwiać pod wsią Valaste najwyższy wodospad Estonii

(30,5 m). Obszar ten, rozciągnięty na terenie sąsiadujących ze sobą Kohtla vald i Toila vald, objęty jest ochroną krajobrazową (Ontika maastikukaitseala). Miasto Kohtla-Järve stanowi główne obok stolicy kraju skupisko estońskiej Polonii.

Kohtla-Nõmme. Miejscowość (alev i alevvald) granicząca z miastem Kohtla-Järve, usytuowana ok. 10 km na południowy zachód od jego centrum. Również dzieje tej osady są najściślej związane z eksploatacją łupków bitumicznych, wydobywanych tutaj 1937–2001. Na miejscu byłej kopalni funkcjonuje obecnie muzeum górnicze (Kohtla Kaevanduspark-museum; Jaama 1). Osada kojarzona jest także z postawionym 1984 radiowo-telewizyjnym masztem nadawczym wysokości 247 m (Kohtla-Nõmme telemast). Kohtla-Nõmme raudteepeatas na linii kolejowej do Narwy między Püssi raudteejaam a Jõhvi raudteejaam. Nowy przystanek otwarto 16 grudnia 2014. W ruchu pasażerskim zastąpił on Kohtla raudteejaam (1,5 km w kierunku wschodnim).

Kuremäe. Wieś w gminie ziemskiej Illuka, 21 km na południowy wschód od stolicy regionu, przy szosie Jõhvi–Vasknarva. Znajduje się tu żeński Piuchticki Monaster Zaśnięcia Matki Bożej (Pühtitsa Jumalaema Uinumise Stavropigiaalne Naisklooster; Пюхтицкий Успенский Ставропигиальный женский монастырь). Jest to jedyny klasztor działający w ramach Estońskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (MPEÕK). Wedle sięgającej XVI w. lokalnej tradycji pod Kuremäe miała ukazać się pasterzowi owiec Matka Boska. Później znaleziono tu starą ikonę przedstawiającą zaśnięcie Maryi, na którą natrafiono pod potężnym dębem (wedle obecnych przypuszczeń mogły to być resztki kaplicy Wotów). Po tych zdarzeniach miejsce owo jęto uważać za poświęcone (pühitsetud). Najpóźniej od 1608 istniała w Kuremäe niewielka kaplica prawosławna. 1888 przysłano z Kostromy w Rosji siostry zakonne celem leczenia chorych. Trzy lata potem otrzymały one pozwolenie władz na założenie w Pühtitsa klasztoru żeńskiego. Patronat nad przedsięwzięciem, wpisującym się w politykę rusyfikacyjną owego czasu, objął gubernator estlandzki Sergei Šahhovskoi (1852–1894). Tu też po swej nagłej śmierci został on pochowany. Organizacja pierw-

szego prawosławnego klasztoru na terenie Estonii spotkała się z oporem luterńskiego ziemiaństwa bałtoniemieckiego. Zabudowania klasztorne wzniesione zostały między 1892 a 1895, zaś kościół główny powstał 1908–1910, zaprojektowany w stylu bizantyjsko-rosyjskim (Mihhail Preobrażenski). 1919 władze Estonii dokonały konfiskaty większości ziem należących do monasteru oraz przekazały go Estońskiemu Apostolskiemu Kościołowi Prawosławnemu (EAÕK). Klasztor działał także w okresie radzieckim będąc ważnym ośrodkiem pielgrzymkowym. Podobną rolę odgrywa dziś, ponownie podporządkowany patriarche Moskwy i Wszechrusi. W monasterze żyje około setki sióstr i nowicjuszek. Wynajmowane są pokoje gościnne. Do miejscowości przyciągają także okoliczne jeziora. Nazwę Kuremäe można odczytać jako Żurawia Góra (Kranichberg).

Kurtna. Wieś gminy ziemskiej Illuka, 12 km na południowy wschód od miasta Jõhvi drogą ku Vasknarva. Najwcześniejsza historyczna wzmianka o osadzie pochodzi z Liber Censu Daniae (1241). 1480 w związku z Vasknarva ordulinus wspomniany został po raz pierwszy tutejszy majątek zakonny, wraz z wsią wchodzący w skład Jõhvi kihelkond, a później przekształcony w dobra rycerskie. Z kompleksu dworskiego zachował się park założony przypuszczalnie w wieku XIX; dwukondygnacyjny obiekt główny wzniesiony 1880 w stylu historyzmu z elementami neogotyckimi i w XX w. częściowo zmodernizowany; następnie stojący obok ceglany dom zarządcy (1911) oraz pozostałości dworskiego młyna. Jednakże miejscowość znana jest nade wszystko za sprawą sąsiedniego pojezierza, największego obszaru jeziornego w kraju (Kurtna järvestik). Na wschód od szosy Jõhvi–Kuremäe rozprzestrzenia się na terenie około 30 km² zespół 42 małych jezior o powierzchni od 0,2 ha. Największe z nich, Konsu järv, zajmuje 138,6 ha przy długości 2,1 km, szerokości 830 m i długości linii brzegowej 7,4 km (głęb. śr. 5,8 m, maks. 10,2 m). Pojezierze odwadniane jest przez Vasavere jõgi (Voka jõgi) oraz Mustajõgi (Kirjaku peakraav, Tamme peakraav). Akweny obfitują w ryby (szczupak, okoń rzeczny, leszcz, krasnopiórka, karaś, lin, krąp) oraz w raki. Latem można znaleźć wiele ustronnych miejsc do kąpieli lub pod biwak, zimą zaś pagórkowate okolice stwarzają dogodne warunki do uprawiania

narciarstwa. Pokryta wrzosowiskami jak też lasami bogatymi w jagody i grzyby dziewicza okolica stanowi od 1987 na 2557 ha przedmiot ochrony krajobrazowej (Kurtna maastikukaitseala).

Lohusuu (niem. Lohusu). Alevik i siedziba gminy ziemskiej swego imienia. Miejscowość leży nad jeziorem Pejpus, po obu brzegach wpadającej tu doń Avijõgi (Lohusuu jõgi; 48 km). U ujścia rzeki niewielki port. Pierwotnie była to wieś rybacka przy ważnym szlaku z Dorpatu w Inflantach do Narwy. Najwcześniejsza o niej wzmianka źródłowa przypada na 1599 (Jugowiec-Logowiec). W obecnym kształcie administracyjnym miejscowość funkcjonuje od 1977 jako wynik scalenia miejscowości Lagedi, (właściwe) Lohusuu, Separa, Ülejõe i Veneküla. Miejsce to jest tradycyjnie dwukulturowe. W XVIII w. po wschodniej stronie rzeki osiedlili się rosyjscy staro wiercy. Tworzona przez nich wieś przy ujściu Avijõgi nosiła nazwę Veneküla (Ruska Wieś) lub Vene-Lohusuu (Ruskie Lohusuu). Po przeciwnej stronie żyli estońskojęzyczni luteranie. Dziś miejscowość liczy kilkaset osób (ok. 45% Estończyków). Stojący w Lohusuu (właściwym) obecny neogotycki budynek kościoła ewangelicko-luterańskiego, następcą drewnianego obiektu z 1667, powstał 1878–1882. Z kolei w Veneküla (Järve 5) istnieje ortodoksyjny kościół Objawienia Pańskiego (Issanda Ristimise kirik, Jumalailmumise kirik; Храм Богоявления Господня). Jego dzisiejszy budynek wzniesiony został 1897–1898 w stylu historyzmu. Cerkiew podlega obecnie Estońskiemu Kościołowi Prawosławnemu Patriarchatu Moskiewskiego (MPEÕK Narva piiskopkond). Najsłynniejszy syn Lohusuu to Otto Wilhelm Masing (1763–1832). Językoznawca ten wprowadził do alfabetu estońskiego literę Õ.

Lüganuse (niem. Luggenhusen). Alevik. Siedziba gminy ziemskiej swego imienia. Miejscowość usadowiona jest nad Purtse jõgi, przy ujściu do niej Erra jõgi (21 km) z lewej i Kohtla jõgi (29 km) z prawej strony, bezpośrednio przylegając do północnych granic miasta Püssi. Po raz pierwszy w dziejach pojawiła się pod nazwą Lygenus w Waldemar-Erdbuch (1241). Zaliczała się podówczas do największych osad Wironii. Zabytkowy kościół Jana Chrzciciela (EELK Lüganuse

Ristija Johannese kogudus). Pierwsza świątynia parafialna powstała prawdopodobnie w połowie XIII w. Źródłowo istnienie kościoła wykazane jest od 1373. Przymuszczenie początkiem kolejnego stulecia obiekt został rozszerzony do postaci dwunawowej. Uwagę zwraca rzadka w budowach sakralnych Bałtyki okrągła wieża, dostawiona ok. 1500 w celach obronnych (hełm 1727). Między 1788 a 1795 pastorem Kirchspiel Luggenhusen był Otto Wilhelm Masing (1763–1832). U zachodnich granic miejscowości znajduje się nad Erra jõgi obszar kraśowy z licznymi małymi jaskiniami (Uhaku karstiaal).

Narwa. Große Mittelstadt Narwa zajmuje najdalej na wschód wysunięty punkt Estonii. Usytuowana jest bezpośrednio na styku z Rosją, u lewego brzegu granicznej rzeki Narwy, tworząc Doppelstadt ze znajdującym się po przeciwnej stronie rzeki rosyjskim miastem Ивангород (Jaaniлин). Stanowi zdecydowanie największe miasto maakondu. Licząc obecnie 58,3 tys. mieszkańców jest jednocześnie trzecim największym miastem w kraju. Powierzchnia 84,54 km². Odległość od Petersburga 152 km, od Tallinna 210 km. Centrum duchowe mniejszości rosyjskojęzycznej (ok. 95% ludności miasta). Wielki ośrodek przemysłu energetycznego; nadto rozwinięty przemysł włókienniczy, materiałów budowlanych, metalowy, maszynowy i in. Najstarszych wzmianek o Narwie, prawdopodobnie osadzie przy brodzie rzeczonym w północnej części dzisiejszego miasta, dostarczają Kronika Nowogrodzka (1172) oraz Liber Census Daniæ (1241). W połowie XIII w. założony został przez Duńczyków zamek (Hermannsfeste) wspominany po raz pierwszy 1277. Jego celem była ochrona traktów handlowych oraz granicy od strony Nowogrodu Wielkiego. Ukształtowane przy twierdzy osiedle uzyskało 1345 lubeckie prawa miejskie. Po sprzedaży tych terenów Zakonowi Niemieckiemu założono jeszcze w wieku XIV na północ od twierdzy nowe miasto otaczając je murami obronnymi. Sprzeciw Tallinna wobec wstąpienia Narwy do Ligi Hanzeatyckiej zaowocował zorganizowaniem przez miasto własnych powiązań handlowych. Dogodnie usytuowana w węźle wodnym między jeziorem Pejpus a Zatoką Fińską prosperowała Narwa na wymianie towarowej między stykającym się tu Zachodem a Wschodem. Z inicjatywy Iwana III Srogiego, wielkiego

księcia moskiewskiego 1462–1505, wyrosła 1492 na prawym brzegu rzeki rosyjska twierdza Iwangorod. Przez 23 lata (1558–1581) miasto należało do Rosji. Wnuk Srogiego, Iwan IV Groźny, planował uczynić z Narwy główny na Bałtyku rosyjski port towarowy i wojenny. Zajęcie przez Rosjan miasta wiosną 1558, jak również inne onego czasu ich sukcesy militarne we wschodniej części kraju, umożliwiły otwarcie (1559) tzw. żeglugi narewskiej, czyli stałego morskiego szlaku handlowego, uderzającego w monopol ośrodków inflanckich, zaś rosyjskim towarom dającego wyjście na Bałtyk i sposobność bezpośredniego obrotu handlowego z krajami Europy Zachodniej (popierana przez Danię i Holandię, a zwalczana przez flotę szwedzką i polską flotę kaperską, żegluga narewska istniała do zdobycia Narwy przez Szwedów 6 IX 1581). Do Narwy przybywali kupcy z Północnych Niemiec, Danii, Holandii, Francji, Anglii, Szkocji. Liczba ludności wzrosła do ok. 5 tys. Wielki rozkwit miasta nastąpił pod trwającym do 1704 panowaniem Trzech Koron. Po pożarze 1659 miasto wzniesiono praktycznie od nowa. Powstałe naonczas mnogie budowle stworzyły cenny barokowy zespół architektoniczny; narewski barok cechowała prosta bryła budynków zdobionych kamiennymi, bogato rzeźbionymi portalami, wykuszami i wieżyczkami. Wtedy też przyłączono do miasta Iwangorod (1649) i przeniesiono do Narwy stolicę sąsiedniej szwedzkiej Ingrii (1656). Od 1681 zaczęto tworzyć wedle wzorców holenderskich nowoczesny system obronny, jeden z najmocniejszych na północy Europy (inż. Erik Dahlbergh). Miasto było ściśle podporządkowane władzom szwedzkim, które rozważały projekt uczynienia zeń drugiej stolicy państwa. Stoczona pod miastem 30 listopada 1700 bitwa, pierwsze wielkie starcie zbrojne III wojny północnej, przyniosła znakomite zwycięstwo Szwedom, jednak niewiele lat później, po modernizacji armii carskiej, Narwa została zdobyta przez Rosjan (9 VIII 1704). Po wcieleniu w granice imperium rosyjskiego obie naprzeciwległe twierdze pełniły rolę obronnej forpoczty dla nowo powstałej stolicy Petersburga. U schyłku XVIII w. rozbudowano Iwangorod jako Przedmieście Janowe (Jaani eeslinn), zaś 1824 powstało nowe Przedmieście Piotrowe (Peetri eeslinn). W XIX w. Narwa, straciwszy na znaczeniu jako miasto portowe, stała się wielkim centrum przemysłu lekkiego. Już 1819 pracowała na wschodnim brzegu rzeki

manufaktura sukiennicza, rozwinięta po 1845, kiedy zatrudniała 700 osób. 1851 założono fabrykę obróbki lnu, która stanowiła miejsce pracy dla ponad pół tysiąca robotników. 1857 grupa przemysłowców skupiona wokół bremeńskiego kupca bawełnianego Ludwiga Knoopa (1821–1894) założyła w Narwie nową wielką fabrykę tekstylną (Krenholmska Manufaktura). Zlokalizowano ją na rzecznej wyspie Kreenholm (niem. Krähnholm) oraz wzdłuż zachodnich brzegów rzeki. Wykorzystując jako tanie źródło energii wodospady rzeki Narwy (Narva juga lub Narva kosk) ten nowoczesny technologicznie zakład, najbardziej znany spośród narewskich fabryk, produkował tkaniny oraz przędzę z bawełny sprowadzanej z Ameryki i Egiptu, już dwa lata po założeniu zatrudniając 2 tys. ludzi. Kilkanaście lat później otwarty został wodący przez miasto szlak kolejowy Tallinn–Petersburg (1870). Końcem stulecia Kreenholmi Manufaktuur awansowała do rangi jednego z najpotężniejszych w skali świata przetwórców bawełny; przed I wojną światową zatrudniano w niej przeszło 10 tys. pracowników. Tym samym w onej na wskroś industrialnej epoce Narwa stanowiła główne obok Tallinna skupienie przemysłu na ziemiach estońskich grupując zarazem 41% klasy robotniczej kraju (Tallinn 33%). W czasach carskiej Rosji miasto zasilalo Ямбургский уезд (Jamburgi maakond) w guberni sankt-petersburskiej (Peterburi kubermang). Mocą Tartu rahu (2 II 1920) granicę państwową wytyczono na wschód od obecnej (z Iwangorodem po stronie estońskiej jako częścią miasta); Estonia otrzymała także Zanarwie (Narvataguse). W okresie międzywojennym Narwa wchodziła w skład regionu Virumaa (stolica Rakvere). Wedle powszechnego spisu ludności 1934 wśród 23,5 tys. jej mieszkańców było 64,8% Estończyków, 29,7% Rosjan i 2,1% Niemców. Leżąc na zapleczu frontu leningradzkiego Narwa poniosła bardzo ciężkie straty podczas II wojny światowej (zażarte i bardzo krwawe walki w pierwszym półroczu 1944). Radziecki atak bombowy oraz towarzyszące mu ostrzeliwanie artyleryjskie 6 marca 1944 przyniosły niemal całkowite zrównanie z ziemią zabytkowej starówki. W ramach powojennych zmian granicznych (18 I 1945) wyłączono z miasta Iwangorod, który stał się częścią obwodu leningradzkiego RFSRR (Кингисеппский район; Кингисепп, 1703–1922 Ямбург). Równocześnie do obwodu leningradzkiego Rosji włączono złożone dotychczas z trzech

gmin Zandarwie (Narva vald, Piiri vald, Raja vald). Odcięty granicą związkową Iwango-rod otrzymał 1954 ponownie prawa miejskie (faktycznie oba graniczne miasta funkcjonowały jako jedno). Do zniszczonej działaniami wojennymi Narwy nie pozwolono po wojnie wrócić dawnym mieszkańcom. W zamian rozbudowa przemysłu ściągnęła do miasta ludność rosyjskojęzyczną, głównie z Rosji. Liczba narwian wzrosła z 15,2 tys. (1950) poprzez 57,9 tys. (1970) do 82,2 tys. (1990). W okresie ESRR zbudowano pod miastem dwie gigantyczne elektrownie parowe, Balti Elektriijaam (1959–1965) i Eesti Elektriijaam (1963–1973), największe na świecie elektrownie opalane łupkami bitumicznymi. Jako przedsięwzięcie Narva Elektriijaamad, spółka-córka koncernu energetycznego Eesti Energia, wytwarzają one obecnie niemal całość energii elektrycznej kraju. Dzisiejszy wizerunek Narwy, ongiś uważanej w swej historycznej części za jedno z ładniejszych miast nad Bałtykiem, wyjątkowo silnie zdominowany jest przez zabudowę z czasów ZSRR. Unikalny zespół zabytkowy stanowią dwie bezpośrednio naprzeciwległe, rozłożone na obu brzegach granicznej rzeki Narwy potężne średniowieczne twierdze, Hermannilinnus po stronie estońskiej i Jaanilinnus po stronie rosyjskiej. Do wznoszenia twierdzy na zachodnim brzegu rzeki przystąpiono schyłkiem XIII w. Pod koniec władztwa duńskiego pierwotnie drewniany obiekt istniał już w formie kamiennej, podobnej do kasztelu stosunkowo niewielkiej budowli na planie kwadratu, z północno-zachodnią wieżą Długi Herman (Pikk Hermann) oraz północnymi i zachodnimi przedzamczami. Krzyżacy, adaptując twierdzę na potrzeby zakonne, rozbudowali ją do dzisiejszych rozmiarów; wtedy też podwyższono główną wieżę oraz wzniesiono schodzące ku rzece gdańsko. W czasach szwedzkich nastąpiły dalsze prace modernizacyjne. Po wykreśleniu Narwy z listy carskich twierdz (1863) zamek po II wojnę światową służył jako koszary. Do podnoszenia ze zniszczeń wojennych przystąpiono w latach 50. Dziś areal zamkowy częściowo wykorzystywany jest przez Narva Muuseum (Peterburi 2). Pod twierdzą biegnie drogowy most graniczny do Iwango-rodu. Żelbetowa konstrukcja, przerzucona 1960 jako most Przyjaźni (Sõprusesild) i określana także mostem miejskim (linnasild), ma 162 m długości i 17,2 m szerokości. Między zamkiem a portem jachtowym prowadzi mierząca 967 m

promenada nadrzeczna (jööpromenaad) ze Szwedzkim Tarasem. Na północ od twierdzy rozciąga się teren starówki. Jednym z niewielu jej zabytków odbudowanych po wojnie jest centralnie usytuowany ratusz (raekoda). Barokowa budowla powstała między 1668 a 1671, wzorowana na obiektach niderlandzkich. Zaprojektował ją pochodzący z Lubeki architekt Georg Teuffel. Po odbudowie 1960–1963 obiekt wykorzystywany był przez organizację pionierską, obecnie okazjonalnie organizowane są w nim imprezy kulturalne. Fasada główna rozczłonkowana jest przez osiem toskańskich pilastrów. Wspaniały portal wejściowy, zdobiony trzema alegorycznymi figurami uosabiającymi Mądrość, Sprawiedliwość i Umiarkowanie, dostarczony został ze Sztokholmu 1686. Prowadzą doń ujęte balustradą podwójne schody (1687). Ponad portalem herb miasta (dwie ryby i dwa miecze), szczyt z zegarem oraz wąska drewniana wieża wieńczona wiatrowskazem z wyobrażeniem bociana. Z pomieszczeń wewnętrznych zrekonstruowano jedynie westybul. Przed budynkiem rozciąga się przestronny plac (Raekoja plats). W sąsiedztwie ratusza stał budynek giełdy z 1695–1704, apteka miejska oraz zamożniejsze domy mieszkalne. Wokół starówki i twierdzy biegną szwedzkie umocnienia z wieków XVII–XVIII z dziewięcioma bastionami noszącymi nazwy Spes, Justitia, Pax, Victoria, Honori, Gloria, Fama (niezachowany), Triumph i Fortuna. W budynku składu amunicji (1777) na bastionie Gloria przy Vestervalli tänav 21 ulokowana jest galeria sztuki, otwarta 1991 część Narva Muuseum. Na bastionach Victoria i Pax rozciąga się założony w XIX w. najstarszy miejski park Pimeaed (Ciemny Ogród). Jeden z jego głównych obiektów, pomnik w postaci żelaznego krzyża, postawiono 1853 ku pamięci żołnierzy rosyjskich poległych podczas szturm Narwy (1704). Na południowym skraju parku, w rejonie strefy granicznej, przy przelotowej Peterburi maantee, znajdują się kamienne schody z 1875 (A. Hahni trepp). Ciemny Ogród to także dobry punkt wyjścia do zwiedzania fortyfikacji. Po południowej linii umocnień wznosi się pomnik Szwedzkiego Lwa (Rootsi lõvi). Upamiętnia on zwycięstwo Karola XII w bitwie pod Narwą (1700). Monument ów to dar Królestwa Szwecji dla miasta, a brązowy lew – kopia takiegoż sprzed Pałacu Królewskiego w Sztokholmie. Zniszczony podczas II wojny światowej obelisk ponownie odsłonięto w 300.

rocznicę bitwy (2000). W części miasta Joaorg (na południe od twierdzy, ale jeszcze na północ od torów linii kolejowej) znajdują się w sąsiedztwie dworca kolejowego dwa stosunkowo blisko siebie zlokalizowane kościoły, a to protestancki i prawosławny. EELK Aleksandri Suurkirik został wzniesiony 1881–1884 (proj. Otto Pius Hippus). Świątynię nazwano tak dla uczczenia cara Aleksandra II, świeżo zamordowanego w zamachu bombowym (13 III 1881). Budowla w stylu historyzmu łączy elementy neoromańskie i neoklasycystyczne. Jej cechą charakterystyczną jest oktagonalny interior. Odbudowany w latach 50. Wielki Kościół znajdował się początkowo w posiadaniu nielicznie zachowanej w powojennej Narwie wspólnoty luteranckiej. 1962 świątynię odebrano ewangelikom, a jej budynek służył jako magazyn handlowy, w początku lat 80. przekształcony w salę koncertową. Pierwsze nabożeństwo odbyło się po 32-letniej przerwie 8 lipca 1994. Od 2003 kościół poddano gruntownej renowacji. 2007–2008 zrekonstruowano ośmiokątną wieżę (60,7 m) i ulokowano w niej wystawę sztuki sakralnej (Kiriku 9). Sobór Zmartwychwstania Pańskiego (Narva Issanda Ülestõusmise peakirik; Нарвский Воскресенский собор) przy Bastrakovi tänav 4 powstał 1890–1898. Wmurowanie kamienia węgielnego odbyło się w obecności cara Aleksandra III (5 VIII 1890). Uroczyste poświęcenie obiektu miało miejsce 17 listopada 1896. Cerkiew pozostawała czynna w okresie ESRR. Do 2010 pełniła funkcję drugiej katedry MPEÕK; po erygowaniu 2011 eparchii narewskiej jest jej świątynią katedralną. Z II wojny światowej budynek cerkwi wyszedł stosunkowo mało naruszony. Obiekt wzniesiony jest w stylu neobizantyjskim, a zaprojektował go Paul Alisch, architekt zakładowy KM. Centralna budowla ma plan greckiego krzyża. Jej wymiary to wysokość 40,5 m, długość 34,8 m i szerokość 28,4 m. Średnica monumentalnej kopuły mierzy 21,5 m. Przy stronie zachodniej wyrasta na 28,5 m dzwonnica. Trójdzielny złocony ikonostas pochodzi z końca XIX w. Znajdująca się w świątyni rzeźba Ukrzyżowania przeniesiona została z soboru Przemienienia Pańskiego w Narwie po jego zniszczeniu 1944. Obie powyższe wielkie XIX-wieczne inwestycje kościelne wspierane były finansowo przez zakłady bawełniane. W kwartałach roztoczonych na południe od torów linii kolejowej można oglądać zabudowania Krenholmskiej Manufaktury. Stworzone

przeważnie przez Alischa stanowią świetną egzemplifikację architektury industrialnej przełomu XIX i XX w. Częścią kompleksu jest budynek szpitala z 1913 przy Haigla tänav 5 (arch. Aleksandr Vladovski).

Narva-Jõesuu. Miasto 14 km na północny zachód od Narwy, podobnie jak tamto usytuowane bezpośrednio na granicy z Rosją. Leży przy ujściu rzeki Narwy do Zatoki Narewskiej, części Zatoki Fińskiej, co znajduje odzwierciedlenie w nazwie oznaczającej Narwoujście (historyczna nazwa Hungerburg). Wzmiankowana pierwszy raz 1503 miejscowość była w tymże wieku awanportem Narwy. Przy końcu następnego stulecia pracowały tu składy drewna i tartaki oraz istniał drobny przemysł stoczniowy. Stałą osadę założono dopiero na przełomie XVIII i XIX w. Po uruchomieniu traktu kolejowego Petersburg–Narwa–Tallinn (1870) przekształciła się ona w miejscowość kuracyjną (1873). Otworzono dom zdrojowy (1882), zakład przyrodolecznicy (1896), szpital sanatoryjny (1902). Pobudowano pensjonaty i domy letniskowe. Przed I wojną światową kurort, określany przez branżę turystyczną mianem Riwiery Północy, cieszył się dużą popularnością wśród petersburżan i moskwiów, goszcząc rocznie kilkanaście tysięcy osób. Z tego czasu zachowały się m.in. fragmenty adekwatnej architektury drewnianej. W podobnym charakterze miejscowość funkcjonowała w okresie ZSRR. Także wtedy ściągała zwłaszcza mieszkańców odległego o niespełna 150 km Leningu, z których część utrzymywała tutaj swoje daczki. Okres ten przyniósł poważne inwestycje w bazę sanatoryjno-wypoczynkową. Po 1990 miejscowość straciła na znaczeniu turystycznym. Obecnie czyni się próby reaktywizacji letniska. Głównym magnesem jest piękna plaża. Długa na 12 km (7,5 km w granicach miasta), szeroka, o białym piasku, obramowana sosnowym lasem rozciąga się aż po wieś Meriküla. Czynna jest także jedyna oficjalna w Estonii plaża dla nudystów. Od 1994 Narva-Jõesuu ma prawa miejskie. Przeszło dwie trzecie z 2,6 tys. mieszkańców stanowi ludność rosyjskojęzyczna. Powierzchnia miasta to 11,03 km². Poza turystyką żyje ono z rybołówstwa. Tutejsza latarnia morska (tuletorn) u ujścia Narwy jest ostatnią na wschodnim wybrzeżu Estonii. Obecna jej betonowa wieża w biało-czerwone pasy pochodzi z 1957. Wysokość 31,1 m.

Narva veehoidla (Нарвское водохранилище). Zbiornik wodny na rzece Narwie, rozlany tuż na południe od miasta Narwa, granicą państwową przecięty między Estonię (Ida-Virumaa) i Rosję (Ленинградская область). Powierzchnia 191,4 km² (Rosja ponad 150 km², Estonia ok. 40 km²). Głębokość średnia 1,8 m, głębokość maksymalna 15,0 m. Wysokość lustra wody nad poziom morza 24–25 m. Zapora wodna – wysokość 9,2 m, długość 206 m. Poza rzeką Narwą zasilany głównie przez rzekę Plussa (Плюсса, Pljussa jõgi), długości 281 km, płynącą na terytorium Rosji (Псковская область, Ленинградская область). Odpływ rzeką Narwą do Narva laht. Budowa i napełnianie akwenu realizowane były 1950–1955 (pełne wymiary 5 V 1956). Zbiornik służy zlokalizowanej w południowej części miasta Iwangorod po stronie rosyjskiej hydroelektrowni (Нарвская ГЭС) oraz dostarcza wody chłodzącej do kompleksu elektrowni po stronie estońskiej (Narva Elektriijaamad). Główne gatunki żyjących tu ryb to szczupak, okoń, płoć, krąp, wzdręga (krasnopiórka).

Peipsi-Pihkva järv (Чудско-Псковское озеро). Gigantyczny kompleks wodny rozlany na wschodniej ścianie kraju. Przy powierzchni 3555 km², długości 152 km i szerokości 47 km jezioro lokuje się na piątej pozycji w Europie po akwenach Ładoga, Onega, Wener i sieci jezior Saimaa (w płd.-wsch. Finlandii). Wielkość zlewni 47,8 tys. km², długość linii brzegowej 520 km (w Estonii 175 km), średnia głębokość 7,1 m, maksymalna głębokość 15,3 m, pojemność 25,07 km³, wysokość płaszczyzny wodnej nad poziom morza 30 m. Zespół jeziorny złożony jest z trzech części: Peipsi järv, Lämmijärv, Pihkva järv. Pierwsza i największa, jezioro Pejpus (Peipsi järv), stanowi jego północną partię. Zwane też Wielkim Jeziorem (Suurjärv) lub Zimnym Jeziorem (Külmjärv), bądź z rosyjska Jeziorem Czudzkim (Чудское озеро), zajmuje obszar 2611 km², ma długość 81 km, szerokość 47 km, maksymalną głębokość 12,9 m, a długość linii brzegowej 260 km (w Estonii 126 km). Południowy z kolei składnik kompleksu nosi nazwę Jeziora Pskowskiego (Pihkva järv, Псковское озеро). Z powierzchnią 708 km², długością 41 km, szerokością 20 km i głębokością do 5,3 m jest ono niemal całkowicie rozpostarte na terytorium Rosji (z 181 km linii brzegowej jedynie 16 km przy-

pada na Estonię). Obie te podstawowe części kompleksu spajane są przez Jezioro Ciepłe (Lämmijärv, Тёплое озеро), wąski łącznik o powierzchni 236 km², długości 30 km i szerokości zaledwie 1,8–8,0 km (maks. głęb. 15,3 m). Słabo rozczłonkowana linia brzegowa urozmaicona jest przez 35 wysp, razem zajmujących 27,25 km² (z tego 17,46 km² na Pihkva järv), z których główne to rosyjska Kolpina (11,5 km²) na Pihkva järv oraz estońska Piirissaar (7,5 km²) między Peipsi järv a Lämmijärv. Wśród cieków zasilających zespół jeziorny jest m.in. płynąca z Rosji rzeka Wielikaja (Pihkva Emajõgi; 430 km), nad którą leży Psków, uchodząca deltą do Jeziora Pskowskiego, tudzież Emajõgi (100 km), która łączy Peipsi järv z Võrtsjärv. Jedyny odpływ wód do Bałtyku następuje przez wydostającą się z północno-wschodniego krańca Narva jõgi (75 km). Rozciągnięty w układzie północ-południe zespół jeziorny jest największym transgranicznym akwenem Europy; należy do Estonii w 44% a do Rosji w 56%. Jednocześnie wraz z rzeką Narwą tworzy niemal całość państwowej granicy estońsko-rosyjskiej. Dzięki niewielkiej głębokości wody jeziora nagrzewają się latem do 22–26°C. Tym samym nadaje się ono do kąpieli. Jako popularny teren wypoczynkowy służy brzeg północny między Vasknarva a Rannapungerja, obramowany sosnowym lasem chroniącym przed surowym północnym wiatrem piękne piaszczyste plaże (najdłuższa plaża Estonii, ponad 30 km). Poza łatwo dostępnym brzegiem północnym jezioro jest prawie niewykorzystywane turystycznie (brzegi porasta sitowie). Zimą pokrywa lodowa utrzymuje się zwykle od grudnia do kwietnia, a grubość lodu wynosi 50–60 cm. Akwen obfituje w ryby; średni roczny połów wynosi ok. 10 tys. ton. Krom rybołówstwa głównym zajęciem ludności jest uprawa warzyw. Do historii Europy wszedł Peipussees za sprawą słynnej bitwy rozegranej 5 kwietnia 1242 (Schlacht auf dem Eise, Ледовое побоище). Na jego zamarzniętej tafli wojska ruskie dowodzone przez Aleksandra Newskiego, księcia Nowogrodu Wielkiego, zadały wówczas klęskę niemieckim krzyżowcom, tym samym uniemożliwiając im dalszą ekspansję na Wschód. Osady na zachodnim brzegu jeziora częściowo zamieszkałe są przez staroobrzędowną ludność rosyjską. Po stronie estońskiej do zespołu jeziornego przylegają z północy na południe cztery maakondy (Ida-Virumaa, Jõgevamaa, Tartumaa, Põlvamaa).

Ważniejsze miejscowości nad jeziorem to Mustvee (Jõgevamaa), Kallaste (Tartumaa) i Gdow (Rosja).

Purtse. Wieś gminy ziemskiej Lügánuse, u lewego brzegu Purtse jõgi (51 km), na północ od osady uchodzącej do Zatoki Fińskiej (mały port jachtowy). Miejscowość wzmiankowana po raz pierwszy przez Liber Census Daniæ (1241). Najwcześniejsza źródłowa informacja o tutejszym rycerskim majątku ziemskim (Alt-lsenhof im Kirchspiel Luggenhusen) pochodzi z 1421. Do XVII w. jego właścicielem był ród Taube (Tuve). Około 1530 wzniesiono na wschodnim brzegu rzeki zamek wasalny, mieszkalno-obronną budowlę o trzech kondygnacjach. Przez kolejne stulecia obiekt niejednokrotnie padał ofiarą zniszczenia, m.in. podczas wielkiej wojny północnej. Wykorzystywany był też w różnych celach, na przykład jako skład zboża. Po 1940 budowla stała całkowicie opuszczona. Między 1987 a 1990 poddano ją renowacji. Świecąc nowym blaskiem służy teraz za miejsce imprez kulturalnych. Na wznoszącym się obok wsi przypuszczalnym miejscu kultowym pogańskich Estów istnieje od 1991 park dedykowany ofiarom politycznych systemów totalitarnych (Purtse Hiimägi).

Püssi. Miasto przy linii kolejowej Tallinn–Narwa, 6 km na wschód od Kiviõli. Usytuowane jest między dwiema rzekami. Są nimi Purtse jõgi (51 km) od zachodu oraz jej prawy dopływ Kohtla jõgi (29 km) od wschodu, w dolnym biegu zwana też Roodu jõgi. Miasto zajmuje obszar 2,1 km² i liczy 0,9 tys. mieszkańców (w zbliżonych proporcjach Estończyków i Rosjan). Od 2013 wchodzi w skład gminy ziemskiej Lügánuse. Nazwa Püssi (jako Püssz) pojawiła się w dokumentach historycznych po raz pierwszy 1472. W pobliżu ówczesnego majątku ziemskiego (Neu-lsenhof) działał nad rzeką Purtse tartak. Przez stulecia te leśno-torfowiskowe okolice były trudno dostępne. Dopiero otwarcie szlaku kolejowego (1870) stworzyło warunki do szerszego rozwoju miejscowości. Ukształtowana w latach 20. wokół dworca kolejowego osada tradycyjnie związała swe losy przede wszystkim z tartaczną obróbką drewna. W okresie międzywojennym istniały także zakłady produkcji mebli, przetwórstwa kawy oraz garbowania skóry. W latach

30. uruchomiona została elektrownia (czynna 1937–1973). Miejscowość poniosła znaczne straty podczas II wojny światowej, kiedy zniszczeniu uległa m.in. stacja kolejowa (nowy budynek dworcowy postawiono 1950). Kilka lat później Püssi uznane zostało za alev (1954). Do 1991 wchodziło w skład miasta Kohtla-Järve. W okresie radzieckim stanowiło centrum produkcji płyt wiórowych. Uruchomiony 1974 duży kombinat drzewny (Püssi Puitplaatide Kombinaat) zatrudniał ponad połowę mieszkańców miejscowości (1989 wynoszącej 2,5 tys.). Także dziś Püssi jest ośrodkiem przemysłu drzewnego. Herb Püssi (prawa miejskie 1993) przedstawia zęby piły tartacznej oraz rzekę, a jego zielone tło symbolizuje tereny bogate w lasy. Na zachód od Purtse jõgi wyrasta sztuczna stożkowa góra z popiołu (tuhamägi), generowanego przy eksploatacji w okolicy od lat 30. łupków bitumicznych (wykorzystywana jest do motocrossu). Od 2005 odbywa się w mieście coroczny festiwal muzyki młodzieżowej Püssi Punk. Historycznie najśłynniejszą miejscową postacią był Carl Timoleon von Neff, carski malarz nadworny, który przyszedł na świat w tutejszym majątku 1804.

Rannapungerja (niem. Ranna-Pungern). Wieś gminy ziemskiej Tudulinna, nad jeziorem Pejpus, tuż przed wpływem doń Rannapungerja jõgi (52 km). Rzeka zatacza we wsi martwe zakole. Miejscowość na stałe zamieszkała jest przez około 30 osób, w większości Estończyków. Przez źródła historyczne po raz pierwszy przewinęła się 1534. W XIX w. istniała we wsi gospoda oraz czynna od 1735 stacja na trasie pocztowym łączącym gubernię inflancką z estlandzką. Jej stary drewniany budynek z XVIII w. został 1826 zastąpiony nowym (niezachowany do dziś). Od okresu międzywojennego Rannapungerja funkcjonuje jako lotnisko. Jest drugim po Kauksi najpopularniejszym takim punktem nad Peipsi järv. We wsi nadjeziorna przystań dla małych łodzi. Stojącą u ujścia rzeki żelbetowej konstrukcji niewielką latarnię (tulepaak) o wys. 7,6 m zbudowano 1937.

Sillamäe. Miasto o charakterze stricte przemysłowym, położone nad Zatoką Narwską, ok. 25 km na zachód od Narwy. Zajmuje 10,54 km² i obecnie liczy 13,9 tys. mieszkańców (4,2% Estończyków). Nazwę miasta odczytać można jako

Mostowe Wzgórze. Historykom miejsce owo znane jest od 1502. Dwieście lat później stał tutaj most nad rzecze Sõtke, uchodzącej do Bałtyku, oraz pracował młyn, w okolicy zaś istniał rycerski majątek ziemski Türsamäe (niem. Türsel). W XIX w. miejscowość funkcjonowała wzorem pobliskiej Narva-Jõesuu jako popularne kąpielisko morskie. Prócz przedstawicieli naocznie wyższych warstw społecznych ściągało ono twórców kultury, wśród których był m.in. słynny rosyjski kompozytor Piotr Czajkowski. Na starcie XX w. żyło w osadzie niespełna 700 osób, rokrocznie drugie tyle dołączało wczasowiczów, stąd też większość zabudowy stanowiły domy letniskowe. Także wtedy pojawiły się pierwsze inwestycje przemysłowe, związane z eksploatacją łupków bitumicznych. Rozwój miejscowości w tym kierunku nabrał przyspieszenia między obiema wojnami światowymi. 1927–1929 szwedzko-norweska firma Eestimaa Õlikonsortium (Estländska Oljeskifferkonsortiet) zbudowała zakład łupkowy oraz elektrownię, a dekadę później otwarto kolejny zakład. Przed wybuchem II wojny światowej dawały one zatrudnienie 870 pracownikom. 1936 otwarty został port wywozowy (zniszczony podczas wojny). Po 1945 ulokowano w Sillamäe obiekty istotne dla radzieckiego przemysłu obronnego. I tak na potrzeby elektrowni jądrowych i broni nuklearnej istniały tu od 1948 zakłady wzbogacania uranu, początkowo pozyskiwanego na miejscu, później sprowadzanego z Azji Środkowej i krajów Bloku Wschodniego, zaś w latach 70. rozpoczęto przetwarzanie metali ziem rzadkich (dziś Molycorp Silmet AS). W związku z tymi inwestycjami powstało współczesne miasto, w latach 40–50. ukształtowane wedle wytycznych okresu stalinowskiego. Nowe osiedla mieszkaniowe zasiedlone zostały przeważnie przybyłą do pracy w przemyśle ludnością rosyjskojęzyczną. Gwałtownie wzrastająca liczba mieszkańców (z 2,6 tys. w 1940) przekroczyła pod koniec epoki radzieckiej 20 tys. 1957 nadano Sillamäe prawa miejskie, jednocześnie wcielając w jego granice osady Kanuka i Türsamäe, oraz podporządkowując nowo powstałe miasto jako najmniejsze takie na terenie ESRR bezpośrednio władzom republikańskim (vabariikliku alluvusega linn). Aż po rozpad Związku Radzieckiego było Sillamäe miastem zamkniętym, co między innymi oznaczało iż nie figurowało ono na ogólnodostępnych mapach kraju, wjazd doń regulowały specjalne przepisy, adresy pocztowe

miały utajnioną postać. Funkcjonujące do 1989 zakłady uranowe spowodowały nieprzewidywane całkowicie do dziś zatrucie środowiska naturalnego substancjami radioaktywnymi i trującymi. Pamiątką ostatnich lat Imperium jest monument oddający hołd ludzkiej pracy, odsłonięty 1987 z okazji 70. rocznicy Rewolucji Październikowej. Wśród wydarzeń po 1990 wymienić należy uruchomienie fabryki piwa (1992) oraz powołanie muzeum miejskiego (1995). 2005 otwarto nowoczesny port pełnomorski. Przez kilkanaście miesięcy 2006–2007 komunikował on Sillamäe regularną linią promową z fińskim portem Kotka; obecnie podobne połączenie istnieje z portem Ust-Ługa w Rosji. 2011 wysokość obrotów towarowych uplasowała Sillamäe sadam na drugim miejscu w Estonii oraz na piątym między portami państw bałtyckich po Tallinnie, Rydze, Kłajpedzie i Windawie. Tworząca sztuczne jezioro rzeka Sõtke odgranicza część funkcjonalno-mieszkalną miasta od leżącej na zachód strefy przemysłowej (teren dawnego majątku Türsamäe). Geometryczna siatka ulic, mnogie zadrzewione aleje, tudzież stojące przy nich zabudowania ułożone w prostym i schludnym porządku, stylistycznie adekwatne do poszczególnych dekad epoki radzieckiej, kreślą obraz Sillamäe. Centrum miasta wypełnione jest przez reprezentacyjne neoklasycyistyczne budynki, typowe dla pierwszego po wojnie dziesięciolecia ZSRR. Są wśród nich gmachy domu kultury oraz kina Rodina (zaprojektowany przez biuro konstrukcyjne z Aszchabadu w Turkmenistanie). W oczy rzuca się również budynki władz miejskich, a to za sprawą wysokiej wieży zegarowej, naśladującej te w kościołach ewangelicko-luterańskich. Swoisty symbol miasta stanowią jednak szerokie schody (trepid). Z wysoko położonego centralnego placu, zlokalizowanego u zbiegu głównej alei (Kesk tänav) z ulicą wjazdową do miasta, prowadzą one na przestronny bulwar wiodący ku morzu (Mere puiestee). To niewątpliwie przyjemne miejsce chętnie bywa przez mieszkańców Sillamäe porównywane z Odessą. Przy dolnej części (nie dochodzącego do samego morza) bulwaru płynie równoległe z morzem rzeka Sõtke, uchodząca doń po 200 m. Nad brzegiem rozciąga się zadbane park nadmorski (20 ha). Nieco na południowy zachód od miasta leży wodospad Langevoja. W kierunku zachodnim prowadzi bałtyckim brzegiem ciekawa widokowo droga, którą można dotrzeć do miejsco-

wości Voka (alevik w Toila vald). Sillamäe promuje się jako miasto świeżych morskich wiatrów (värskete meretuulte linn). Najbliższa pasażerska stacja kolejowa to oddalona o 3 km Vaivara.

Sinimäe. Alevik. Centrum administracyjne gminy ziemskiej Vaivara, 7 km na wschód od miasta Sillamäe, przy szosie Tallinn–Narwa. W obecnym kształcie osada istnieje od lat 50. Powstała na miejscu poprzedniej, doszczętnie zniszczonej pod koniec II wojny światowej. W okolicach tych toczono były bowiem od 25 lipca do 10 sierpnia 1944 zacięte walki między Armią Czerwoną a Wehrmachtem (Sinimägede lahing; Schlacht um die Tannenbergstellung; Битва за линию Танненберг). Zmagania rozgrywały się na okolicznych Niebieskich Wzgórzach (Sinimäed, Vaivara Sinimäed). Składają się one z trzech wzniesień: Tornimäe pank (Tornimägi; 69,9 m), Põrguaugumäe pank (Põrguaugu mägi, Grenaderimägi; 83,2 m) i Pargimäe pank (Pargimägi, Lastekodumägi; 84,6 m). Pola walk można oglądać z wieży widokowej postawionej 2008. Stosowne monumenty upamiętniają poległych czerwonoarmistów, a także ochotników z estońskiej 20. Dywizji Grenadierów SS oraz walczących u boku Niemców żołnierzy norweskich, duńskich i flamandzkich. W krąg tych zagadnień wprowadza Vaivara Sinimägede Muuseum (Roheline 19D). Placówka zapoznaje również z dziejami tych okolic w innych okresach.

Sonda. Centrum gminy ziemskiej swego imienia. Miejscowość (alevik) leży blisko granicy z regionem Lääne-Virumaa, ok. 7 km na zachód od miasta Kiviõli, u wstępu do wschodniowirońskiego pasa przemysłowego. Rozciągnięta jest wzdłuż torów linii kolejowej Tallinn–Narwa. Z powstaniem szerokotorowego szlaku do Petersburga (1870) związane są jej dzieje. Pierwotna stacja kolejowa (1890) znajdowała się około 1–1,3 km w kierunku Narwy (Vana-Sonda). Przyspieszony rozwój gospodarczy osady nastąpił pod koniec XIX w. po otwarciu nowej stacji kolejowej zlokalizowanej na obecnym miejscu (1897). W miejscowości oraz jej okolicach inwestowały wtedy głównie przedsiębiorstwa branży drzewnej (m.in. firma Stakelberg & Dehn). Początkiem stulecia położono jako

bocznice zakładową szerokotorową kolej przemysłową do fabryki cementu w Aseri nad Zatoką Fińską (12,8 km). 1923 rozpoczęto budowę wąskotorowej linii kolejowej do Mustvee (Sonda–Mustvee raudteeliin lub Sonda–Avinurme–Mustvee raudteeliin). Uroczyste oddanie szlaku do użytku nastąpiło 1 sierpnia 1926. Mierząca 62,6 km trasa liczyła 16 stacji i przystanków kolejowych. Na przełomie lat 60. i 70. została zamknięta (Mustvee–Avinurme 1968; Avinurme–Sonda 1 V 1972). 1997 wstrzymano z powodu remontu ruch pociągów towarowych na Sonda–Aseri raudtee. Późniejsze plany reaktywacji szlaku uległy porzuceniu. Jakież 3,5 km na północny zachód od miejscowości rozlewa się Uljaste järv (pow. 60 ha).

Toila. Miejscowość rangi alevik oraz centrum administracyjne gminy ziemskiej swego imienia, 11 km na północny wschód od miasta Jõhvi. Znany kurort morski nad Zatoką Fińską, nieopodal ujścia do niej Pühajõgi (28 km). Odkrycie osady jako letniska klimatycznego nastąpiło w połowie XIX w. Rozwój w tym kierunku uległ intensyfikacji poprzez otwarcie linii kolejowej Petersburg–Narwa–Tallinn (1870). Przed pierwszą wojną światową Toila ściągała głównie reprezentantów zamożniejszych grup społecznych z Petersburga i Moskwy (a nawet z Kaukazu). Przy morzu tudzież nad brzegiem Pühajõgi wyrosło wtedy wiele domów letniskowych. 1914 liczba wczasowiczów przekroczyła tysiąc, podczas gdy stałych mieszkańców oscylowała wokół pięciuset. Zmiany polityczne zaszczyły w wyniku wydarzeń kilku kolejnych lat drastycznie ograniczyły przyjazdy gości z Rosji. W okresie międzywojennym Toila odwiedzana była przeważnie przez estońskich artystów i intelektualistów. Wakacyjne miesiące spędzali tu dla przykładu Henrik Visnapuu, Friedebert Tuglas, Artur Adson, August Gailit, Betti Alver, Valmar Adams, Aleksis Rannit, Paul Pinna. Po wyemigrowaniu do Estonii (1918) osiadł w Toila rosyjski poeta, czołowy przedstawiciel egofuturystów, Igor Siewierianin (1887–1941). Obecnie letniskowe tradycje kontynuuje między innymi duże sanatorium, gruntownie odrestaurowane i zmodernizowane ostatnimi czasy. Przy ujściu Pühajõgi czynny jest niewielki port jachtowy. Obiekt najbardziej kojarzony z miejscowością to nieistniejący już pałac we wschodniej części osady (Toila-

Oru). Przypominająca zamek gigantyczna budowla, zaprojektowana w stylu włoskiego renesansu i wzniesiona 1897–1899 dla jednego z petersburskich wielkich kupców, miała 57 pokoi i kosztowała inwestora pięć milionów rubli. Luksusowa willa stała w rozległym parku wypełnionym miejscowymi i egzotycznymi drzewami. 1935 posiadłość nabyta została przez grupę przemysłowców estońskich i подарowana państwu, do 1940 służąc jako letnia rezydencja prezydenta Konstantina Pätsa. Oru loss uległ niemal doszczętnemu zniszczeniu podczas II wojny światowej (13 VIII 1941). Z założenia zachował się warty uwagi ogród-park podlegający ochronie krajobrazowej (Oru pargi maastikukaitseala). Płynąc głęboką doliną toczy nim swe wody ku morzu Święta Rzeka. Jej lewy dopływ, potok Mägara, przekształca się na południe od sąsiedniej wsi Pühajõe w malownicze kaskady (Aluoja juga) oraz przebija bardzo wąską doliną o stromych ścianach. Na zachód od ujścia Pühajõgi tworzy klint bałtycki najdłuższy na wybrzeżu estońskim swój ciągły stromy odcinek (ponad 20 km). Podobnym krajobrazem odznaczają się okolice miejscowości (alevik) Voka (gm. Toila). Również tu spotkamy rzeczną dolinę, lecz głębszą i bardziej dziewiczą od tej w Toila. Klint zaś wyrasta do 45 m.

Vasknarva. Wieś gminy ziemskiej Alajõe, na lewym brzegu granicznej rzeki Narwy, u jej wypływu z jeziora Pejpus. Miejsce to ma średniowieczny rodowód związany z istnieniem zamku zakonnego (Vasknarva ordullinnus). Pierwszy fort nadzorujący wyjście Narwy u północno-wschodnich rubieży Konfederacji Inflanckiej powstał 1349. Na miejscu zniszczonego przez Pskowian obiektu wzniesiono między 1427 a 1442 nowy zamek nazwany Vastne-Narva (szw. Nyslott, niem. Neuschloss). W dobie wojen inflanckich został on niemal całkowicie zrównany z ziemią. Odbudowany uległ ponownemu i tym razem ostatecznemu zniszczeniu podczas wojny rosyjsko-szwedzkiej 1610–1617. Straciwszy znaczenie strategicznie i prawdopodobnie opuszczony dostarczał jako ruina po przejściu tych terenów we władanie Rosji materiału budowlanego rozwijającej się u jego podnóża osadzie rybackiej. Do dziś zachowały się zeń jedynie niewielkie fragmenty ścian (głównie po stronie północnej). Do 1923 wieś nosiła rosyjską nazwę

Sõrenets (Сыренец). Obecnie jej miano znaczy Miedziana Narwa (Медная Нарва) i ma wywodzić się od miedzianego pokrycia dachowego zamku. Końcem XVIII w. liczba mieszkańców wynosiła około 400 (1783), sto lat później 870 (1873), zaś w okresie międzywojennym 830 (1934). 1892 powstała Vasknarva vald (Vaivara kihelkond). Reforma komunalna 1939 powołała nową gminę o tej samej nazwie, która istniała do 1950. Wieś tworzy typową dla brzegów Peipsi järv ulicówkę z jakąś setką drewnianych parterowych domów stojącymi obok siebie tuż przy ulicy. Prawie całość z mniej więcej obecnie 40 stałych mieszkańców stanowi ludność rosyjska (staroobrzędowcy i prawosławni). Uwagę zwracają zabudowania prawosławnego kościoła proroka Eliasza z zakonną pustelnią klasztoru Kuremäe (MPEÕK Vasknarva Prohvet Eeliase kirik ja nunnaklooster). Pierwotnie drewniana świątynia z 1818 zastąpiona została 1867–1873 nowym obiektem, zniszczonym w toku II wojny światowej i odbudowanym 1978. Erem zamieszkiwany jest przez kilkanaście mniszek. We wsi ponadto przystań małych łodzi oraz placówka straży granicznej. Na przeciwległym rosyjskim brzegu rzeki leży wieś Скамья (Сланцевский район).

JÕGEVAMAA

Jõgeva (niem. Laisholm). Miasto we wschodniej części Środkowej Estonii, centrum administracyjne regionu swego imienia. Usytuowane jest na prawym brzegu rzeki Pedja, w jej środkowym biegu, płynącej przez miasto z północy na południe. Równoległe z rzeką prowadzi linia kolejowa Tallinn–Tartu. Liczba mieszkańców 5,4 tys. Powierzchnia 3,86 km². Źródłowo Jõgeva (Jagiwa) pojawiła się po raz pierwszy 1599 jako rycerski majątek ziemski, świeżo ustanowiony przez króla polskiego na terenie wsi o tej samej nazwie. 1756 właścicielem dóbr Laisholm im Kirchspiel Lais (Kreis Dorpat) został Gotthard Johann von Manteuffel (1690–1763) i w posiadaniu tej rodziny znajdował się on aż do nacjonalizacji 1919. 1876 otwarto żelazny szlak wraz ze stacją kolejową nazwaną Laisholm. Na wydzierżawianych przez Manteuffłów od 1903 gruntach wokół dworca kolejowego powstało nowe osiedle. Stając się niebawem ośrodkiem gospodarczym i

kulturalnym Północnej Dorpatczyzny (Põhja-Tartumaa) otrzymało ono 1919 prawa alev, zaś 1938 prawa linn. Podczas II wojny światowej blisko 60% zabudowy miejskiej uległo zniszczeniu. W okresie ESRR uruchomiono kilka zakładów przemysłowych oraz wzniesiono wiele nowych budynków służących celom administracyjnym, handlowym i mieszkalnym. 25 lutego 1949 powołano Jõgeva maakond. W zestaw jednostki weszły tereny dotychczas należące do regionu Tartumaa (m.in. miasta Jõgeva i Mustvee) oraz regionu Viljandimaa (m.in. miasto Põltsamaa). Między 1950 a 1991 Jõgeva była stolicą rejonu, przemianowanego następnie na Jõgeva maakond (1 I 1990). Liczba ludności miasta wzrosła z 2,4 tys. (1959) do 7,0 tys. (1989). W mieście przyszła na świat estońska poetka Betti Alver (1906–1989). Jej dom rodzinny (koło dworca kolejowego) przekształcono w muzeum, a każdej jesieni organizowane są w mieście dni poezji. Jõgeva dzierży estoński rekord zimna, 17 stycznia 1940 zanotowano tutaj minus 43,5°C. O tym (a także o 37,6°C mrozu z 2003) przypomina Zimna Statua (Külmasammas) blisko granicy miasta przy tranzytowej Piibe maantee. Ok. 3 km na północny wschód od miasta, na terenie dawnego majątku, a obecnie w granicach sąsiadującego z miastem alevik Jõgeva, znajduje się działający od 1920 instytut hodowli roślin (Jõgeva Sordiaretuse Instituut). Alevik Jõgeva stanowi część otaczającej miasto gminy ziemskiej tego samego imienia.

Adavere (niem. Addafer). Alevik w Põltsamaa vald, 8 km na północny zachód od miasta Põltsamaa drogą krajową 2 (biegnąca samym środkiem osady). Zabytkowy zespół dworski. Najstarsza źródłowa informacja o dobrach rycerskich Addafer im Kirchspiel Oberpahlen (Kreis Fellin) pochodzi z XVII w. Stanowiły one własność rodów Fick, Vietinghoff, Stackelberg i Wahl. Istniejący dziś były budynek główny dworu powstał 1892–1893 na fundamentach wcześniejszego obiektu tego przeznaczenia z XVIII w. Obecnie służy celom społecznym jako lokum dla przedszkola i szkoły. Założony już 1740 park dworski plasował się swego czasu między najładniejszymi w kraju; istotnemu przestrojeniu uległ w XIX w. Miejscowość kojarzona jest także z wiatrakiem mieszczącym restaurację. Pod Adavere znajduje się geograficzny środek kontynentalnej Estonii (Mandri-Eesti

geograafiline keskpunkt).

Endla. Wieś gminy ziemskiej Jõgeva, 15 km na północny zachód od miasta Jõgeva. W sąsiedztwie obszar chronionej przyrody (Endla looduskaitseala). Położony u południowo-zachodnich krawędzi wysoczyzny Pandivere, rozpościera się on w obrębie trzech regionów, tj. Järva maakond (Koeru vald), Jõgeva maakond (Jõgeva vald i Pajusi vald) oraz Lääne-Viru maakond (Rakke vald). Rezerwat zorganizowany został 1980 na powierzchni 8 162 ha, a następnie rozszerzony do obecnych 10 110 ha. Obejmuje środowisko leśne oraz wodne w postaci bagien, torfowisk wysokich, rzek, potoków oraz jezior. Największe z tych ostatnich, Endla järv, liczy 284,4 ha przy 2,3 km długości i 2 km szerokości. Na terenie owym, głównie w zachodniej jego części, wybija wiele zasobnych w wodę źródeł. Całość stwarza dogodną przestrzeń życiową dla kilkuset gatunków roślin oraz ptaków błotno-wodnych, z których większość to osobniki wysiadujące. Zliczono tu nadto 165 gatunków mszaków. Obserwacje przyrodnicze w tym rejonie czynione są już od 1910, gdy we wsi Tooma założono stację badawczą, jedną z pierwszych na terenie ówczesnej Rosji. Tam też znajduje się dziś centrum informacyjne rezerwatu. Najłatwiej dostępna dla turystów jest część wschodnia obszaru. 1997 Endla wpisana została na listę konwencji ramsarskiej.

Kuremaa (niem. Jensel). Alevik w Jõgeva vald, 11 km na południowy wschód od stolicy regionu, na północno-wschodnim brzegu jeziora swego imienia. Historyczny zespół dworski. Rittergut Jensel im Kirchspiel St. Bartholomäi (Kreis Dorpat) założony został w XVI w. Od połowy XIX w. dobra stanowiły własność rodu Oettingen. Słynęły wtedy z wysokiego poziomu gospodarczego. Istniał zamknięty system odwodnienia oraz pracowała fabryka cukru mlecznego, jedna z pierwszych w imperium carskim. Produkty spożywcze z Kuremaa mõis znajdowały odbiorców między innymi na rynku petersburskim. Dzisiejszy budynek główny dworu powstał 1837–1843. Zajmujące jego część niewielkie muzeum zapoznaje z dziejami majątku oraz okolic. Reprezentacyjną budowlę otacza bogaty park dworski. Założony w początku XIX w. schodzi po brzeg Kuremaa järv (Palamuse

vald). Przy powierzchni 3,97 km² i głębokości do 13,3 m (średnia 5,9 m) stanowi ono drugie po Saadjärv największe jezioro krainy Vooremaa (Saadjärve voorestik). Dużą popularnością cieszy się piaszczysta plaża dł. 250 m. Pn. brzeg jeziora zdobi malowniczy wiatrak dworski prawdopodobnie zbudowany w poł. XIX w. Od 1992 część akwenu podlega ochronie przyrodniczej (Kuremaa kaitseala).

Kärde (niem. Kardis). Wieś w Jõgeva vald, 16 km na północ od stolicy regionu i zarazem stolicy gminy, opodal tugimaantee 39 Tartu–Jõgeva–Aravete maantee (Piibe maantee). W tutejszym dworze zawarto 21 czerwca (1 lipca) 1661 porozumienie polityczne znane jako pokój w Kardis (Friede von Kardis; Kärde rahu). Formalnie finalizowało ono wojnę szwedzko-rosyjską rozgrywaną między obu państwami 1656–1658. Świadkiem tegoż wydarzenia ma być wedle lokalnego przekazu tzw. domek pokoju w parku dworskim (Kärde rahumajake). Na zachód od miejscowości obszar chronionej przyrody (Endla looduskaitseala).

Laiuse. Alevik gminy ziemskiej Jõgeva. Ok. 10 km na północny wschód od miasta Jõgeva, nieopodal szosy ku Mustvee. Miejscowość leży na drumlinie swego imienia wysokości nad poziom morza 144 m (Laiuse voor, Laiuse mägi). Stanowi historyczne centrum parafii (Kirchspiel Lais im Kreis Dorpat). Składała się ona z szesnastu jednostek, w tym jednego pastorału, dziesięciu dóbr rycerskich z trzema ich filiami, tudzież dwóch majątków państwowych. Na 1319 przypada pierwsza informacja o tutejszym kościele św. Jerzego (EELK Laiuse Püha Jüri kogudus). Jako główna atrakcja krajoznawcza jawią się zalegające pod sąsiednią wsią Laiusevälja ruiny zamku Lais (Laiuse ordulinnus). Istnienie obiektu nad Laiuse oja pisemnie potwierdzone jest od 1406 (prawdopodobnie jednak jego metryka sięga wieków XIII–XIV). Zniszczony 1559 podczas wojen inflanckich został później przywrócony do użytku, tak by służyć rządzącym tymi terenami Polakom i Szwedom, zaś w dobie wielkiej wojny północnej znaleźć zastosowanie jako zimowe (1700–1701) leże szwedzkiego króla Karola XII. W Laiusevälja (Kirikuküla) stoi ponadto wzniesiony 1864 a obecnie opuszczony budynek kościoła prawosławnego (Laiuse Jumalaema Sündimise kirik).

Luuu. Wieś w Palamuse vald, 21 km na południowy wschód od stolicy regionu, na wschód od drogi krajowej 39 w kierunku Tartu. Zabytkowy zespół dworski. Istniejący w średniowieczu tutejszy rüütlimõis dostał się 1519 (pierwsza o nim pisemna wzmianka) w posiadanie rodu Luden. Późniejszymi czasy Ludenhof im Kirchspiel St. Bartholomäi (Kreis Dorpat) stanowił dobro rodów Strömfeld, Münich i Oettingen. Zachowany późnobarokowy budynek główny dworu wzniesiony został 1736 na fundamentach wcześniejszego obiektu. W XIX w. nastąpiła jego rozbudowa. W latach 50. XX w. pierwotnie jednokondygnacyjna budowla została powiększona o dalsze piętro, czym uzyskała swą obecną postać. Między 1997 a 2000 obiekt przeszedł restaurację. Od 1948 gospodarzy w nim szkoła leśna (Luuu Metsanduskool). Znajduje się tu także niewielkie muzeum leśne. Obiekt otoczony jest parkiem wielkości 14 ha, założonym 1790–1820 jako ogród angielski i następnie wzbogaconym o elementy francuskie.

Mustvee. Miasto w północno-wschodniej części Jõgeva maakond (jedno z trzech w regionie obok Jõgeva i Põltsamaa). Leży na północno-zachodnim brzegu jeziora Pejpus, u ujścia do niego rzeki Mustvee (36 km). Licząc 1,3 tys. mieszkańców (ponad połowa Rosjanie) stanowi największą miejscowość na estońskim wybrzeżu jeziora. Przy 5,45 km² rozciągnięte jest wzdłuż jeziornego brzegu; prostopadle doń a równolegle z Mustvee jõgi prowadzi główna ulica, Tartu tänav, wylotowa w kierunku Jõgeva (37 km). Od zachodu miasto obwiedzione jest szosą Jõhvi–Tartu–Valga. Nazwa miasta, znacząca tyle co Czarna Woda, pojawiła się źródłowo po raz pierwszy 1493. Na 1554 przypadają informacje dotyczące okolicznego majątku ziemskiego. Obecna miejscowość powstała w XVIII w. po osiedleniu się na zachodnim brzegu jeziora przybyłych z Rosji starowierców-fiedosiejewców, prześladowanych w swej ojczyźnie. 1869 osada przekształcona została w samodzielną gminę. 1921 uzyskała status alev, a od 1938 ma prawa miejskie. Między 1950 a 1959 Mustvee było siedzibą władz rejonowych. 1993 zatwierdzono herb miasta; widniejące w nim fale wodne, kotwica i ryba ilustrują tradycyjnie rybacki charakter osady, a kolor czarny odnosi się do jej nazwy (flaga miasta ma te same barwy co flaga państwowa Estonii).

Początkiem XX w. w miejscowości było siedem kościołów różnych odłamów chrystianizmu. Dziś stoją tu następujące sakralne budynki: cerkwi prawosławnej (MPEÕK) św. Mikołaja (1861–1864), cerkwi jednowierców Trójcy Świętej (1877), cerkwi staroobrzędowców (1927–1930), kościoła ewangelicko-luterańskiego (neogotycki, 1877–1880); jest też nowy dom modlitwy baptystów (2008). Wzajemnie przenikające się dzieje staroobrzędowców i miasta przedstawia Muustvee Vanausuliste Koduloomuuseum (Narva 22). 1998–2006 funkcjonowało poza tym muzeum wag (Heino Lubja Kaalumuseum). Za sprawą bogatego w ryby jeziora miejscowość jest popularna wśród amatorów wędkarstwa (także zimą). Brzegami jeziora prowadzi droga samochodowa oznaczana w granicach miasta jako ulica Narewska (ku pn.) i ulica Pskowska (ku pd.). Nazwa jednej z innych ważniejszych ulic, odchodzącej od Narewskiej ulicy Kolejowej (Raudtee tänav), nawiązuje do istniejącej 1926–1972 kolei wąskotorowej Sonda–Avinurme–Mustvee (63 km). Komunikowała ona miasto ze szlakiem Tallinn–Narwa.

Palamuse. Siedziba gminy ziemskiej swego imienia, 17 km na południowy wschód od stolicy regionu. Miejscowość (alevik) usytuowana jest nad górnym biegiem wydostającej się z jeziora Kuremaa, przepływającej osadę na dwie części i tworzącej w jej centrum malowniczy staw młyński rzeki Amme (59 km). Pierwsza źródłowa wzmianka o Palamuse znajduje się w liście papieża Grzegorza IX datowanym na 20 listopada 1234. Osada powstała wokół kościoła św. Bartłomieja, jednej ze starszych kamiennych budowli sakralnych w kraju, pierwotnie wzniesionej w XIII w. przez mnichów z Kärkna klooster (EELK Palamuse Püha Bartholomeuse kogudus). W XV w. obiekt ten poddano gotyckiej przebudowie. Wieża dodana zastała 1800. Wewnątrz zwraca uwagę między innymi barokowy ołtarz i kazalnica, a także średniowieczna płyta grobowa (1458). Z Palamuse związany był Oskar Luts (1886/1887–1953). Przyszły estoński literat, urodzony w Järvepera, pobierał między 1895 a 1899 nauki w tutejszej szkole parafialnej. Jej długi i niski drewniany budynek, wzniesiony 1873 i szkołą będący do 1975, służy obecnie za muzeum. Otwarte 5 stycznia 1987 dedykowane jest ono życiu i twórczości pisarza; część placówki stanowi sala lekcyjna z końca XIX w.

Jako Paunvere sportretował Luts miejscowość w serii swych utworów pt. Kevade (Wiosna), Suvi (Lato) i Sügis (Jesień). Filmowa adaptacja pierwszej z tych noweli (1912–1913) nakręcona została 1969 w Palamuse.

Peipsi-Pihkva järv (IDA-VIRUMAA)

Põltsamaa (niem. Oberpahlen). Miasto w zachodniej części regionu, ok. 30 km od jego stolicy. Pod koniec okresu ESRR (1989) zamieszkane było przez 5,2 tys. osób, dziś zajmując powierzchnię 5,99 km² liczy ich 4,1 tys. (niemal w całości Estończyków). Skrajem miasta prowadzi szosa z Tallinna (127 km) do Tartu (59 km). Miasto leży po obu brzegach Põltsamaa jõgi, rozlanej w jego centrum w niewielki staw oraz tworzącej wyspy rzeczne. Usytuowane na lekko falistym morenowym terenie, w żyznej okolicy, stanowi ważny ośrodek przemysłu spożywczego. Tutejsze zakłady spożywcze (dziś Põltsamaa Felix AS), początkami sięgające 1920, są cenionym na krajowym rynku dostawcą m.in. dżemów, napojów i soków owocowych, przetworów warzywnych, jak również najstarszym w Estonii producentem win z naturalnych owoców i jagód. Dzieje miasta sięgają średniowiecza. Pierwsza wzmianka dotycząca miejscowego kościoła pochodzi z listu papieskiego z 1234. 1272 założona została na prawym brzegu rzeki kamienna twierdza zakonna, rozbudowana następnie w XIV w. Podczas wojny siedmioletniej (1563–1570) Magnus Inflancki (1540–1583), m.in. książę-biskup Ozylii 1560–1572 i książę-biskup Kurlandii 1560–1583, został 1570 władcą Królestwa Inflant, istniejącego do 1578 marionetkowego państwa pod protektoratem cara Iwana IV Groźnego, ustanawiając na zamku Oberpahlen swoją siedzibę (do onego królewsko-stołecznego epizodu nawiązuje herb miasta zatwierdzony 1997). W II połowie XVIII w. zamek przekształcono w rokokową rezydencję otoczoną parkiem. Inicjator przebudowy, ówczesny właściciel majątku (Vana-Põltsamaa mõis), Woldemar Johann von Lauw (1712–1786), uczynił z tych terenów znaczące na skalę kraju skupisko manufaktur (papiernia, przerób miedzi, produkcja szkła okiennego i luster, fabryka porcelany). 1926 Põltsamaa otrzymała prawa miejskie, zaś między 1950 a 1962 była siedzibą władz rejon-

wych. Podczas II wojny światowej miasto uległo zniszczeniu w przeszło 70%, z tego niemal całkowicie zniszczony został zamek (1941). 1947–1950 odbudowano zintegrowany z zamkiem kościół ewangelicko-luterański (EELK Põltsamaa Niguliste kogudus), przenosząc doń część wyposażenia ze zlikwidowanego kościoła uniwersyteckiego w Tartu, zaś 1970 przystąpiono do renowacji samego zamku. Dziś w otoczonym fosą malowniczym kompleksie zamkowym funkcjonuje punkt IT oraz muzeum miejskie (Lossi 1). Zaprasza także związana z zakładami spożywczymi piwnica winna oraz muzeum żywności, gdzie można prześledzić historię produkcji tutejszych wiktuałów na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Põltsamaa słynie również z posiadania aż 18 mostów; nadto z parków o łącznej powierzchni 50 ha, w tym roztoczonego przy szosie rewelsko-dorpackiej parku Przyjaźni (7,2 ha), najmłodszego w mieście (1973), gdzie obok ponad 6 tys. drzew, głównie pochodzących ze szkółki leśnej Luua, rosną drzewa posadzone przez różne wybitne postacie estońskiego życia publicznego, m.in. przez sportowców; tudzież z wyspy różanej (roosisaar) w sercu miasta oraz ogrodu różanego (roosiaed) w Mällikvere, z ponad 5 tys. róż w prawie tysiącu ich odmian. Nie może tedy dziwić, iż turystycznie promowana jest jako miasto mostów i parków, róż i wina (sildade ja parkide, rooside ja veini linn).

JÄRVAMAA

Paide (niem. Weißenstein). Miasto w górnym biegu rzeki Parnawy. Stolica historycznej Jerwii. Siedziba władz administracyjnych regionu Järvamaa. Liczba mieszkańców 8,0 tys. Powierzchnia 10,12 km². Za sprawą centralnego usytuowania, tak w swym regionie jak całym kraju, miasto zwane jest Sercem Estonii (Eestimaa süda). W bezpośrednim jego sąsiedztwie krzyżują się ważne na skalę kraju ciągi komunikacyjne; z północnego wschodu na południowy zachód biegnie przez Paide szosa Rakvere–Pärnu, tuż pod miastem (w Mäo) przecinana przez szosę Tallinn–Tartu. Dzieje Paide biorą początek na Vallimägi (Wallberg), gdzie wśród pagórków, nad rzeką Parnawą i jej dopływami oraz bagniskami i torfowiskami (Mündi soo, Prääma raba), pokrytymi mchem, olszyną i karłowatymi

mi brzózkami, zatem w punkcie z natury wyjątkowo obronnym, stał staroestoński gród. Po zdobyciu Estonii Niemieccy rycerze-zakonnicy przystąpili 1265 do wznoszenia w tym miejscu murowanego zamku. Jako materiału budowlanego użyto kamienia wapiennego i stąd niemiecka nazwa warowni Weißenstein (Biały Kamień). Powstała wokół zamku osada uzyskała 1291 ryskie prawa miejskie. Podczas powstania nocy św. Jerzego przybyli do Paide na rokowania pokojowe czterej przywódcy estońscy, po czym wraz ze swymi trzema towarzyszami zostali podstępnie zamordowani (4 V 1343). Miasto stanowiło przedmiot zaciętych walk w cyklu wojen inflanckich oraz zbrojnego konfliktu polsko-szwedzkiego 1600–1611 (oblężenie Białego Kamienia 31 V–30 IX 1602; zwycięstwo pod miastem Jana Karola Chodkiewicza 25 IX 1604). Ich rezultatem uległo tak poważnym zniszczeniom, iż 1636 zostało usunięte ze spisu miast i włączone do dóbr ziemskich Mäo (Mexhof im Kirchspiel Weißenstein). Przywrócenie praw miejskich 1783. Odtąd stolica powiatu w Tallinna asehaldurkond i Eestimaa kubermang (Kreis Jerwen, Kreis Weissenstein; Järva kreis, Paide kreis; Йервенский уезд, Эрвенский уезд, Вейсенштейнский уезд). W okresie ESRR pod Paide, 10 km na wschód, znajdował się od 1939 radziecki aerodrom wojskowy (Koigi lennuväli). 1989 miasto liczyło 10,8 tys. mieszkańców. Dziś poza funkcjami administracyjnymi pełni rolę ośrodka kulturalnego i gospodarczego dla okolicznego, przeważnie rolniczego maakondu. Główną pamiątkę przeszłości stanowią rzecz jasna resztki średniowiecznego zamku. Rozbudowywany i modernizowany zgodnie z wymogami kolejnych epok aż po połowę XVI w. był on w wiekach XVI–XVII wielokrotnie oblegany przez wojska rosyjskie, szwedzkie i polskie. Często przechodził z rąk do rąk (1602–1608 znajdował się we władaniu Polaków). Po zawieruchach wojennych obrócił się w ruinę. 1895–1897 przeprowadzono prace konserwatorskie. Rdzeń kompleksu zamkowego to ośmiokątny stółp wysokości 30 m zwany Vallitorn lub Pikk Hermann (Długi Herman). Podczas II wojny światowej wieża została wysadzona w powietrze przez wycofujące się 1941 wojska radzieckie. Odrestaurowana 1990–1993 służy dziś m.in. celom muzealnym; jest nadto symbolem miasta, widnieje też w jego herbie. Rozłożona u stóp wzgórza zamkowego białokamieńska starówka wokół Keskväljak oraz

wzdłuż wychodzących zeń Tallinna tänav, Pärnu tänav i Pikk tänav zawiera kilka godnych uwagi klasycystycznych budowli. Kościół Świętego Krzyża (EELK Paide Püha Risti kogudus) pierwotnie z XVI w. istnieje w obecnej formie od 1847–1858. Jedną z ekspozycji działającego od 1905 Järvamaa Muuseum ukazuje wystrój apteki z XVIII w. Lembitu park, w którym stoi budynek muzealny, założony został 1936–1937, a dzisiejszą postać ma od lat 80. Południową granicę miasta wyznacza Pärnu jõgi.

Ambla (niem. Ampel). Alevik. Ośrodek administracyjny Ambla vald, 12 km na południowy zachód od miasta Tapa, przy drodze krajowej 5 w kierunku Paide (43 km). Miejscowość leży bezpośrednio na granicy z regionem Lääne-Virumaa. Osada o średniowiecznym rodowodzie. W miejscu tym, maksymalnie na północ wysuniętym punkcie obszarów kontrolowanych przez Zakon, wraz z chrystianizacją Estów założona została parafia (ok. 1220). W połowie tegoż stulecia przystąpiono do budowy kościoła, którą ukończono ok. 1270. Tym samym Ambla kirik uchodzi za najstarszą zachowaną świątynię regionu Järvamaa i jedną z najstarszych centralnej części kraju. Dedykowana jest ona Najświętszej Marii Panie (EELK Ambla Maarja kogudus). Od łacińskiego Amplae Mariae (Großmächtige Maria) wywodzi się nazwa parafii i miejscowości (Ampel). Trójnawowy halowy obiekt odznacza się z zewnątrz rozetami na fasadzie zachodniej i południowej. W środku przykuwa wzrok między innymi renesansowy ołtarz prawdopodobnie z 1620. Wykonał go Berendt Geistmann, snycerz przypuszczalnie pochodzenia holenderskiego. 1858 budowla opatrzona została nowym dachem wieżowym. Neogotycka iglica ma wysokość 49,5 m. W tej części osady gdzie stoi kościół toczy swe wody Ambla jõgi (Albu jõgi). Wydostając się z odległego o jakieś 4 km Roosna järv (Vanaveski järv) ciek ten na początku zmierza zasadniczo ku północy, aby u krańców przyległej do Ambla od tej strony wsi Raka, odgraniczonej szosą przelotową, ostatecznie zmienić kierunek na zachodni i pokonawszy w całości 31 km ujść z prawej strony do Jägala jõgi (98,9 km). Górny bieg rzeki usytuowany jest w Pandivere kõrgustik, dolny zaś w Kõrvemaa.

Järva-Jaani. Alev, stolica Järva-Jaani vald, 30 km na północny wschód od Paide. Jako droga 39 prowadzi przez osadę historyczną Piibe maantee (Tartu–Jõgeva–Aravete maantee). W centrum miejscowości średniowieczny kościół Jana Chrzciciela (EELK Järva-Jaani Ristija Johannese kogudus). Dzieje świątyni parafialnej (Kirchspiel St. Johannis) sięgają być może lat ok. 1221–1223. Obecny obiekt pochodzi z ostatniego kwartału XIII lub początku XIV w. Masywne ściany z kamienia wapiennego oraz polnego tudzież wąskie i wysoko umieszczone okna nadają mu cech obronnych. Zachodnia wieża dodana została 1881. Wewnątrz barokowa ambona z 1648, bogato zdobiona rzeźbami między innymi patrona kościoła oraz czterech ewangelistów; wykonał ją przybyły prawdopodobnie z Bremy drzeworytnik Franz Hoppenstädt (zm. 1657 lub 1658). 1682–1697 funkcję pastora w Järva-Jaani sprawował Christian Kelch (1657–1710), pochodzący z Greifenhagen (Gryfino) na Pomorzu. Między 1688 a 1691 napisał Kelch dzieło kronikarskie pod tytułem *Liefländische Historia*, drukiem wydane 1695 w Tallinnie, w którym przedstawił dzieje obecnej Estonii i Łotwy od okresów najdawniejszych po jemu współczesne. Naukowo szczególnie wartościowa jest kontynuacja tej pracy obejmująca lata 1690–1707, opublikowana dopiero 1875 i po dziś dzień stanowiąca jedno z najlepszych źródeł historycznych epoki (zwłaszcza okresu klęski głodu 1695–1698 oraz pierwszych lat wielkiej wojny północnej, przedstawione przez Kelcha jako naoczego świadka). W miejscowości nadto otworzone 1999 muzeum pożarnictwa (Järva-Jaani Tuletõrjemuseum; Pikk 52). Järva-Jaani była stacją kolejową na funkcjonującej 1920–1972 linii wąskotorowej Türi–Paide–Tamsalu. Status alev osada ma od 1945.

Järva-Madise. Wieś i ośrodek administracyjny gminy ziemskiej Albu (niem. Alp), 30 km na północ od Paide (nieco na zachód od drogi krajowej 5). Najwcześniejsza historyczna wzmianka o osadzie przypada na 1427. Do XIX w. centrum Järva-Madise kihelkond (Kirchspiel St. Matthäi in Jerwen). Na południowo-zachodnim krańcu wsi zabytkowy kościół św. Mateusza (EELK Järva-Madise Püha Matteuse kogudus). Do wznoszenia obiektu przystąpiono w pierwszej ćwierci XIV w. Mistrzowie budowniczy przybyli przypuszczalnie ze szwedzkiej

Gotlandii. Jednonawowy kościół kwalifikuje się do najmniejszych w Estonii (wnętrze dł. 18,3 m i szer. 9,45 m). Podziw wzbudza kazalnica (Lüder Heissmann) z 1650 zdobiona figurami Chrystusa i ewangelistów (Elert Thiele). Ołtarz z 1680 jest dziełem Christiana Ackermanna. Kościelną wieżę postawiono 1858. Między 1623 a 1633 pastorem w Järva-Madise był Heinrich Stahl (ok. 1600–1657), uważany za założyciela estońskiej literatury kościelnej, jeden z twórców estońskiego języka pisanego. Inna miejscowa postać zasłużona dla estońskiej kultury narodowej to wybitny powieściopisarz Anton Hansen Tammsaare (1878–1940). Jego pięciotomowy cykl pt. *Tõde ja õigus* (Prawda i sprawiedliwość) z 1926–1933, w którym ważną rolę pełni wieś Järva-Madise, zalicza się do najcenniejszych utworów powieściowych literatury estońskiej. Niedalekie miejsce urodzenia pisarza przekształcono w muzeum (Vetepere, Tammsaare-Põhja talu).

Koeru. Alevik. Siedziba gminy ziemskiej swego imienia. Mniej więcej 13 km na południowy wschód od Järva-Jaani. Nieopodal ronda w centrum osady wyrasta średniowieczny budynek kościoła ewangelicko-luterańskiego (EELK Koeru Maarja-Magdaleena kogudus). Na 1282 datuje się pierwsza pisemna wzmianka o miejscowej parafii (Kirchspiel St. Marien-Magdalenen in Jerwen). Poświęcenie kościoła 1288. Jest to gotycka trójnawowa budowla halowa ze smukłą wieżą wysokości 43,5 m (iglica osadzona 1721). Wsparcie sklepienia stanowią wąskie okrągłe kolumny o profilowanej bazie oraz kapitelach zdobionych motywami roślinno-zwierzęcymi. Z XVII w. pochodzą ołtarz i ambona (ok. 1645), barokowy żyrandol (1654) oraz krucyfiks. Ładnie prezentują się rzędy rzeźbionych ławek tudzież pseudogotyckie ławki rodzinne. Inny zabytek Koeru to stojący przy rondzie budynek dawnej oberży wzniesiony 1825–1833 na planie litery L oraz opatrzone fasadą o 13 kolumnach tokańskich, od 1860 użytkowany także jako stacja pocztowa (obecnie sklep). Na zaznajomienie się z dziejami i kulturą tych stron pozwala powołane 1996 nieodległe muzeum gminne (Koeru Vallamuuseum; Paide 3). Dobra rycerskie Aruküla (niem. Arrokküll) założono początkiem XVII w. Kamienny budynek główny dworu powstał 1782–1789 i po pożarze u zarania XIX w. przestrojony został w stylu klasycystycznym (1810). 1820 majątek

nabył rosyjski generał Karl Wilhelm von Toll (1777–1842). Po dokonanej wtedy przebudowie pałacu na modłę petersburskiego empire obiekt otrzymał dzisiejszy wygląd. Dwukondygnacyjną budowlę zdobi późnoklasykistyczna fasada z wysokim portykiem złożonym z czterech filarów. Od 1919 pałac służy jako lokum dla szkoły podstawowej i średniej. W parku świątyniokształtny domek studzienny. Zespół dworski znajduje się w obrębie obecnego terytorium miejscowości Koeru, w pd.-zach. jej części, ok. 1,5 km od kościoła i oberży, przy szosie wyjazdowej ku Paide (droga 25). U granic miejscowości wieś Aruküla. W położonej w przeciwnym kierunku wsi Kapu stoi masz nadawczy (Koeru telemast). Mierząca 349,5 m konstrukcja, najwyższa w kraju, udostępniona jest dla zwiedzających; w budynku u podnóża masztu zgromadzono urządzenia radiowo-telewizyjne z różnych lat. W należącej do gminy Koeru wsi Norra przyszedł na świat Juhan Leinberg (1812–1885). Znany jako prorok Maltsvet był on przywódcą jednego z ruchów religijnych na ziemiach estońskich XIX w.

Käravete (niem. Kerrafer). Alevik gminy ziemskiej Ambla, 5 km na północ od Aravete, przy historycznej Piibe maantee, blisko styku drogi krajowej 13 (Jägala–Käravete maantee) z drogą krajową 5 (Pärnu–Rakvere–Sõmeru maantee). Około 1,5 km na północ od dzisiejszej osady znajduje się prehistoryczne miejsce ofiarne w postaci pagórka pokrytego sosnowym zagajnikiem (Nõiamägi). Pod nazwą Kiriver miejscowość 1540 po raz pierwszy przewinęła się źródłowo. Początkiem XVII w. założony został rycerski majątek ziemski Kerrafer. Dobra należały do rodów Baggehufwudt, Rehbinder, Wrangell oraz Staal. Obecny kamienny budynek główny dworu pochodzi z drugiej połowy XVIII w. Wzniesiona w stylu klasycystycznym jednokondygnacyjna budowla została w latach 20. XIX w. ozdobiona reprezentacyjnym portykiem. W czasach radzieckich dwór mieścił dom kultury z biblioteką i kinem. Dziś Käravete mõis stanowi własność prywatną. Środkiem miejscowości płynie w układzie równoleżnikowym ze wschodu na zachód Ambla jõgi (31 km). Spiętrzona 1979 na miejscu starego stawu młyńskiego woda utworzyła w centrum osady sztuczne jezioro o powierzchni 2,6 ha (Käravete paisjärv). Od 1991 w akwenuie zadomowione są okonie pospolite.

Türi (niem. Turgel). Miasto 14 km na południowy zachód od Paide, przy szosie do Parnawy, na prawym brzegu rzeki Parnawy, zamieszkane przez 5,2 tys. osób. Jest miastem bez statusu municypalnego stanowiąc tym samym część oraz stolicę gminy ziemskiej swego imienia (od 2005). Jako siedziba parafii (Kirchspiel Turgel) miejscowość istniała już w wiekach średnich (wspomniana 1347). Na szersze wody wypłynęła jednak dopiero początkiem ubiegłego stulecia, po otwarciu 1901 linii kolejowej Tallinn–Viljandi (z odgałęzieniem Türi–Paide), wytyczonej przez tereny tutejszego majątku ziemskiego (Türi-Alliku mõis), oraz po ulokowaniu w osadzie fabryki celulozy. Rangę alev uzyskała 1917, prawa miejskie 1926, zaś między 1950 a 1959 pełniła funkcję stolicy rejonu. 1989 liczba mieszkańców osiągnęła 6,8 tys. Podczas I wojny światowej kolejową odnogę Türi–Paide przedłużono w celach militarnych o 48 km do Tamsalu, oddając ją po wojnie do użytku publicznego (pasażerskiego i towarowego). Mierzący 62 km wąskotorowy szlak Türi–Paide–Tamsalu istniał do 1972. Przypomina o tym wąskotorowa lokomotywa parowa przed budynkiem dworca. Natomiast pamiętkę przeszłości bardziej odległej stanowi kościół św. Marcina z wieku XIII (Wiedemanni 7). Na wyposażeniu trójnawowej świątyni m.in. ambona (1630) oraz bogato zdobiony barokowy ołtarz (1693). Uwagę zwracają także witraże okienne. Miasto Türi zasobne jest w tereny zielone, łącznie zajmują one około jednej trzeciej z 9,79 km² jego obszaru. Do spacerów zachęca zwłaszcza park Lokuta (1,1 ha) z drugiej połowy XIX w. Z kolei popularnym miejscem nadwodnego wypoczynku jest Türi järv (5,5 ha). Ten otwarty 1992 sztuczny akwen (z wyspą) powstał w łożysku rzeczny Parnawy, na jej równinach zalewowych. Od 2000 Türi nosi oficjalnie tytuł wiosennej stolicy kraju (kevadpealinn). Corocznie w maju miasto jest od paru dziesiątek lat organizatorem targów kwiatowych, słynnych na całą Estonię. Swego czasu dumą Türi był żelbetowy maszt radiowy wysokości 196,6 m (Türi raadisaatejaam). Postawiony 1937 przez Eesti Radio został 1941 wysadzony przez Rosjan w powietrze podczas odwrotu ich wojsk z Estonii. Ulica we wschodniej części miasta, przy której maszt stał, do dziś nosi nazwę Radiostacyjnej (Raadiojaama tänav). Türi gości założone 1999 muzeum radiokomunikacji (Eesti Ringhäälingumuuseum). W tym samym budyn-

ku przy Vabriku puiestee 11 znajduje się powołane 1995 Türi Muuseum.

LÄÄNEMAA

Haapsalu (niem. i szw. Hapsal). Miasto w zachodniej części kraju. Siedziba władz administracyjnych regionu Läänemaa. Port morski. Uzdrawisko klimatyczne i balneologiczne (jedno z najstarszych w kraju). Miasto leży u południowego brzegu zatoki swego imienia (Haapsalu laht). W przekładzie z języka estońskiego jego nazwę można odczytać jako zagajnik osikowy (осиновая роща). Ślady bytności ludzkiej w tych okolicach sięgają VI w. Miejscowość założona została między 1260 a 1270 jako kolejna po Leal i Alt-Pernau siedziba biskupstwa Ösel-Wiek (Saare-Lääne). Uformowana przy niej osada kupiecko-rzemieślnicza otrzymała 1279 prawa miejskie oparte na wzorcu ryskim. Po przeniesieniu stolicy biskupiej do Arensburga na Ozylii miasto straciło na znaczeniu politycznym, a zajęcie tych terenów przez Rosję początkiem XVIII w. poskutkowało także spadkiem jego rangi strategicznej. Odkrycie i zbadanie u zarania kolejnego stulecia zdrowotnych właściwości tutejszego szlamu morskiego, czego dokonał bałtoniemiecki lekarz Karl Abraham Hunnius (1797–1851), uczyniło z Hapsal znane uzdrawisko bałtyckie. 1805 powstały pierwsze urządzenia kąpieliskowe. Regularne kuracje rozpoczęto 20 lat później. Haapsalu ściągało kuracjuszy krajowych i zagranicznych (Finlandia, Szwecja, Niemcy). Modne było zwłaszcza wśród petersburskiej arystokracji; letnie miesiące spędzała w Гапсаль rodzina carska tudzież takie osoby jak np. kompozytor Piotr Czajkowski. Rozwój uzdrawiska przyczynił się do ogólnego ożywienia gospodarczego miasta. To przede wszystkim z myślą o kuracjuszach doprowadzono 1905–1907 szerokotorową linię kolejową z Tallinna (Keila–Haapsalu raudtee). 1783–1917 miasto było siedzibą władz powiatowych (Kreis Wiek; Haapsalu kreis; Гапсальский уезд, Викский уезд). W Hapsal przyszedł na świat Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887), badacz języków ugrofińskich, autor pierwszego słownika estońsko-niemieckiego (1869) oraz gramatyki języka estońskiego (1875). Do 1944 okolice miasta tworzyły jedno z głównych skupisk Szwedów Przybrzeżnych. W starym porcie zaprasza

przy Sadama tänav 32 powołane 1992 muzeum tej ludności (Rannarootsi Muuseum, Aibolands Museum). W okresie radzieckim liczba mieszkańców wzrosła przez 8,5 tys. (1959) oraz 13,0 tys. (1979) do 15,1 tys. (1989). Schyłkiem tej epoki (1989) Rosjanie stanowi 25,4% (a wraz z Ukraińcami i Białorusinami 30,8%). Obecnie na obszarze 10,6 km² żyje 10,1 tys. (82% Estończyków). W gospodarce miasta dominuje przetwórstwo spożywcze (zwłaszcza ryb) oraz przemysł lekki. Miasto odgrywa istotną rolę w regularnej komunikacji promowej z wyspami Archipelagu Moonsundzkiego. Z Rohuküla sadam, przystani promowej we wsi Rohuküla gm. Ridala, 6 km na zachód od Haapsalu, odbijają promy pasażerskie na Hiumę i Vormsi. W turystyce Haapsalu określane bywa mianem Bałtyckiej Wenecji. Historyczne centrum miasta zajmuje wąski półwysep, mocno wrzynający się między Eeslaht od zachodu i Haapsalu Tagalaht od wschodu (obie zatoki są fragmentami Haapsalu laht), przecięty przybrzeżnymi wodami Suur viik (Große Wiek) i Väike viik (Kleine Wiek). Starówka, ze średniowiecznym ciągiem ulicznym i drewnianą zabudową pochodzącą przeważnie z wieków XIX–XX, obramowana jest od strony morza pasami zieleni przy Õhtu kallas (Wieczne Wybrzeże), Vaikne kallas (Ciche Wybrzeże) i Aafrika kallas inaczej Aafrika rand (Wybrzeże Afrykańskie). Ku południu rozprzestrzeniają się dzielnice mieszkaniowe i przemysłowe. Główną pamiątką przeszłości jest usytuowany na sztucznym wzniesieniu w centrum miasta kompleks zamkowo-katedralny. Powstała w XIII w. i rozbudowana w następnych stuleciach warownia, pierwotnie rezydencja biskupia, strzeżona była przez potężne mury obronne grubości do 1,8 m i wysokość 10–15 m (do dziś przetrwało ok. 800 m). Współ z fortyfikacjami miejskimi tworzyły one jedną linię obronną. Wraz z zajęciem Estonii przez Szwedów w XVII w. zamek przestał służyć celom obronnym, zaś w kolejnym stuleciu, po częściowym wyburzeniu murów przez Rosjan, obrócił się w ruinę. Ok. 1270 zakończono budowę pierwszego kościoła katedralnego. Wzniesiony w międzyepoce romańsko-gotyckiej został on później poszerzony o okrągłą kaplicę chrzcielną i zakrystię, by przy 425 m² stać się jednym z największych jednonawowych kościołów Bałtyki. Poważnie uszkodzona 1563 podczas wojny inflanckiej świątynia została odrestaurowana przez Szwedów w I połowie XVII

w. 1688 kościół padł pastwą pożaru, a 1726 ofiarą burzy. Między 1886 a 1889 poddano go rekonstrukcji, częściowo sfinansowanej z datków miejscowych Niemców. Ze świątynią związana jest popularna legenda; głosi ona, iż w środkowym oknie baptysterium ukazuje się podczas pełni księżyca w sierpniowe noce Biała Dama; postać owa miała być ukochaną jednego z zamkowych kanoników, która za swe kontakty z duchownym zamurowana została w ścianie katedry. Wśród innych budynków uwagę zwraca późnobarokowy (1775) Stary Ratusz, w którym znalazło lokum regionalne Laänemaa Muuseum. Z tego samego okresu pochodzi sąsiedni dom pastora Glecknera. Wzniesiony 1772 gościł 1804 cara Aleksandra, a od 1840 mieści aptekę. Nieodległy EELK Jaani kirik powstał w XVI w. efektem przebudowy magazynu handlowego, a 1690 otrzymał wieżę (obecna 1856). W budynku niegdyśszego magistratu miejskiego Rüütli tänav 2 przebywał 1715 car Piotr Wielki. Nad Tagalaht stoi dom zdrojowy z przełomu XIX i XX w. Rzucającym się w oczy obiektem, poniekąd symbolem Haapsalu, jest zlokalizowany w zachodniej połaci miasta drewniany budynek dworca kolejowego. Wzniesiony 1907 stanowił końcowy punkt uruchomionego podówczas żelaznego szlaku z miejscowości Keila, 25 km na zachód od Tallinna (1920 trasę przedłużono do portu Rohuküla). W chwili otwarcia dworzec dysponował najdłuższym (214 m) zadaszonym peronem w Europie, dostawionym z okazji wizyty w Haapsalu cara Mikołaja II. Obecnie do Haapsalu nie docierają już pociągi. Mimo protestów społecznych odcinek Riisipere–Haapsalu został dla ruchu pasażerskiego zamknięty 1995 i zlikwidowany 2004. Tereny dworcowe wykorzystywane są przez muzeum kolejnictwa (Eesti Raudteemuuseum). Ekspozuje ono m.in. stare lokomotywy i wagony. Wzdłuż dawnych torów kolejowych ku Riisipere prowadzi na odcinku ok. 50 km trasa rowerowa. Za dworcem kolejowym rozciąga się od zachodu park leśny i plaża Paralepa (Ranna tee 2). Od południozachodu przylega do miasta alevik Paralepa (Ridala vald). Ciut dalej w tym samym kierunku, a niecałe 5 km od centrum miasta, w obrębie Kiltsi küla (niem. Weißenfeld) znajdują się resztki pałacu należącego ongiś do rodu Ungern-Sternberg. 1523 wspomniano po raz pierwszy sąsiedni rycerski majątek ziemski (Linden im Kirchspiel Roethel in Wiek; Ungru mõis). Rzeczony obiekt (Linden-

hof) wzniesiony został w latach 90. XIX w. jako kopia zamku Merseburg w Sachsen-Anhalt. Nigdy całkiem nie ukończony stoi w ruinie od lat 40. dostarczając w czasach radzieckich materiału budowlanego dla pobliskiej wojskowej bazy lotniczej. Typowym suwenirem przywożonym z Haapsalu są wełniane szaliki wyrobiane tutaj od XIX w.

Hanila (niem. Hannehl). Wieś w gminie ziemskiej swego imienia, 17 km na południowy zachód od Lihula i tym samym 8 km w kierunku przeciwnym od Virtsu. Miejscowość uważana jest za identyczną ze wspomnianą 1154 przez arabskiego kartografa i podróżnika Al-Idrisi (1100–1166) osadą o nazwie Anhel. We wsi zabytkowy kościół (EELK Hanila Pauluse kogudus). Wzniesiony z inicjatywy rycerzy zakonnych między 1260 a 1270, jednonawowy, obronny, pierwotnie bez wieży, o wąskim czworobocznym prezbiterium, stanowi obiekt typowy dla wczesnogotyckiego budownictwa sakralnego regionów Läänemaa i Saaremaa. Barokowa ambona oraz dekoracja ołtarza powstały 1709. 1857–1859 budynek uzupełniono o wieżę od strony zachodniej. Dzieje i kulturę okolic przybliżyła od 1993 Hanila Muuseum (budynek starej szkoły). Pomiędzy muzeum a kościołem płynie śródkiem wsi Hanila oja (7,4 km).

Karuse (niem. Karusen). Wieś gminy ziemskiej Hanila, 14 km na pd. zach. od miasta Lihula. Pierwsza źródłowa notka 1218. Od 1267 miejscowość znana była jako siedziba parafii (Kirchspiel Karusen in Wiek). Tutejszy kościół, jeden z najstarszych w regionie Läänemaa, wzniesiono w charakterze obronnym w II poł. XIII w. Jednonawowa budowla nie posiadała pierwotnie wieży, obecną dostawiono w XIX w. Ze średniowiecza zachowały się sklepienia. Uwagę zwraca barokowa kazalnica oraz ołtarz. W kościele przypuszczalnie spoczął mistrz zakonu inflanckiego Otto von Lauterberg, poległy w bitwie z Litwinami rozegranej na zamrzniętych wodach Bałtyku zimą 1270. Na dziedzińcu kościelnym trapezoidalne płyty nagrobne z XIII oraz krzyże pierścieniowe z XVII w. Administracyjnie obiekt znajduje się obecnie na terenie sąsiedniej wsi Kinki (EELK Karuse Margareeta kogudus). Miejscowość Karuse była stacją kolejową na 84. km wą-

skotorowej linii Rapla–Virtsu. W d. budynku dworcowym niewielkie muzeum.

Kirbla (niem. Kirrefer). Wieś w gminie ziemskiej Lihula, 8 km na północny wschód od jej stolicy. Środkiem osady biegnie droga z Risti do Virtsu. W sąsiedztwie wsi wyrasta wapienny grzbiet, wysokości nad poziom morza 33 m oraz względnej 4 m, stromymi stopniami opadający ku północy i północnemu zachodowi, na którym występuje kilka rzadkich w kraju gatunków roślin. Ze zbocza szeroki widok na łąki zalewowe uchodzącej do zatoki Matsalu rzeki Kasari (112 km). Przepuszczalnie w XIV bądź XV w. Kirbla została oddzielona od parafii Lihula. Jednonawowy budynek miejscowego kościoła (EELK Kirbla Püha Nikolause kogudus) zbudowano w stylu późnogotyckim początkiem XVI w. Wzmiankowany po raz pierwszy 1531 jest przy długości 28,9 m i szerokości 11 m jednym z najmniejszych średniowiecznych sakralnych budowli w kraju. Kirbla była stacją kolejową na wąskotorowej linii Rapla–Virtsu; dworzec znajdował się 2 km od centrum miejscowości. We wsi przyszedł na świat Jüri Uluots (1890–1945), estoński polityk, szef konstytucyjnego rządu estońskiego 1940–1945.

Koluvere. Wieś w gminie ziemskiej Kullamaa, przy szosie Risti–Virtsu, nad środkowym biegiem Liivi jõgi (47,4 km). Zamek biskupi (Koluvere piiskopilinnus). Założony w XIII w. w strategicznym punkcie wasalny zamek rodu Lode przeszedł następnie na własność biskupstwa Ösel-Wiek stając się od 1439 jedną z kwater biskupich. W dobie wojen inflanckich, podczas rozpoczętego jesienią 1560 powstania ludowego, obejmującego swym zasięgiem większą część Lääne i Harii, pod zamkiem, na którym schronienia szukało wielu zaniepokojonych właścicieli ziemskich, zebrały się wojska chłopskie, rozbite następnie przez oddziały ciężkiej jazdy szlacheckiej (Koluvere ülestõus). Między 1646 a 1771 zamek wraz z sąsiednimi terenami należał do rodu Löwen. 1771 nabyła go caryca Katarzyna II (1729–1796) darowując swemu faworytowi Grigorijemu Orłowskiemu (1734–1783). Z woli imperatorowej Schloß Lode uzyskał 1786 zastosowanie jako lokum księżniczki Brunszwiku-Wolfenbüttel i księżnej Wirtembergii, Augusty Karoliny Welf (1764–1788), niebawem zmarłej tutaj w niejasnych okoliczno-

ściach i pochowanej w Kullamaa kirik. Od 1797 do 1919 posiadłość dzierzona była przez ród Buxhoeveden. Po 1924 obiekt użytkowały różne instytucje społeczne. Od 2006 znajduje się w rękach prywatnych. Budowla wzniesiona została na sztucznej wysypce powstałej przez spiętrzenie Liivi jõgi. Jedną ze starszych jej części jest wysoka kwadratowa wieża. W XVI w. dostawiono mocną okrągłą wieżę armatnią na północno-wschodnim rogu. W kolejnym stuleciu zamek utracił swe militarne znaczenie przekształcając się w arystokratyczną rezydencję. Około 1770 wnętrza poddano rokokowej renowacji. Po spaleniu podczas wydarzeń 1905 budynek główny otrzymał neogotycki wygląd. Częściowo odnowiony obiekt otoczony jest parkiem.

Kullamaa (niem. Goldenbeck). Wieś na prawym brzegu Liivi jõgi, 5 km od Koluvere szosą ku Virtsu. Kullamaa valla keskus. Początki osady wiążą się z istnieniem staroestońskiej twierdzy (Rohumäe linnus). Po podporządkowaniu sobie kraju przez krzyżowców powstał na jej miejscu 1220 feudalny zamek rodu Lode (zniszczony już 1234). Źródła historyczne z początków XVI w. mówią o wsiach Groß-Goldenbeck (Suur Kullamaa) i Klein-Goldenbeck (Väike Kullamaa). Podczas panowania szwedzkiego założono na ich terenie dwa majątki ziemskie tych samych nazw. Sięgający końca XIII w. zabytkowy kościół (EELK Kullamaa Püha Johannese kogudus) wzniesiony został jako budowla obronna, jednonawowa, bez wieży i bez prezbiterium, kryta sklepieniem krzyżowym. 1752 dostawiono zakrytą, 1865 wielokątną apsydę, a 1870 obecną neogotycką wieżę wysokości 46,1 m. Na wyposażeniu m.in. renesansowa ambona z 1626. 1524–1540 proboszczem kościoła był Johannes Lelow. Przy końcu prowadzonej przezeń księgi rachunkowej (1525) umieszczone zostało tłumaczenie trzech podstawowych katolickich modlitw (Pater Noster, Ave Maria, Credo). Okryty 1923 i łącznie liczący ok. 150 słów tekst ten jest najstarszym zachowanym spójnym urywkiem w języku estońskim (Kullamaa käsikiri).

Lihula (niem. Leal). Największe skupisko ludzkie południowej części regionu tudzież jedyne poza stolicą miasto maakond. Miasto bez statusu municypalnego,

część i siedziba gminy ziemskiej swego imienia. Leżąca przy niegdyś ważnym strategicznie połączeniu ze stałego lądu na Ozylię, na terenie chronionym przez bagna, miejscowość sięga początkami głębokiego średniowiecza. 1211 Lihula została wyznaczona przez Alberta von Buxhövden na siedzibę nowo ustanowionego biskupstwa estońskiego. Prawdopodobnie 1218 okolice te podporządkowali sobie Kawalerowie Mieczowi. Dwa lata później miejsce bez walki dostało się w ręce Szwedów, by niebawem zostać zniszczone przez Estów w bitwie stoczonyj 8 sierpnia 1220. Po założeniu biskupstwa Ozylii (1228) zbudowano między 1238 a 1242 kamienny zamek, wspólnie wzniesiony przez biskupa i Zakon. Wokół niego zaczęła kształtować się dzisiejsza osada. Wnet jej ranga uległa jednak zmniejszeniu, już bowiem 1251 rezydencję biskupa Ösel-Wiek przeniesiono do Starej Parnawy (1265 do Haapsalu). Jako siedzibę komturii Zakon wykorzystywał zamek do lat 70. XV w. Trwałe ślady na wizerunku osady pozostały wojny inflanckiej XVI w. Podczas nich zamek popadł w ruinę. Jego rozwaliny służyły potem za kamieniołom (niewielkie pozostałości przetrwały do dziś). Jednocześnie od XIII w. istniał w osadzie, blisko zamku, żeński klasztor cysterski, prawdopodobnie zbudowany 1275–1285 i zniszczony 1570 (ruiny rozebrano w wiekach XVII–XVIII). Podczas panowania Trzech Koron Lihula wydzierżawiona została rodzinie szwedzkiego polityka i żołnierza Åke Totta (1598–1640). Za jego sprawą ustanowiono w latach 30. XVII w. miejscowy majątek ziemski (Lihula mõis). Na przestrzeni XVIII–XX w. właścicielami dóbr były rody Hahn (od 1726), Stackelberg (od 1795), Wistinghausen (od 1812) i Buxhoeveden (1874–1919). Szybszy rozwój miejscowości jako ponownie lokalnego centrum Zachodniej Estonii zaznaczył się od II połowy XIX w. 1931 otwarto wąskotorową linię kolejową Rapla–Virtsu (96 km). Stacja kolejowa zdynamizowała wzrost gospodarczy. Postawioną wtedy (1930–1931) wieżę wodną uznać można dziś za jeden ze znaków rozpoznawczych miasta. Rok 1945 przyniósł uznanie miejscowości za alev. Między 1950 a 1961 Lihula była siedzibą władz rejonowych. 1993 otrzymała prawa miejskie. Od 1999 Lihula linn i Lihula vald tworzą całość administracyjną. Obecnie miasto zajmuje 4,19 km² oraz liczy 1,2 tys. mieszkańców (1,8 tys. 1989). Stanowi ośrodek przemysłu spożywczego i tekstylnego. Historię

miasta dokumentuje powołane 1995 Lihula Muuseum (Tiigi 5). Placówkę ulokowano w budynku głównym byłego dworu. Jest to budowla pełna majestatu, stojąca na wzgórku, dwukondygnacyjna, klasycystyczna, o fasadzie zdobionej monumentalnym portykiem z czterema kolumnami, wzniesiona z kamienia 1824. W okresie radzieckim zawiadywana była przez zarząd sowchozu. W parku za pałacem rozciągają się wspomniane wyżej ruiny średniowiecznego zamku. Pierwszy kościół Lihula otrzymała przypuszczalnie już w XIII w. Stojący na miejscu poprzedniego, przy peatänav, obecny ewangelicko-luterański Eliisabeti kirik (Tallinna 11) jest jednonawowym obiektem ze smukłą wysoką wieżą, wzniesionym w stylu neogotyckim 1876–1878. Przez krótki czas (2004) w mieście stał pomnik upamiętniający Estończyków walczących podczas II wojny światowej po stronie Rzeszy; usunięty został we wrześniu 2004 przy protestach ludności i starciach z policją. Przez 13 lat (1783–1796) pełnił w Leal funkcję pastora Joachim Gottlieb Schwabe (1754–1800), twórca kalendarzy, poeta i estofil. Jako pedagog związany był z miejscowością od 1871 także pisarz Jakob Pärn (1843–1916), jeden z przedstawicieli estońskiego odrodzenia narodowego. Lihula to również miejsce, gdzie światło dzienne po raz pierwszy ujrzeli znany lepidopterolog Wilhelm Konstantin Petersen (1854–1933) oraz Paul Johannes Vihalem (1910–1985), radziecki komisarz ludowy 1941–1946.

Matsalu rahvuspark. Park narodowy roztoczony na terytorium gmin ziemskich Hanila, Lihula, Martna i Ridala. Powołany 1957 jako rezerwat przyrody głównie dla ochrony gniazdowania, wylęgu i migracji ptaków na obszarach wodno-błotnych. 1976 wpisany na listę konwencji ramsarskiej. Po znaczącym rozszerzeniu został przekwalifikowany na park narodowy (2004). Powierzchnia 486,07 km², z tego tereny lądowe 224,29 km² a wodne 261,78 km². Park obejmuje zatokę Matsalu (pow. 67 km², dł. 16 km, szer. 4–6 km, śr. głęb. 1,5 m) oraz dolny bieg uchodzącej do niej bagnistą deltą rzeki Kasari, jak również tereny im przyległe, tudzież część Väinameri z około 50 wysepkami morskimi, z których większe to Tauksi (2,5 km²), Liialaid, Sõmeri, Kumari i Papi laid. Unikalny krajobraz parku tworzony jest przez obszary podmokłe, nadmorskie łąki, trzcinowiska i sitowia,

przybrzeżne pastwiska, lasy i leśne polany. W jego granicach zarejestrowano 275 gatunków ptaków, 49 ryb i 47 ssaków, a także 772 gatunki roślin naczyniowych. Nad zachodnią Estonią przebiega trasa migracji ptaków (East Atlantic Flyway). Wiele z nich zatrzymuje się na tutejszym wybrzeżu, stąd też Matsalu należy do kluczowych rewirów ptactwa wodnego w Europie. Każdej wiosny przelatuje przez park ponad dwa miliony ptaków, w tym od 10 tys. do 20 tys. łabędzi małych, 10 tys. ogorzałek i gągołów krzykliwych, mnogie kaczki czernice, nurogęsi i in. Na przybrzeżnych pastwiska ląduje do 20 tys. bernikii białoliczych, przeszło 10 tys. gęgaw oraz tysiące siewkowców. Licznymi (ok. 1,6 mln) ptakami migrującymi są łodówki, z których większość zakłada kolonie w Väinameri. W szuwarach bytuje wiosną ok. 35–40 tys. kaczek. Z kolei jesienią stanowi Matsalu teren migracji dla prawie 300 tys. latających stworzeń. Park rozpoznawalny jest wtedy zwłaszcza jako jedna z największych w Europie kolonii żurawia; ich rekordowo odnotowana liczba to 23 tys. Park odznacza się także walorami kulturowymi. Wzdłuż północnego wybrzeża Matsalu laht istnieje kilka małych wiosek, w których przetrwały dawne tradycje rybackie. Centrum informacyjne parku znajduje się w miejscowości Penijõe, 3 km na północ od Lihula (klasycystyczny budynek główny byłego dworu).

Noarootsi poolsaar. Półwysep w pn. części regionu. Przez Voosi kurk ograniczony od zach., przez Haapsalu laht od pd., a przez podmokłe tereny i jezioro Sutlepa meri od wsch. Do ok. XIX w. tworzył wyspę. Scalenie ze stałym lądem nastąpiło wskutek podnoszenia się tegoż. Odległość na półwysep z miasta Haapsalu wynosi lądem ponad 30 km, podczas gdy w poprzek zatoki zaledwie ok. 3 km (zimą otwierana jest droga lodowa dł. 3,2 km). Na gminę ziemską tej samej nazwy (Noarootsi vald; Nuckõ kommun) składają się 23 wsie. Jej stolica to Pürksi (Birkas). Od średniowiecza tereny te zamieszkałe były przez Szwedów Przybrzeżnych. Wedle powszechnego spisu ludności 1934 na 4,3 tys. mieszkańców tutejszej gminy Szwedów było 2,6 tys. (64%). Tym samym półwysep stanowił jedyny obszar kontynentalnej Estonii o przewadze ludności szwedzkiej. Od poł. XIX w. był także znaczącym ogniskiem jej aktywności kulturalnej. 1943–

1944 większość Szwedów opuściła półwysep. Na ich miejsce przybyli osiedleńcy ze zniszczonego wojną wschodu kraju. Obecnie gmina zajmując 296 km² liczy ok. 700 ludzi. Za Szwedów uważa siebie kilkadziesiąt osób. Od 1997 nazwy miejscowości w gminie podawane są po estońsku i po szwedzku, np. Vanaküla (Gambyn). W Pürksi (Birkas) działa szkoła z językiem szwedzkim (Noarootsi Gümnaasium; Nuckö Gymnasium). W Hosby (Hosby) parafialny EELK Noarootsi Püha Katariina kirik. Przymyślnie wzniesiony na przełomie XIII i XIV w. jako świątynia obronna kościół ten uległ zniszczeniu w dobie wojen inflanckich (następnie odbudowany i poł. XIX w. przebudowany). U północno-zachodniego krańca gminy wieś i port Dirhami (Derhamn). W latach 70. założono we wsi duży kołchoz rybacki. Obecnie Dirhami sadam służy jako port rybacki, towarowy i jachtowy (komunikacja z Osmussaar). W osadzie nadto stacja pomiarowa instytutu meteorologiczno-hydrologicznego. Na pn. wsch. przylądek Põõsaspea.

Osmussaar (szw. Odensholm, niem. Odinsholm). Wyspa u wejścia do Zatoki Fińskiej, oddalona 7,5 km od Põõsaspea neem w kontynentalnej części Estonii tudzież 62 km od najbardziej na południe wysuniętego punktu na stałym lądzie Finlandii, czyli półwyspu Hanko z miastem tej samej nazwy (Hanko, Hangö). Powierzchnia 4,69 km², długość 4,6 km, szerokość 1,3 km. Długość linii brzegowej 14 km. Administracyjnie jako wieś Osmussaare (Odensholm) wchodzi w skład gminy ziemskiej Noarootsi (Nuckö). Pod nazwą Hothensholm wyspa źródłowo wzmiankowana była pierwszy raz około 1250. Osadnictwo poświadczane jest od 1436. Do połowy XX w. zaludniona przez Szwedów Przybrzeżnych. Powszechny spis ludności 1934 wykazał 131 mieszkańców, w całości Szwedów (z wyjątkiem latarnika i jego rodziny). Na wyspie istniała szwedzka osada o nazwie Bien z siedmioma gospodarstwami. W okresie II wojny światowej mieszkańców zmuszono do opuszczenia wyspy. 12 czerwca 1940 przesiedlono ich na Vormsi. Wyspę przeznaczono na radziecką bazę wojskową. W następnym roku była ostatnim punktem oporu sił radzieckich w Estonii (broniona przed Niemcami do grudnia 1941). Podczas okupacji hitlerowskiej wyspiarze mogli wrócić do swych domów. W obliczu nadciągającej Armii Czerwonej ostatnie kilkadziesiąt osób

ewakuowało się do Szwecji w lutym 1944. Po wojnie wyspa wykorzystywana była przez marynarkę wojenną ZSRR (pozostałości koszar). Od lat 90. stanowi rezerwat przyrody (formacje geologiczne, zbiorowiska roślinne, awifauna). Dziś na stałe żyje tu tylko jedna rodzina estońska. W południowej części wyspy resztki kaplicy ewangelicko-luterańskiej. Pierwotnie był to obiekt drewniany, prawdopodobnie powstały przy porcie w XVI w. Przebudowany na murowany z wapienia 1766. Uległ uszkodzeniu podczas ostatniej wojny (zachowana fasada z wieżą). Przy kaplicy tablice z nazwiskami siedmiu rodzin zmuszonych 1940 do opuszczenia wyspy. 1994 konsekracja nowej dzwonnicy. U północnego krańca wyspy latarnia morska (Osmussaare tuletorn). Pierwszą takową wyspa otrzymała 1765. Obecną żelbetonową wieżę wysokości 35 m oddano do użytku 1954. W pobliżu latarni doszło 26 sierpnia 1914 do katastrofy morskiej niemieckiego krążownika lekkiego SMS Magdeburg, następnie rozkazem dowódcy wysadzonego w powietrze. Szwedzka nazwa wyspy pochodzi od Odyna, jednego z bogów nordyckich, wedle legendy pochowanego na wyspie.

Ridala. Gmina ziemska z trzech stron otaczająca miasto Haapsalu, rozciągnięta między Haapsalu laht na północy, Väinameri na zachodzie i Matsalu laht na południu. Pod wsią Jõõdre ślady staroestońskiej twierdzy ziemnej Tubrilinn (Tubri maalinn), prawdopodobnie założonej w drugiej połowie I tysiąclecia i tym samym należącej do najstarszych w regionie. Kihelkond Ridala (Rotalia, Rotelewic) źródłowo wspomniana była po raz pierwszy 1215. Dużą wartość historyczną ma Ridala kirik (EELK Ridala Püha Maarja Magdaleena kogudus). Znajdujący się we wsi Kolila obiekt powstał w ostatniej ćwierci XIII w. jako jednonawowa budowla z kwadratowym prezbiterium (niewysoką wieżę po stronie południowej dodano później). Z obu sklepień korpusu głównego wschodnie zachowało się w swej pierwotnej formie. Po stronie wschodniej grupa trzech okien wskazujących na związku z kościołem św. Jakuba w Rydze, zaś po zachodniej ostrołukowy portal o ozdobnym szczycie oraz figura patronki z XIII w. We wnętrzu m.in. fragmenty malowideł ściennych z wieku XIV, figura Chrystusa u wierzchołka sklepienia w chórze z XV oraz barokowa kazalnica i barokowy ołtarz. Na cmentarzu kościel-

nym kamienne nagrobki z XIII w.

Virtsu (niem. Werder). Alevik w gminie ziemskiej Hanila (najludniejsza jej miejscowość), 25 km na południowy zachód od Lihula. Leży na kamienistym półwyspie swego imienia (7 km²). Usytuowana nad Suur väin osada funkcjonuje przede wszystkim jako miejsce jedynej regularnej przeprawy promowej z kontynentu na wyspy Muhu i Sarema. Portem po przeciwnej stronie Sundu jest Kuivastu na wyspie Muhu. Pokonywany promem odcinek liczy 6,5 km. Przeprawa trwa 25 minut i stanowi część drogi krajowej 10 Risti–Virtsu–Kuivastu–Kuressaare. W średniowieczu osada należała do rodu Uexküll, wasali biskupa Ösel-Wiek. Ich dobra rycerskie Werder (Alt-Werder) wzmiankowano po raz pierwszy 1459. Kilka lat później (1465) pojawiła się w źródłach pisemnych informacja o zamku wasalnym. Prawdopodobnie zbudowano go w latach 30. tegoż stulecia, tuż przy brzegu morskim, celem kontrolowania ruchu statków w Cieśninie. Była to czworoboczna w zarysie twierdza o ścianach długości 25 m oraz trójkondygnacyjnych okrągłych wieżach obronnych na dwóch rogach. Obiekt został zniszczony 1533–1534 podczas wewnętrznych walk międzybiskupich. Landtag w Wolmar zabronił 1536 jego odbudowy. Kamienne rozwaliska znajdują się blisko szosy wjazdowej. Sama portowa miejscowość powstała końcem XIX w. Między 1931 a 1968 czynna była wąskotorowa linia kolejowa Rapla–Virtsu (96 km). Poza transportem ważną rolę odgrywa rybołówstwo. Od 2002 działa w okolicy jedna z większych w kraju farm wiatrowych. 1996 otwarto w Virtsu amatorskie muzeum o różnotematycznych wystawach (Virtsu Harrastusmuuseum). Obecna latarnia morska wysokości 18 m pochodzi z 1951. Okolice Virtsu objęte są rezerwatem przyrody (Puhtu-Laelatu looduskaitseala).

Vormsi (niem. Worms; szw. Ormsö, estszw. Ärmse). Wyspa Archipelagu Moon-sundzkiego. Czwarła w Estonii pod względem wielkości. Powierzchnia 92,9 km². Wydłużonego kształtu rozciąga się z zachodu na wschód przez 16,2 km, zaś z północy na południe mierzy od 4,3 do 10,7 km. Długość linii brzegowej 109 km. Najwyższy punkt nad poziom morza 13 m. Vormsi usytuowana jest pomiędzy

wyspą Hiuma, od której separuje ją cieśnina Hari, a półwyspem Noarootsi na stałym lądzie, oddzielnym cieśniną Voosi, szerokości 3 km. Pokryta jest przeważnie lasami, łąkami leśnymi, zagajnikami i pastwiskami. Jej szwedzka nazwa oznacza wyspę węży. Od XIII do połowy XX w. zaludniona była głównie przez Szwedów Przybrzeżnych (stąd zwana też Hiurootsi saar). Przed II wojną światową liczba wyspiarzy sięgała 3 tys. 1944 prawie cała ludność szwedzka opuściła Årmse, przez Bałtyk ewakuując się do Szwecji przed wkraczającą Armią Czerwoną. O szwedzkiej przeszłości wyspy świadczą m.in. nazwy leżących na niej osad. Vormsi tworzy jedną gminę, przynależną do regionu Läänemaa i zamieszkaną przez 270 osób, w zestaw której wchodzi 14 wsi (Borby, Diby, Fällarna, Förby, Hosby, Hullo, Kersleti, Norrby, Rumpo, Rälby, Saxby, Sviby, Suuremõisa, Söderby). Ośrodkiem administracyjnym jest Hullo (poza siedzibą władz gminnych jest tu szkoła podstawowa, biblioteka, poczta). W miejscowości znajduje się gotycki ewangelicko-luterański Olavi kirik, w obecnej postaci wzniesiony z wapienia 1632, jak również stary cmentarz szwedzki z kamiennymi krzyżami słonecznymi (najstarszy 1743, najmłodszy 1923). Circa pół km na wschód od kościoła zalega na terenie leśnym pokryty mchem potężny gład narzutowy o obwodzie 20,6 m (Parunikivi). Na przeciwnym krańcu osady ruiny cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego, zbudowanej w stylu historyzmu z czerwonej cegły pod koniec XIX w. dla około 130 mieszkańców wyspy, którzy w okresie carskim przeszli na prawosławie (świątynia nieczynna od 1937). Między Hullo a Suuremõisa leży jezioro Prästvike (pow. 37,9 ha, dł. 1020 m, szer. 520 m, głęb. śr. 0,3 m, maks. 0,5 m). Ku południu wypływa zeń Prestviigi oja, uchodząc po 1,1 km do Hullo laht. W Saxby na północno-zachodnim krańcu wyspy latarnia morska wysokości 24 m, z 1864–1871, najstarsza spośród trzech latarni na Vormsi (dwie pozostałe to Norrby alumine tuletorn i Norrby ülemine tuletorn, obie z 1935). Port Sviby utrzymuje regularne połączenia promowe z Rohuküla (12 km). W tej samej relacji otwierana jest zimą droga lodowa.

LÄÄNE-VIRUMAA

Rakvere (niem. Wesenberg, rus. Паковоп). Miasto w północnej Estonii. Położone u przedproża wzgórz Pandivere, 20 km od brzegów Zatoki Fińskiej, przy trasie kolejowej Tallinn–Narwa, stanowi serce historycznej Wironii, a zarazem administracyjne, gospodarcze i kulturalne centrum obecnej Zachodniej Wironii (Lääne-Virumaa). Miasto liczy 15,3 tys. mieszkańców przy obszarze 10,64 km². Główne gałęzie gospodarki to przemysł lekki, przemysł spożywczy (przetwórstwo mięsa, produkcja mleka) oraz przeróbka drewna. Ślady bytności ludzkiej sięgają w tych stronach III–V w. W epoce przedhistorycznej istniał na Vallimägi (105 m) drewniany gród imieniem Tarvanpea (Głowa Byka). Po podboju duńskim w XIII w. przekształcony on został w kamienny zamek (Burg Wesenberg, Burg Wierland). Istniejącą u jego podnóża osadę wspomina 1226 kronika Henryka Łotysza, zaś o nowej warowni duńskiej po raz pierwszy mowa jest 1252. Kilkanaście lat później (18 II 1268) pod Wesenbergiem rozegrała się bitwa między siłami duńsko-niemieckimi a oddziałami ruskimi z Pskowa i Nowogrodu, zakończona zdecydowanym zwycięstwem tych ostatnich. 1302 Wesenberg otrzymał z rąk króla duńskiego lubeckie prawa miejskie. Po przejściu Estonii pod panowanie krzyżackie (1346) wyrósł na miejscu duńskiej twierdzy potężny zamek zakonny (Rakvere ordulinnus). 1508 przystąpiono do budowy klasztoru franciszkańskiego. Miasto poniosło ciężkie straty podczas wojen XVI–XVIII w. W tym okresie władali nim wzajemnie zwalczające się Rosja, Rzeczpospolita (1602–1605) i Szwecja. 1631–1685 oraz 1728–1783 Rakvere trafiło w posiadanie okolicznego dworu. Wielka wojna północna (1700–1721) położyła kres funkcjonowaniu zamku, którego budowla stała się od tego czasu dostawcą materiału dla odbudowy miasta. W carskiej Rosji miasto było siedzibą powiatu, jednej z czterech tego rzędu jednostek administracyjnych składających się na gubernię estlandzką (Kreis Wierland; Viru kreis, Rakvere kreis; Вирляндский уезд, Везенбергский уезд). Szybki rozwój Rakvere nastąpił po uruchomieniu linii kolejowej z Tallinna do Petersburga (1870). 1880–1912 ukazywało się pismo miejscowych Niemców pt. Wesenberger Anzeiger. W okresie pierwszej niepodległości

ści powstało wiele obiektów publicznych, m.in. budynki gimnazjum i banku (dziś SEB Eesti Ühispank). 1930 otworzono sportowy stadion miejski (dziś Rakvere Spordikeskus). Zaczęły wychodzić nowe lokalne gazety, w tym Virumaa Teataja od 1925. Kształtu nabrała idea zawodowego teatru korzeniami sięgająca 1882; jego gmach uroczyste oddano do użytku 24 lutego 1940 (miasto uważa siebie za najmniejsze w Europie ze stałym teatrem). Liczba ludności wzrosła z 10,0 tys. (1934) do 19,8 tys. (1989; Rosjan 17,8%). W latach 70. podjęto przygotowania do budowy w sąsiedztwie Rakvere kopalń fosforytów oraz miasta dla 35–40 tys. robotników (ostatecznie niezrealizowane). Zespół zabytkowych obiektów na czele z ruinami zamku znajduje się u zachodniego krańca starego miasta. Zalegające w północnej części Vallimägi potężne ongi zamczysko przetrwało w postaci malowniczo górującej nad otoczeniem ruiny. Przez cały wiek XX prowadzone były w zamkowych murach prace archeologiczne i konserwatorskie. Dziś teren ten służy celom muzealnym, urządzone są tu również imprezy kulturalne. W kierunku południowym rozpościera się niewielki las dębowy (Rakvere tammik) przypuszczalnie powstały na miejscu świętego gaju pogańskiego, od 1999 obszar chronionego krajobrazu (Rakvere tammiku maastikukaitseala). Po wschodniej stronie wzgórza biegnie Pikk tänav. Jest to jedna z głównych ulic miasta, długości 1182 m. Znajduje się przy niej ewangelicko-luterański kościół Trójcy Świętej (EELK Rakvere Kolmainu kogudus). Znany także jako Mihkli kirik, pierwotnie powstały w początku XV w. i noszący cechy obronne, po poważnych zniszczeniach w cyklu wojen inflanckich poddany został odbudowie od 1684. Podczas wielkiej wojny północnej ponownie uszkodzony przez pożar i ponownie odrestaurowany 1727–1730. Obecną formę, zdominowaną przez neogotycką wieżę, otrzymał w połowie XIX w. Wewnątrz m.in. cenna barokowa ambona z 1690. Niedaleko kościoła, przy Pikk tänav 50, zaprasza otwarte 1983 muzeum ukazujące wystrój mieszczańskiego mieszkania z przełomu wieków XIX i XX (Linnakodaniku Majamuuseum). Północne stoki wzgórza zdobi brązowa statua tura (Tarva kuju). W nawiązaniu do staroestońskiej nazwy miasta (Tarvanpää) postawiono ją w 700. rocznicę narodzin Rakvere. Pomnik na granitowym bloku ma 7,1 m długości oraz 3,5 m wysokości a z cokółem 5 m, waży zaś ok. 7 ton.

W celach wystawienniczych wykorzystywany jest nieodległy gmach dawnego sądu przy Tallinna tänav 3 (1786). Trzy wspomniane placówki muzealne stanowią część Muzeów Wirońskich (Virumaa Muuseumid). W sąsiedztwie (naprzeciwko wzgórza) dawny zespół dworski z budynkiem teatru oraz parkowymi stawami. Na północ od Tallinna tänav, między Jaama puistee a Raudtee tänav, torowiska linii kolejowej z dworcem kolejowym (Rakvere rongijaam). Na wschód od centrum stoi holenderskiego typu wiatrak z wieku XIX (Võidu 64a). Leżąca na południu jedna z dziewiętnastu dzielnic miasta nosi nazwę stolicy włoskiej Sycylii (Palermo linnaosa). Od tej strony obwodzone jest ono przez krajową drogę 5 (Pärnu–Rakvere–Sõmeru maantee).

Haljala (niem. Haljall). Miejscowość rangi alevik. Centrum administracyjne Haljala vald, 12 km na pn. zach. od Rakvere, przy drodze krajowej Tallinn–Narwa. Osada wspomniana po raz pierwszy przez Liber Censu Daniae (1241). Zabytkowy kościół obronny (EELK Haljala Püha Mauritiuse kogudus). Obszerna trójnawowa budowla halowa powstała między XIV a pocz. XVI wieku, wzniesiona w kilku etapach, na trakcie rewelsko-narewskim, jako forpoczta obserwacyjna zamku zakonnego w Rakvere. Obronny charakter kościoła uwidacznia się w potężnej kanciastej wieży wys. 34 m oraz otworach strzelniczych na jej ścianach. Elementy konstrukcyjne, w szczególności zaś portal wykuty po południowej stronie wieży, wykazują związki z późnogotycką architekturą Tallinna. Z wyposażenia wnętrza uwagę zwraca olejny obraz z XVII w. ilustrujący Ostatnią Wieczerną, jak również wykonana przez Johanna Valentina Rabe kazalnica (1730).

Jäneda (niem. Jendel lub Jenneda). Wieś w Tapa vald i Lääne-Viru maakond (od 2005). Leży przy Piibe maantee, 8 km na południowy wschód od Aegviidu. Przystanek kolejowy na linii z Tapa (14 km) do Tallinna (63 km). Najwcześniejsza źródłowa wzmianka o osadzie (jako Gendel) pochodzi z 1353. Przed 1510 założony został miejscowy rycerski majątek ziemski (Jendel im Kirchspiel Ampel in Jerwen). Posiadłość należała do różnych bałtoniemieckich rodów; ostatni z nich to Benckendorff. Początkiem XX w. żyła we dworze Moura Budberg

(Мария Игнатъевна Закревская-Бенкендорф-Будберг; 1891–1974), zwana rosyjską Mata Hari i utrzymująca bliskie relacje z wieloma światowej sławy postaciami swej epoki, np. takimi jak Maksim Gorki czy Herbert George Wells. Rzucający się w oczy obecny budynek dworu, wzniesiony 1913–1915, ma postać ceglanego zameczku i architektonicznie łączy elementy secesji z neogotykiem. Kompleks dworski użytkowany jest dziś m.in. przez centrum konferencyjne. Również tu ulokowano wystawy Jäneda Muuseum, które zapoznają z dziejami wsi oraz miejscowej szkoły rolniczej, jednej z pierwszych takowych w kraju (1921). Na wieży planetarium i sala koncertowa. Wśród zabudowań gospodarczych zwraca uwagę kamienny budynek byłej gorzelni. Nieopodal brzegu Kalijärv ślady staroestońskiej twierdzy z X–XII w.

Kunda. Miasto na północ od Rakvere, w północno-wschodniej części regionu, otoczone terytorium gminy ziemskiej Viru-Nigula, nad rzeką i zatoką swego imienia. Port morski i ważny ośrodek przemysłowy (tradycyjnie produkcja cementu, nadto od niedawna fabryka celulozy). Liczba ludności 3,2 tys. Powierzchnia 9,85 km². Najwcześniejsza źródłowa wzmianka o miejscowości przypada na 1241, zaś takowa o rycerskim majątku ziemskim (Kunda im Kirchspiel Maholm) pochodzi z 1443. Rozporządzeniem cara Aleksandra I powstał 1805 port morski, założony u ujścia Kunda jõgi, pod osadą Lontova, od początku XX w. stanowiącą część miasta i dziś zwaną Vana-Kunda (Stara Kunda). Od XIX w. dzieje miejscowości ściśle związane są ze wspomnianym wyżej wyrobem cementu. Pod koniec lat 60. XIX w. ówczesny właściciel Kunda mõis, John Karl Girard de Soucanton (1826–1896), zainteresował się możliwościami wykorzystania lokalnych surowców (margle, niebieskie gliny) do wytwarzania cementu. Założona 1870 jako spółka akcyjna fabryka cementu rozpoczęła produkcję 1873. Do rozwoju cementowni, jednej z pierwszych w imperium rosyjskim, walnie przyczynił się chemik i przemysłowiec Viktor Lieven (1841–1910), jej dyrektor od założenia po 1890. Właściciele fabryki polecili 1881 wznieść osadę pracowniczą, nazwaną z powodu usytuowania na terenie leśno-podmokłym Syberyjską Wsią (Siberi küla). 1886 cementownia zyskała łączącą ją z portem kolejkę przemysłową.

wą (uważaną za pierwszy wąski tor w kraju). W następnych latach podjęła pracę elektrownia wodna. 1898 produkcja cementu wyniosła 51 tys. ton, z czego dwie trzecie eksportowano. 1905 otwarto liczącą 20 km odnogę szerokotorowej linii kolejowej z Tallinna do Petersburga (Rakvere–Kunda raudtee). Przemysłowa miejscowość była onymi czasy rzeczą jasną także silnym ośrodkiem ruchu robotniczego (np. demonstracja majowa 1922). 1920 przyznano osadzie status alev, zaś 1938 prawa miejskie. 1940 fabryka cementu została znacjonalizowana i przemianowana rok później na Czerwona Kunda (Punane Kunda). 1957–1958 przystąpiono do budowy nowego zakładu (a także m.in. osiedla mieszkaniowego). Stary zakład unieruchomiono 1964. W grudniu 1973 produkcja cementu przekroczyła próg miliona ton. Zarazem Punane Kunda stała się jednym z ważkich wyzwań ekologicznych radzieckiej Estonii. W tym czasie miasto liczyło ponad 5 tys. mieszkańców. Od 1992 przedsiębiorstwo funkcjonuje jako AS Kunda Nordic Tsement. Poza produkcją cementu oraz klinkieru jest w posiadaniu nowego portu handlowego otwartego 1994. Nowoczesny port przyczynił się do ulokowania w mieście 2004–2006 fabryki celulozy (AS Estonian Cell). Cementem pisane dzieje miasta przedstawia Kunda Tsemendimuseum (Jaama 11). We wsi Linnuse, 3,5 km na południe od miasta, stoi w ruinach zniszczona 1941 dawna rezydencja dworska (Kunda mõis). Od znalezionych pod miastem śladów społeczności myśliwych i rybaków z ok. 6500 p.n.e. wywodzi się określenie kultura kundajska. Ok. 7 km na północny zachód od miasta znajduje się wieś Toolse (Vihula vald). Niedaleko niej zalegają na wrzynającym się w morze półwyspie dość romantyczne rozwaliny zamku Vrededorch vel Tolsburg (Toolse ordulinnus). Jako jeden z najmłodszych obiektów zakonnych na terytorium Estonii powstał on 1471 dla ochrony dróg morskich i portu Rakvere.

Käsmu (niem. Kasperwiek wzgl. Hasterwieck). Wieś gminy ziemskiej Vihula, w granicach Lahemaa rahvuspark, rozciągnięta wzdłuż wschodniego brzegu Käsmu poolsaar i (eo ipso) zachodniej strony Käsmu laht, w odległości 6 km na północny zachód od centrum Võsu. Nadmorska miejscowość wypoczynkowa. Pierwsza źródłowa wzmianka o tym miejscu (jako Kesemo) pochodzi z 1453.

Jego nazwa, wywodząca się od estońskiego słowa oznaczającego lato, wskazywać może na użytkowany tylko w porze letniej port rybacki. Istnienie stałego osiedla poświadczane jest od 1524. W XIX w. osada słynęła z ożywionego szmuglu alkoholu przez Bałtyk. Schyłkiem tegoż stulecia Käsnu stanowiło najważniejszy na wybrzeżu zachodniowirońskim ośrodek żeglugowy. Produkowano tu statki żaglowe, tradycje czego sięgają 1697, zaś między 1884 a 1931 działała szkoła marynarska, która wydała wielu estońskich kapitanów XIX–XX w. 1891 postawiono latarnię morską. Od ok. 1840 miejscowość zaczęła funkcjonować jako lotnisko, popularne m.in. w sferach intelektualno-artystycznych. W okresie ESRR zbudowano obóz pionierski oraz dom wypoczynkowy. Dziś Käsnu gości turystów krajowych i zagranicznych. Znajduje się tu muzeum morskie (Käsnu Meremuuseum). Na południowy zachód od miejscowości, u nasady Käsnu poolsaar, rozlane jest Käsnu järv (pow. 48,5 ha).

Lahemaa rahvuspark. Park narodowy nad Zatoką Fińską, pośrodku estońskiego wybrzeża północnego, w regionach Harjumaa i Lääne-Virumaa. Utworzony 1971 jest najstarszym parkiem narodowym w kraju oraz pierwszym takim na terytorium ówczesnego ZSRR. Kraina Zatok to także najrozleglejszy park narodowy Estonii tudzież jeden z większych w Europie. Zajmuje 72 500 ha, z czego 47 410 ha przypada na tereny lądowe, a 25 090 ha na morskie. Większa część parku rozciąga się na północ od szosy Tallinn–Narwa. Zachodnia granica przebiega nieopodal miejscowości Kuusalu, ok. 40 km na wschód od Tallinna, zaś wschodnia sięga nadmorskiej osady Vainupea; na południu park obejmuje część krainy Kõrvemaa. Celem parku jest zachowanie krajobrazu typowego dla północnej Estonii oraz tamecznego ekosystemu i różnorodności przyrodniczej tudzież spuścizny historyczno-kulturowej. Park składa się z różnych stref ochronnych, kilka szczególnie cennych przyrodniczo obszarów podlega dodatkowej ochronie w postaci rezerwatów ścisłych. Formy powierzchniowe ukształtowane zostały głównie pod wpływem lodowca i działalności morza. Na rozczłonkowane wybrzeże składają się werżnięte w morze cztery duże półwyspy, Juminda, Pärisepa, Käsnu i Vergi, wzajemnie separowane zatokami Kolga,

Hara, Eru i Käsmu. W przybrzeżnych wodach zalega wiele wysepek. Wgłębienie brzegowe oddzielone jest od wapiennej płyty północnoestońskiej przez klint bałtycki, przeważnie leżący z dala od linii brzegowej (miejscami 20 km). Spływające jego krawędzią rzeki i strumienie tworzą wodospady, jak Nõmmeveski na Valgejõgi czy Joaveski na Loobu jõgi. Około jedna trzecia parkowego areалу pokryta jest lasem. W parku kilkanaście większych jezior. Największe, Kahala järv w części zachodniej, rozlewa się na powierzchni 3,46 km² przy długości 2,4 km, szerokości 2 km, głębokości średniej 0,9 m i maksymalnej 2,8 m oraz długości linii brzegowej 8,7 km. Krajobrazu dopełniają tereny bagienne (m.in. Laukasoo, Hara soo, Viru raba). Circa 235 ha parku zajęte jest przez bardzo rzadką, wygenerowaną na wapiennym podłożu suchą formację stepową, ze szwedzka zwaną alwar. Występuje ona przeważnie w zachodniej połowie parku, wokół miejscowości Kolga, Muuksi i Tsitre; na całym świecie istnieje zaledwie 995 km² tego biotopu, z czego 665 km² w Szwecji (Olandia, Gotlandia, Västergötland), 160 km² w Estonii (północne wybrzeże od okolic Paldiski po Sillamäe oraz Archipelag Moonsundzki) tudzież 110 km² w Ameryce Północnej. Charakterystyczną cechą parku stanowi duża liczba głazów narzutowych i bloków skalnych przywleczonych przez lądolód. Jest ich tu najwięcej w całym kraju, a z wyjątkiem Szwecji, Finlandii i Karelii, być może także z pozostałych rejonów kontynentu ongiś pokrytych przez lodowiec. Gęsto występują one zwłaszcza na północ od linii klintu. Polami polodowcowych kamieni usłany jest morski brzeg (szczególnie malowniczy w osadzie Käsmu). Lahemaa szczyci się ośmioma potężnymi eratykami o obwodzie ponad 30 m oraz przeszło połową setki dalszych wielkich głazów. Słynniejsze z nich to Jaani-Tooma koło Kasispea na Pärಿಸpea poolsaar (obw. 27,6 m, dł. 11,8 m, szer. 8,6 m, wys. 7,6 m, obj. 274 m³), Jaani-Mardi w Viinistu na Pärಿಸpea poolsaar (obw. 34,5 m, wys. 5,7 m, obj. 288 m³), Majakivi w lesie na Juminda poolsaar (obw. 40,9 m, wys. 7,0 m, obj. 584 m³) oraz Ojakivi (Sagadi kivi) koło Võsu u nasady Vergi poolsaar (obw. 30,0 m, wys. 6,0 m, obj. 294 m³). W parku zarejestrowano setki gatunków roślin oraz zwierząt. Rzeki i jeziora stanowią tarliska łososia i pstrąga. Wśród ptaków występuje rybołów, orzeł morski, orzeł przedni, pardwa, bocian czarny, nur czarnoszyi, łabędź niemy, żu-

rawie i in. W parku żyje ok. 150–170 sztuk łośi. Do rzadkich acz stałych mieszkańców należy ryś, niedźwiedź brunatny, norka europejska. Mnogie strumienie i małe jeziora stanowią doskonale warunki bytowania dla bobrów. Park to także jedyne miejsce występowania w Estonii słodkowodnego małża. Na terenie parku cztery zabytkowe zespoły pałacowe (Palmse, Vihula, Kolga, Sagadi). W Palmse znajduje się centrum informacyjne parku. Lahemaa jawi się jako jedna ze sztandarowych destynacji krajoznawczych Estonii.

Palmse (niem. Palms). Wieś gminy ziemskiej Vihula. W obrębie Lahemaa rahvuspark. Jeden z najwspanialszych w kraju, a turystycznie z pewnością najbardziej znany, dworski zespół pałacowo-parkowy. Od XIII w. rejon ten należał do cysterskiego klasztoru żeńskiego św. Michała w Tallinnie. Pierwsza źródłowa wzmianka o rycerskim majątku ziemskim Palms im Kirchspiel St. Katharinen datowana jest na 1510. 1522 dobra trafiły w ręce rodu Metzacken. Od 1677 stanowiły własność rodu Pahlen (aż do 1919). Dwukondygnacyjny budynek główny dworu wzniesiony został 1697. Klasycystyczną formę nadała mu przebudowa 1782–1785. Otaczający pałac park początkowo zaaranżowany został w stylu francuskim, aby następnie, odpowiednio powiększony, uzyskać ok. 1840 postać parku angielskiego. Między mnogimi obiektami gospodarczymi funkcjonowała gorzelnia i browar, kuźnia i stajnie, zaś wśród zabudowań ozdobnych i rekreacyjnych istniały łazienki, rotunda, palmiarnia i in. Po reformie rolnej pałac służył 1923–1940 za ośrodek wypoczynkowy ochotniczej estońskiej formacji obronnej (Kaitseliit). W okresie radzieckim wykorzystywano go w charakterze letniego obozu dla pionierów. W związku z powołaniem Lahemaa rahvuspark (gestorem kompleksu 1972–2002) przeprowadzono 1975–1985 zakrojoną na szeroką skalę renowację historycznego zespołu. Pieczołowicie odrestaurowany budynek główny mieści obecnie muzeum wnętrz. Ich wyposażenie i umeblowanie pozwala wyrobić sobie pogląd na temat życia bałtoniemieckich posiadaczy ziemskich XVIII–XIX w. Restauracji poddano także zabudowania boczne, dla których znaleziono współczesne zastosowanie. I tak np. dawna destylarnia przekształcona została w hotel z zakładem gastronomicznym, w innym zaś budynku działa cen-

trum informacyjne Lahemaa rahvuspark. Osobliwością przyrodniczą parku dworskiego, oferującego wiele km ścieżek spacerowych, jest grupa 14 eratyków o obwodzie przeszło 10 m zwanych Kamieniami Klasztornymi (Kloostrikivid). Obecnie Palmse mõis wchodzi w skład Muzeów Wirońskich (Virumaa Muuseumid). Jako muzeum na wolnym powietrzu (Palmse Mõis-Vabaõhumuuseum) przepyszny zespół rezydencjonalny ściąga rokrocznie ok. 80 tys. zwiedzających. We wsi Ilumäe (gm. Vihula), 5 km na północny zachód od Palmse, znajduje się otoczona cmentarzem kaplica, wzniesiona na wzgórzu przez jednego z właścicieli majątku (Carl Magnus von der Pahlen). Pierwotnie mały drewniany obiekt z 1729–1731 został 1814–1843 przebudowany do postaci prostego kamiennego kościoła salowego (EELK). Istniejące już w drewnianej budowlu okna opatrzone są herbami wolnych chłopów estońskich.

Sagadi (niem. Saggad). Wieś w Vihula vald, 29 km na północny zachód od Rakvere, na obrzeżach Lahemaa rahvuspark. Zabytkowy zespół dworski. Pierwsza pisemna wzmianka o rycerskim majątku ziemskim Saggad im Kirchspiel Haljall przypada na 1469. 1687 dobro nabył Gideon von Fock. Z krótkimi przerwami ród ten był właścicielem majątku do 1919. Wzniesiony między 1749 a 1753 jednokondygnacyjny obiekt główny dworu, odnowiony 1793–1795, kiedy otrzymał dzisiejszą postać, łączy w sobie elementy baroku, rokoka i wczesnego klasycyzmu. Wraz z pochodzącymi z tego czasu mnogimi zabudowaniami bocznymi, w tym ozdobną bramą, jak również parkiem o ponad stu gatunkach drzew, tudzież malowniczym stawem, całość ta tworzy pełne uroku założenie przestrzenne, jedno z piękniejszych w kraju. W XX w. pałac wykorzystywany był jako szkoła. Między 1977 a 1987 kompleks poddano renowacji. Obecnie na jego terenie funkcjonuje muzeum leśne oraz centrum szkoleniowe, hotel i restauracja. Latem odbywają się koncerty i przedstawienia teatralne.

Tamsalu (niem. Tamsal). Miasto 30 km na południowy zachód od Rakvere, w środkowej części Pandivere kõrgustik. Na 1512 przypadają najstarsze wiadomości o istnieniu niewielkiego rycerskiego majątku ziemskiego Tamsal (Ambla ki-

helkond). Szybszy wzrost umożliwiło jednak dopiero otwarcie 1876 szerokotorowej linii kolejowej (Tallinn) Tapa–Tartu. Powstała wokół dworca kolejowego osada przemysłowa wyspecjalizowała się w wydobywaniu i obróbce okolicznych wapieni. Pojawiły się też przedsiębiorstwa branży maszyn rolniczych oraz przemysłu spożywczego. W czasach radzieckich zbudowano nowoczesną fabrykę betonu. Rok 1954 przyniósł uznanie miejscowości za alev. Od października 1996 Tamsalu posiada prawa miejskie. Dziś liczy 2,1 tys. mieszkańców (pow. 3,90 km²). Jest miastem bez statusu municypalnego stanowiąc część oraz stolicę gminy ziemskiej swego imienia. Zabytkiem techniki są zabudowania dawnego wapiennika. Uwagę zwracają także współczesne gmachy władz miejskich oraz domu kultury (1980). W lipcu 1993 uroczystie przekazano do użytku budynek kościoła ewangelicko-luterańskiego (EELK Tamsalu Lunastaja kogudus). Z dziejami miasta zapoznaje otwarte 2001 Tamsalu Muuseum (Kesk 2). W odległości 15 km od Tamsalu znajduje się kolejowa stacja węzłowa Tapa. Między 1920 a 1972 czynna była wąskotorowa Türi–Paide–Tamsalu raudtee (62 km).

Tapa (niem. Taps). Vallasisene linn 28 km na zachód od Rakvere. Położone w rejonie styku trzech maakondów, tj. Lääne-Viru maakond, Harju maakond i Järva maakond, jest tym punktem w kraju, gdzie zbiegają się najważniejsze dlań linie kolejowe (Tallinn–Narva, Tallinn–Tartu–Valga). Tapa raudteejaam tradycyjnie stanowi zatem główny węzeł kolejowy Estonii (Balti jaam 77,6 km, Tartu raudteejaam 112,5 km, Narva raudteejaam 132 km). Powodem powstania miasta była budowa w drugiej połowie wieku XIX Kolei Bałtyckiej (Balti raudtee; Baltische Eisenbahn; Балтийская железная дорога). 24 października 1870 oddano do użytku wiodący tędy szerokotorowy szlak z portów Paldiski i Tallinn do Petersburga, czyli najważniejszą część całego przedsięwzięcia, obejmującego tereny dzisiejszych obwodów leningradzkiego i pskowskiego w Federacji Rosyjskiej oraz Estonii i Łotwy. 1875 wystartowano z budową odcinka Tapa–Tartu. Pierwszy pociąg z Rewla przez Taps do Dorpatu przejechał nim 21 sierpnia 1876. Powstały tym sposobem węzeł kolejowy (z lokomotywownią) stał się głównym czynnikiem miastotwórczym. Stacja kolejowa otrzymała nazwę mająt-

ku ziemskiego, na obszarze którego ją ulokowano, zaś Tapa poczęła rozwijać się jako osiedle pracowników kolei. Jednym z symboli kolejarskich tradycji jest stojący przed dworcem parowóz (zbudowany 1950 w Briiańsku). 1917 Tapa uzyskała prawa alev. Miastem jest od 1926. Z istnieniem węzła kolejowego wiążą się początki drugiej kojarzonej z miastem formy aktywności ludzkiej, a mianowicie spraw obronnych. 1923 uformowano w Tapa regiment wojsk kolejowych, złożony z dwóch wagonów pancernych (jeden z nich służył podczas estońskiej wojny o niepodległość). Od 1934 kwaterował tu garnizon wojskowy przeniesiony z Wałku i ulokowany wokół dawnego dworu na południowym krańcu miasta. Po II wojnie światowej Tapa była bazą radzieckich wojsk lotniczych. Także dziś miasto związane jest z wojskowością. Między 1950 a 1962 miasto stanowiło siedzibę władz rejonowych. 1989 wśród 10,4 tys. tapian było 36,9% Estończyków oraz 45,8% Rosjan, 8,1% Ukraińców i 3,4% Białorusinów. Obecnie Tapa liczy 5,7 tys. mieszkańców (59,2% Estończyków) i zajmuje 17,40 km². Do układu magistrali kolejowych oraz do obronności nawiązuje przedstawiany na czerwonej tarczy herb miasta (1992). Od 1994 dzieje tych stron przybliża Tapa Muuseum; placówka ulokowana jest w budynku mieszkalnym z 1934. Z tego samego okresu (1932) pochodzi kamienny budynek ewangelicko-luterańskiego kościoła św. Jakuba (EELK Tapa Jakobi kogudus; Pargi 1). Inny obiekt sakralny to wzniesiony 1901–1904 moskiewsko-prawosławny kościół Jana Chrzciciela (MPEÕK Tapa Ristija Johannese kogudus; Pikk 1). Miasto obmywane jest przez Valgejõgi (Biała Rzeka). Miasto Tapa 17 km od jej źródła (Porkuni järv) oraz miasto Loksa u ujścia do Hara laht są jedynymi większymi miejscowościami w biegu tej rzeki (85 km). Na północny zachód od miasta rozciąga się bogaty w bagna, jeziora i lasy obszar Põhja-Kõrvemaa, kiedyś miejsce ćwiczeń dla wojsk radzieckich, a dziś, za sprawą nieskażonej przyrody, rewir świetnie nadający się do wypraw pieszych, rowerowych lub kajakiem po Białej Rzece aż po szosę Tallinn–Narwa. W październiku 2005 powołana została do życia Tapa vald. Ziemską gminę skompletowano z Tapa linn oraz Lehtse vald (Järva maakond) i Saksi vald (Lääne-Viru maakond; z wyjątkiem wsi Kiku, Pariisi i Salda, przeszłych do Kadrina vald). Łącząc jednostki dotychczas należące do innych regionów stwo-

rzo na zachodniowiroński klin terytorialny wciśnięty między regiony Harjumaa i Järvamaa. Miasto Tapa jest oczywiście stolicą tej gminy.

Vihula (niem. Viol). Wieś w gminie ziemskiej swego imienia, na północno-wschodnich obrzeżach Lahemaa rahvuspark. Zabytkowy zespół dworski. Najstarsze pisemne informacje o rycerskim majątku ziemskim Viol im Kirchspiel Haljall sięgają 1501. Podówczas dobra te należały do rodu Lode. Późniejszymi ich właścicielami były rody Helffreich i Schubert. Wzniesiony w stylu historyzmu budynek główny dworu powstał w latach 80. XIX w. Zachował się również wcześniejszy obiekt tego przeznaczenia, który przypuszczalnie pochodzi z XVII w. Przetrwano ponadto kilka zabudowań bocznych, w tym budynki kawiarni (kohvimaja) i palmiarni (palmimaja). Uwagę zwracają także stojące przy drodze wjazdowej kamienne kolumny z herbami rodu Schubert. W okresie radzieckim na terenie majątku funkcjonowało gospodarstwo kolektywne. 2008–2012 zespół dworski przeszedł restaurację. Obecnie Vihula mõis stanowi posiadłość prywatną. Czynny jest tu luksusowy spa-hotel.

Viitna. Wieś w gminie ziemskiej Kadrina (niem. Sankt Katharinen). Usytuowana na wschodnich rubieżach Lahemaa rahvuspark, na południe od szosy krajowej Tallinn–Narwa. Historyczna gospoda przydrożna (pierwsza wzmianka 1768). Jeden z najcenniejszych oraz najstarszych zachowanych w kraju budynków tego przeznaczenia. Powstały 1798–1802 obiekt ukazuje typowy dla dawnych oberż podział pomieszczeń, tak jadanych jak stajennych, na te goszczące przedstawicieli warstw zamożnych oraz na izby dla ludności uboższej. Starannie odnowiony stylowy zajazd, największa drewniana tawerna w kraju, oferuje dziś potrawy kuchni narodowej; na miejscu można też nabyć wyroby estońskiego rzemiosła ludowego. W kierunku południowym od osady znajdują się w pagórkowatym otoczeniu leśnym trzy urokliwe jeziora (Viitna järved). Najbardziej malownicze z nich, Pikkjärv, czyli Długie Jezioro, o wysokich brzegach i czterech wyspach, rozlane jest na powierzchni 16,3 ha przy długości 940 m i szerokości 250 m (maks. głęb. 6,2 m). Mniejsze odeń, ulokowane ok. 1,5 km na północny wschód

Linajärv, wschodnim brzegiem wyznaczające granicę wsi, rozprzestrzenia się na 4,2 ha i osiąga 872 m długości linii brzegowej. Na samym południu leży niewielkie Nabudi järv (0,6 ha). Stanowiąc część krainy Kõrvemaa rejon ten podlega ochronie krajobrazowej (Viitna maastikukaitseala).

Viru-Nigula (niem. Maholm). Alevik 25 km na północny wschód od Rakvere. Siedziba gminy ziemskiej swego imienia. Miejscowość o średniowiecznym rodowodzie, w źródłach pisanych istniejąca od 1241. Zabytkowy kościół ewangelicko-luterański św. Mikołaja. Gotycki obiekt powstał w wieku XV (choć niewykluczony jest także wiek XIV) jako trójnawowa budowla halowa. Górna część wieży pochodzi z 1755. Na wyposażeniu m.in. obraz ołtarzowy przedstawiający Golgotę oraz srebrny kielich z XVII w. Dziedziniec kościelny zdobią krzyże pierścieniowe z XVII w. W budynku dawnego pastoratu lokalne muzeum krajoznawcze (Viru-Nigula Koduloomuuseum). Placówka poświęcona jest między innymi działalności Ottona Wilhelma Masinga (1763–1832), językoznawcy i literaturoznawcy, mającego duży wkład w rozwój współczesnego estońskiego języka pisanego, pracującego w Viru-Nigula 1795–1815. Około pół km na wschód od miejscowości stoją ruiny kaplicy (Maarja kabeli varemed). Przyjmuje się, że wzniesiona ona została w miejscu bitwy stoczonej 18 lutego 1268 pomiędzy oddziałami ruskimi a duńsko-niemieckimi. Zbudowana na planie krzyża, unikalnym dla średniowiecznej sztuki budowlanej w Bałtyce, znana była jako punkt pątniczy, ulegając zniszczeniu w XVI i XVII w. Blisko wsi Koila, z grubsza 3 km na północny wschód od Viru-Nigula, wznoszą się ponad lewym brzegiem Pada jõgi (33 km) pozostałości wczesnohistorycznego grodziska, prawdopodobnie użytkowanego do drugiej połowy I tysiąclecia (Koila linnamägi). Nad Pada jõgi, w odległości mniej więcej 4 km na południe od Viru-Nigula, usytuowana jest wieś Pada, rozciągnięta na południe od drogi krajowej Tallinn–Narwa. Również ta miejscowość (jako Padagas) przewinęła się przez Kong Valdemars Jordebog (1241). Na owe czasy była wsią stosunkowo sporą. O osadnictwie jeszcze wcześniejszym świadczą dwa grodziska w dolinie rzecznej. Większe z nich stromo wznosi się na wschodnim krańcu tejże między dawnym a obecnym biegiem szosy przeloto-

wej. Służyło ono jako refugium. Znajdował się tu zamek broniony przez mury z kamienia wapiennego. Mniejsze, zamieszkane do końca I tysiąclecia, stoi na wzgórzu 350 m ku południowemu zachodowi.

Võsu (niem. Wösso). Alevik oraz siedziba władz administracyjnych gminy ziemskiej Vihula. 1992–1999 alevvald (1971 połączenie osad Võsu i Käsmu w jednostkę rangi alev). Kąpielisko morskie i miejscowość wypoczynkowa w obrębie Lahemaa rahvuspark, usytuowana na pd. brzegu Käsmu laht, u ujścia do niej Võsu jõgi (23 km). Odkryta II połową wieku XIX w charakterze letniska klimatycznego, odwiedzana była przez reprezentantów wyższych warstw społecznych, przybywających tu z Petersburga, Moskwy oraz innych części imperium. Od lat 70. XIX w. powstało w Võsu około dwustu domów letniskowych. Płaska zatoka z długą na jakieś półtora kilometra piaszczystą plażą, zabezpieczoną od wiatrów sosnowo-świerkowo-jodłowym lasem, oferuje dogodne warunki do odpoczynku i uprawiania sportów wodnych. W osadzie tudzież jej sąsiedztwie znajdują się mnogie stojące pod ochroną głązy narzutowe oraz prastare drzewa.

PÕLVAMAA

Põlva (niem. Pölwe lub Pölwa). Miasto w południowo-wschodniej Estonii, nad dolnym biegiem Orajõgi (Põlgaste jõgi, Põlva jõgi), w odległości 26 km od Võru i 48 km od Tartu. Siedziba władz administracyjnych regionu Põlvamaa. Liczba mieszkańców 5,6 tys. Powierzchnia 5,5 km². W punkcie znanym od początku XIII w. wzniesiono tuż po chrystianizacji kraju kościół klasztorny (ok. 1240). Powstała przy nim z czasem osada występuje pod swą nazwą w zapiskach historycznych od 1452. Nazwa ta wywodzona jest od estońskiego słowa oznaczającego kolano (wedle legendy w tutejszym kościele zamurowano klęczącą grzesznicę). Podczas panowania Rzeczypospolitej (od 1582) osada należała do województwa dorpackiego. Po przejściu tych terenów przez Rosję (1721) Kirchspiel Pölwe zasilala wpierv Tartu kreis, a od 1783 nowo ustanowiony Võru kreis w teźe samej Liivimaa kubermang. U uruchomienie 1931 linii kolejowej Tartu–Pet-

seri (87,3 km) stworzyło warunki do szerszego rozwoju osiedla, w którym ulokowały się przedsiębiorstwa branży tekstylnej i chemicznej (farbiarnia). Po II wojnie światowej nastąpił skokowy wzrost populacji z 1,1 tys. (1956) do 7,1 tys. (1995). W tym też okresie Põlva otrzymała status alev (1961) a następnie prawa miejskie (1993). 1 października 1950 utworzono Põlva rajoon; jednostkę skompletowano z gmin wykrojonych z regionów Võrumaa i Tartumaa (1990 przemianowanie jej na dzisiejszy Põlva maakond). W październiku 2013 miasto scalono administracyjnie z otaczającą je gminą ziemską (Põlva vald). Zabytkowy kościół Najświętszej Marii Panny (EELK Maarja kirik) wybudowany został 1460–1470. 1841–1845 obiekt powiększono do obecnych rozmiarów. Z tego też okresu pochodzi całe wyposażenie wnętrza, między innymi malowidło ołtarzowe. Charakterystyczna wieża wieńczona czerwonym hełmem mierzy 36,5 m. Kościelną tablicą upamiętniono Jakoba Hurta (1839–1907), urodzonego w Himmaste (gm. Põlva) estońskiego teologa i ludoznawcę, jednego z głównych działaczy na rzecz estońskiego przebudzenia narodowego. Inna ważna postać związana z miastem to Gustav Adolph Oldekop (1755–1838), pochodzący z rodziny bałtyckich Niemców z Haapsalu estnofil, uważany za jednego z twórców estońskojęzycznego dziennikarstwa, 1781–1819 pracujący w Põlva jako pastor. Tę samą funkcję pełnił tu od 1820 Johann Georg Schwartz (1793–1874), jeden z czołowych estońskich pedagogów XIX w. Centrum miasta zdobione jest przez sztuczne jezioro (Põlva järv lub Põlva paisjärv, Põlva veehoidla). Powstały 1966 na łąkach zalewowych Orajõgi poprzez spiętrzenie rzeki tamą długości 80 m i wysokości 3,1 m akwen ten zajmuje 35,7 ha przy długości 1,5 km i szerokości 500 m (głęb. śr. 2 m, maks. 3,7 m). Mierząca 39 km Orajõgi stanowi prawy dopływ Ahja jõgi. Na południe od centrum miasta rozpostarty jest park leśny z letnią sceną śpiewaczą znaną z festiwali odbywanych 1855 i 1857 (Intsikurmu laululava). Około 8 km na północ wieś Taevaskoja (gm. Põlva). Słynie ona z malowniczych wychodni piaskowca środkowodewońskiego w dolinie rzeki Ahja (wysokość stromych ścian 13–22 m) oraz jaskiń powstałych przez wydobywanie piasku dla celów przemysłowych (Väike Taevaskoda i Suur Taevaskoda). We wsi przystanek kolejowy linii Tartu–Koidula.

Peipsi-Pihkva järv (IDA-VIRUMAA)

Räpina (niem. Rappin). Centrum wschodniej części maakondu. Miasto leży w dolnym biegu rzeki Võhandu, blisko brzegów Jeziora Ciepłego (Lämmijärv). Przy powierzchni 3,7 km² liczy 2,3 tys. mieszkańców (12,8% Rosjan). Odległość od stolicy regionu wynosi 30 km (Võru 41 km, Tartu 63 km). W dobie rządów polskich ustanowiono na tych terenach państwowy majątek ziemski Rappin (1582). Podczas antyfeudalnych wystąpień 1784 w majątku zginęło w starciu z wojskiem pięciu chłopów. Obecny budynek byłego dworu pochodzi z 1836–1847 i zwany także zamkiem (Sillapää loss) stanowi jedną z lepszych egzemplifikacji klasycyzmu w południowo-wschodniej Estonii. Pałac służy jako lokum dla muzeum krajoznawczo-ogrodniczego, związanego z istnieniem w miejscowości od 1924 szkoły ogrodniczej (Räpina Aianduskool). Otoczenie pałacu stanowi piękny park (8,5 ha). Zaprojektowany w XIX w. łączy on w sobie cechy parku angielskiego, parku francuskiego oraz parku leśnego. Rośnie w nim kilkadziesiąt gatunków drzew i krzewów. Gniazdują ptaki wielu rodzajów; żyją wiewiórki, jeże, tchórze, łasice, nietoperze, wydry, bobry i in. Zespół parkowo-pałacowy malowniczo usytuowany jest na półwyspie w ramionach rozlewającej się tutaj liczącym 19,1 ha sztucznym zbiornikiem rzeki Võhandu. Miasto ma dwa zabytki sakralne. Przy brzegu Räpina järv (Räpina paisjärv) wyrasta późnobarokowy budynek kościoła ewangelicko-luterańskiego św. Michała z 1785. Z kolei róg Apteegi tänav i Luha tänav zajmuje klasycystyczny budynek ortodoksyjnego (EAÕK) kościoła św. Zachariasza i św. Elżbiety, wzniesiony 1827–1833, po spaleniu się wcześniejszego obiektu z 1752. Miejscowość słynie także z fabryki papieru. Sięgający początkami 1734 zakład (początkowo młyn) jest jednym z najstarszych czynnych przedsiębiorstw przemysłowych na terenie Estonii. Jego stojące nad wodą ceglaste zabudowania obrazują dawną architekturę industrialną (Pargi 23). We wsi Raigla nad Lämmijärv funkcjonuje port rybacki (Räpina sadam). Między 1950 a 1961 Räpina była siedzibą władz rejonowych. Za alev miejscowość uznana została 1945, prawami linn cieszy się od 1993. Jest jedynym poza stolicą regionu miastem Põlva maakond. Jako город без муниципального статуса współtwo-

rzy gminę ziemską swego imienia będąc dla niej ośrodkiem administracyjnym.

Setumaa (set. Setomaa). Kraina historyczna na pograniczu Estonii i Federacji Rosyjskiej, rozciągnięta na zachód i południe od Jeziora Pskowskiego. Po stronie estońskiej zaliczają się do niej gminy ziemskie Mikitamäe i Värška w regionie Põlvamaa oraz gmina Meremäe i część gminy Misso w regionie Võrumaa. Po stronie rosyjskiej zaś są to tereny wchodzące w skład rejonu pieczorskiego w obwodzie pskowskim. Stanowiąc w okresie międzywojennym część Republiki Estońskiej tworzyły one administracyjny region Petserimaa. Maakond ten składał się z jedenastu następujących gmin: Irboska vald (1939 Linnuse vald), Järvesuu vald, Kulje vald (1939 Kalda vald), Laura vald (1939 Lõuna vald), Mikitamäe vald (1923 Mäe vald), Obinitsa vald (1923 Meremäe vald), Pankjavitsa vald (1923 Rootova vald, 1939 Roodva vald), Petseri vald, Satseri vald (1939 Saatse vald), Senno vald, Vilo vald. Zamieszkująca owe obszary grupa etniczna Seto (Setu) mówi własnym językiem, uważanym czasami za dialekt języka estońskiego, oraz wyznaje prawosławie. Za sprawą tego ostatniego czynnika Setu na przestrzeni stuleci kształtowani byli przez realia społeczno-polityczne zgoła odmienne od pozostałej części ludności etnicznie estońskiej. Przykładowo w społeczności tej istniała typowa dla ziem rosyjskich wspólnota wiejska. Duży wpływ na życie gospodarcze i duchowe Setu miał monaster Pskowsko-Pieczerski, rosyjski męski klasztor prawosławny, założony u schyłku średniowiecza i pełniący do czasu wielkiej wojny północnej także ważną rolę obronną jako pograniczna twierdza rosyjska przy zachodniej rubieży państwa. Mimo to Setu zdołali zachować odrębność od rosyjskiego otoczenia, jako lud pogranicza kulturowego czerpiąc swą tradycję ze źródeł i bałtyckofińskich, i ruskich. Liczba setud vel setukesed szacowana jest w Estonii na około 10 do 13 tysięcy, z tego od 3 do 4 tysięcy żyje w południowo-wschodnich rejonach kraju. W Rosji zaś jako cety identyfikuje siebie dziś zaledwie nieco ponad 200 osób. Historycznym centrum regionu jest liczące obecnie 10,2 tys. mieszkańców miasto Pieczory (ros. Печоры, est. Petseri). Natomiast główne ośrodki samej estońskiej jego części to miejscowości (alevik) Värška w Värška vald oraz (küla) Obinitsa w Meremäe

vald. Z kulturą ludową tych stron zapoznają placówki muzealne. Są nimi otwarte 1998 Seto Talumuuseum w Värška, z filią we wsi Saatse (zał. 1974; Saatse Seto Muuseum), oraz istniejące od 1995 Obinitsa Muuseum we wsi Obinitsa. Miejscowość Värška, centrum administracyjne gminy ziemskiej swego imienia, znana jest ponadto z produkcji pitnej wody mineralnej; znajduje ona zastosowanie także w lecznictwie (Värška Sanatoorium & Veekeskus).

PÄRNUMAA

Pärnu (niem. Pernau). Miasto przy ujściu rzeki Parnawy do Zatoki Parnawskiej, północno-wschodniej części Zatoki Ryskiej (Liivi laht). Naczelny ośrodek miejski południowo-zachodniej Estonii. Przy 41,1 tys. mieszkańców klasyczna Mittelstadt a zarazem czwarte największe miasto w całym kraju. Powierzchnia 32,2 km². Siedziba władz administracyjnych regionu swego imienia (z 4807 km² najrozleglejszego w kraju). Ważny przede wszystkim dla komunikacji wewnętrznej port morski. Miejscowość uzdrowiskowa (kąpiele błotne) o światowej renomie oraz główne lotnisko morskie na estońskim brzegu Bałtyku. Dogodny klimat, długa (3 km) i szeroka piaszczysta plaża, mnogość terenów zielonych tudzież dobrze rozwinięta infrastruktura turystyczno-kuracyjna ściągają rokrocznie do Parnawy tysiące gości, co czyni z miasta letnią stolicę kraju (suvepealinn). Około 4 km na północny zachód od centrum miasta, koło miejscowości Eametsa (gm. Sauga), znajduje się port lotniczy (Pärnu lennujaam). We fładze Parnawy widnieje skandynawski krzyż koloru białego na niebieskim tle. Pierwsze źródłowe notki o miejscu u ujścia rzeki Parnawy do Bałtyku spotykamy 1154. Początkiem XIII w. istniała tu przystań rybacka. 1251 na teren przy spływie Sauga jõgi i Pärnu jõgi przeniósł swą siedzibę biskup Ozylii Henryk. Powstała przy niej miejska w typie osada Perona, nazwana później Starą Parnawą (Alt-Pernau, Vana-Pärnu), uległa 1263 spaleni podczas najazdu Litwinów, wynikiem czego siedzibę biskupa przeniesiono do Haapsalu. Niemal jednocześnie, bo ok. 1265, swój zamek wznosił na podległym sobie terytorium po przeciwnej lewej stronie rzeki Parnawy zakon inflancki. Ukształtowane przy nim osiedle, czyli Nowa Parnawa

(Neu-Pernau, Uus-Pärnu), stało się załóżkiem dzisiejszego miasta. Silnie ufortyfikowane, połączone ciekami wodnymi z rolniczym zapleczem (Viljandi, Tartu, Pejpus) i od XIV w. przynależne do Związku Hanzeatyckiego pełniło ono istotną w tej części wybrzeża bałtyckiego funkcję strategiczną oraz gospodarczą z ważnym dla Zakonu portem morskim. Zajęte przez wojska polskie 1561 w dobie wojen inflanckich i włączone w granice Rzeczypospolitej miasto stało się na kilkadziesiąt lat stolicą województwa parnawskiego. Było ono wraz z sąsiadującym od wschodu (po linii Võrtsjärv) województwem dorpackim najbardziej na północ położoną tego typu jednostką RON. Formalnie istniało do 1660. Już jednak podczas wojny z Trzema Koronami 1617–1618 Parnawa po trzydniowej obronie polskiego garnizonu została zdobyta przez Szwedów (14 VIII 1617). Odtąd pod faktycznym panowaniem szwedzkim (od końca wieku XVII rozbudowa urządzeń obronnych). Po III wojnie północnej w imperium rosyjskim. 1699–1710 miasto tymczasowo gościło siedzibę uniwersytetu dorpackiego (Academia Gustaviana). Otwarcie 1838 pierwszego zakładu uzdrowiskowego zadecydowało o rozwoju Parnawy także jako kurortu. W XIX w. miasto było jednym z ośrodków estońskiego rozbudzenia narodowego. Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846), od 1809 pastor luteranńskiej gminy przy kościele św. Elżbiety, wniósł poważny wkład w badania nad estońskim językiem, literaturą i folklorem, wyniki swych pionierskich prac publikując między 1813 a 1832 w czasopiśmie pt. Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Z kolei Johann Voldemar Jannsen (1819–1890), urodzony w gminie Vana-Vändra (Alt-Fennern) nauczyciel miejscowej szkoły i ojciec Lydii Koiduli (1843–1886), rozpoczął 1857 drukowanie Pocztyliona Parnawskiego (Pärnu Postimees), pierwszej regularnej gazety w języku estońskim i poprzednika dzisiejszego pisma o tym samym tytule. Ważnym wydarzeniem nie tylko kulturalnym było otwarcie narodowego teatru estońskiego Endla (1911). Z jego balkonu ogłoszono 23 lutego 1918 estońską deklarację niepodległości (dzień wcześniej niż w Tallinnie). 1899–1915 czynna była w mieście duża fabryka celulozy (Waldhofi tselluloosivabrik). Należąc do niemieckiego towarzystwa akcyjnego z Mannheim była ona przy zatrudnieniu 2000–3000 robotników największym tej branży zakładem na terenie imperium rosyjskiego. Fa-

bryka istniała do I wojny światowej. Zamknięto ją w czerwcu 1915 ewakuując wyposażenie do miasta Perm na Uralu; następnie została wysadzona w powietrzu 20 sierpnia 1915 po pojawieniu się niemieckiej floty wojennej w Zatoce Parnawskiej (resztki zabudowań fabrycznych ostatecznie rozebrano 1936). W okresie międzywojennym Parnawę jako kurort chętnie odwiedzali Skandynawowie. Również po II wojnie światowej, mimo silnego zanieczyszczenia rzeki i morza, miasto rozwijało bazę uzdrowiskową, częściowo ukierunkowaną na prominentnych kuracjuszy. Niemniej istotny przemysłowy wizerunek Parnawy kształtował w tym okresie m.in. potężny kombinat rybny, piwowar założony 1879 (Pärnu Õlu), zakłady przemysłu lekkiego, produkcja mebli i nart. Wtedy też miasto dublując przedwojenną liczbę mieszkańców osiągnęło 52,3 tys. (1989). 1989 udział Rosjan wynosił 20,5%, by wraz z Ukraińcami (3,1%) i Białorusinami (1,0%) dawać 24,6%. Wzrastający od tego czasu udział Estończyków w zaludnieniu miasta obecnie kształtuje się już na poziomie 83,0% (2011). 1996 Parnawa oficjalnie uzyskała wspomniany tytuł letniej stolicy kraju. Od 2004 zaprasza do miasta największy w krajach bałtyckich aquapark. Dwa lata później przekazano do użytku nowoczesną promenadę nadmorską. Miasto usadowione jest po obu brzegach rzeki Parnawy. Centrum z zabytkową starówką o regularnej siatce ulic znajduje się na lewym brzegu rzeki. Z naprzeciwległymi dzielnicami Ülejõe (Nadrzecze), Rääma i Vana-Pärnu łączy je Suursild (Wielki Most), przerzucony 1938 z okazji 20-lecia ustanowienia Republiki. W ciągu drogi krajowej nr 4 (Tallinn–Pärnu–Ikla) prowadzi od 1976 obrzeżami miasta drogowo-kolejowy Papiniidu sild, inaczej Uus sild (Nowy Most), długości 284 m. Układ urbanistyczny starówki ukształtował się z końcem XVII w. Do połowy XIX w. miasto oddzielone było od przedmieść bastionami i wałem ziemnym. Z murów obronnych zachowała się dość niepozorna dziś tzw. Czerwona Wieża (Punane torn) z XV oraz monumentalna barokowa Brama Tallińska (Tallinna värav) z wieku XVII, ongiś będąca głównym wjazdem do miasta. Przebieg dawnych wałów od Bramy Tallińskiej wzdłuż brzegu Parnawy pozwalają śledzić założone na ich miejscu zieleńce. Inna pozostałość po systemie fortyfikacyjnym to wyrastające w kierunku plaży niewielkie wzgórze (Munamägi). Głównym ciągiem starówki jest Rüütli

tänav (ulica Rycerska). Zamknięta dla ruchu kołowego, zabudowana niskimi, drewnianymi lub murowanymi domami w radosnych barwach, stanowi dziś typowy miejski pasaż handlowo-usługowy. Szczególną uwagę zwracają budynki Rütli 21-23 (1681) oraz mieszkalny Rütli 1a (1933). Przy Rütli tänav 53 istniejące od 1896 Pärnu Muuseum (przyroda, historia, kultura regionu). Nieco na północ od traktu błyszczą biało-żółta fasada klasycystycznego ratusza, wzniesionego jako dom mieszkalny 1797 a następnie (1835) dostosowanego do celów publicznych; secesyjne skrzydło północne naprzeciwko rogu Malmö tänav dostawiono 1911. Obok ratusza MPEÕK Suurmärter Katariina kirik (Vee 8 róg Uus tänav). Obiekt wzniesiony został 1764–1768 wg planów Piotra Jegorowicza Jegorowa (1731–1789), rosyjskiego architekta, z pochodzenia Czuwasza. Barokowy budynek na planie krzyża, o dużej środkowej kopule z latarnią, flankowanej czterema wieżyczkami, oraz wąskiej trójdzielnej wieży zachodniej z iglicą, stanowił swego czasu architektoniczny wzór dla wielu cerkwi w guberniach bałtyckich. Na pd. od Rütli tänav EELK Eliisabeti kirik z 1744–1750 (Nikolai 22). Jego ozdobny barokowy portal pochodzi z 1747 a pd. skrzydło z 1893. Obu wspomnianym kościołom nadano imiona na cześć rosyjskich imperatorów. Kilka starych zabytkowych domów można spotkać przy sąsiednich ulicach, równoległych do Rütli tänav bądź ją przecinających: Pühavaimu 8 (1674), Nikolai 8 (1740), Uus 3 (1763) i Kuninga 24 (1694). Przy Kuninga tänav 27 budynek szkoły z 1805. W Lydia Koidula park, rozpostartym pomiędzy Kuninga tänav, Ringi tänav, Pühavaimu tänav i Lõuna tänav jednym z najładniejszych parków miejskich, stoi pomnik poetki (Amandus Adamson, 1929). Bezpośrednio na południe od centrum miasta rozciąga się ku morzu dzielnica uzdrowskowa, której częścią jest założony 1882 Rannapark. Prowadzącą prosto ze śródmieścia (na przedłużeniu Pühavaimu tänav) Supeluse tänav zamyka neoklasycystyczny budynek domu zdrojowego (mudaravila). Między południowo-wschodnim krańcem Rannapark a plażą wzniesiony w stylu estońskiego funkcjonalizmu Rannahotell (1937) oraz tuż obok kawiarnia plażowa z balonem w kształcie grzyba (1939). Przy Mere puistee 7 secesyjna Ammende Villa (1905). Jako część muzeum miejskiego funkcjonuje w dzielnicy Ülejõe muzeum Lydii Koiduli (Jannseni 37).

Dostęp do sieci kolejowej Parnawa otrzymała w ostatnich latach XIX w. Stanowił go otwarty 1896 wąskotorowy szlak Pärnu–Valga (z odgałęzieniem na stacji Mõisaküla do Viljandi i dalej do Tallinna). Końcowa stacja kolejowa znajdowała się do lat 70. w sercu miasta, blisko portu, obok obecnego dworca autobusowego, na terenie dzisiejszego centrum handlowego (Port Arturi kaubanduskeskus). Po uzyskaniu niepodległości linia parnawsko-wałecka przestała odpowiadać nowym realiom geopolitycznym. Straciła na znaczeniu tak jako całość, połową swej długości (od Mõisaküla) biegnąc po terytorium łotewskim, jak również w odniesieniu do samego miasta, a to za przyczyną niewygodnego i czasochłonnego połączenia ze stolicą nowego państwa (by osiągnąć położony niemal prosto na północ Tallinn należało uprzednio kierować się przez ok. 60 km na południo-wschód). Czyniąc więc zadość potrzebie bezpośredniego połączenia Parnawy z Tallinnem zbudowano 1925–1928, głównie przez wilgotne lasy i bagna, szlak Lelle–Pärnu (oddanie do użytku 16 II 1928). Był to szlak również wąskotorowy, długości 70 km, z odnogą Viluvere–Vändra (10 km). Odchodząc od szlaku Tallinn–Viljandi określany był inaczej Lelle–Papiniidu lub Lelle–Papiniidu–Pärnu, gdyż do linii z Mõisaküla dobiegał w parnawskiej dzielnicy Papiniidu, na dworcu tej samej nazwy (Papiniidu raudteejaam). Ta druga w mieście stacja kolejowa znajdowała się na wschód od centrum, istniała 1896–1972, początkowo jako Waldhoffi raudteejaam (od nazwy fabryki celulozy). Nowa linia, skracając kolejową odległość pomiędzy Parnawą a Tallinnem aż o ok. 100 km, pozwoliła pociągom na przejazd do stolicy kraju w ciągu 6 godzin (przedtem 16). Podczas modernizacji sieci kolejowej (1959–1974) szlaki wąskotorowe, w zależności od nasilenia przewozów, albo unieruchamiano, albo przekształcano na rosyjski rozstaw szyn (1520 mm). Linia Lelle–Pärnu przeznaczona została do przebudowy, po czym jako szerokotorową otwarto ją 23 lipca 1971. Zrazu pociągi tymczasowo kończyły bieg na nowo wybudowanym (1971) terminalu towarowym (Pärnu kaubajaam) po północnej stronie rzeki Parnawy. Po oddaniu do użytku mostu kolejowego z Tammiste (1976) wraz z nowym odcinkiem toru (wąskotorówka przekraczała bowiem Pärnu jõgi w Sindi, zmierzając ku Papiniidu raudteejaam po jej południowym brzegu) dotarły one po kilku latach na nowy dworzec pasażerski (Pärnu re-

isijaam) w dzielnicy Raeküla (stąd zwany także Raeküla jaam; ok. 1 km na południowy wschód od zamkniętej stacji Papiniidu i 5 km od dawnej głównej stacji w centrum miasta). Po przestrojeniu nieco później na szeroki tor także odcinka Pärnu–Mõisaküla powstała wiodąca przez Parnawę nowa linia z Tallinna do Rygi. Składy pasażerskie kursowały nią jednak tylko 1981–1992 (ostatni 20 II 1992). Skromny postmodernistyczny budynek (1985) nowego dworca w Raeküla został rozebrany w kwietniu 2012. Na trasie ku Mõisaküla otwarto 1923 rozgałęzienie Riisselja–Orajõe (44 km), przedłużone następnie o 5 km do Ikla na granicy łotewskiej, a podczas II wojny światowej o dalszy 1 km do Ainaži, końcowej stacji wąskotorowej kolei z Wolmaru na Łotwie. Ta linia zamknięta została 30 września 1975.

Audru (niem. Audern). Ośrodek administracyjny gminy ziemskiej swego imienia. Miejscowość (alevik) leży 10 km na zachód od Parnawy, przy ujściu Uruste oja do Audru jõgi, wypływającej z Lavassaare järv i po 30 km wpadającej do Pärnu laht. Cenny zespół dworski. Pierwsza wzmianka o majątku ziemskim Audern datuje się na 1449. Przetrwale do dziś obiekty (w tym zabudowania gospodarcze) pochodzą w większości z XIX w. W dawnym domu zarządcy dworu ulokowano siedzibę otwartego 1996 Audru Muuseum (Pärna allée 14). Od 1958 ochronie przyrodniczej podlega dawny park dworski (16,3 ha). Płynąca przez park rzeka Audru tworzy dwie wyspy połączone drewnianymi kładkami (na jednej z nich scena plenerowa). W kierunku północnym wyrasta budynek kościoła Świętego Krzyża (EELK Audru Püha Risti kogudus). Powstały 1677–1680 na miejscu wcześniejszego drewnianego obiektu jest on jednym z niewielu w kraju wiejskich kościołów z XVII w. Krytą namiotowym hełmem smukłą wieżę dostawiono 1715. Wyposażenie wnętrza z XIX w. Na południe od Audru leży wieś Valgeranna, popularne lotnisko nad Zatoką Parnawską, ze skierowaną ku południu długą na prawie 4 km piaszczystą plażą, osłanianą od północnych wiatrów przez sosnowy las i kilkumetrowej wysokości wał wydym. Zjazd do Valgeranna w miejscowości Papsaare (5 km od centrum Parnawy).

Häädemeeste (niem. Gudmannsbach). Alevik. Ośrodek administracyjny Häädemeeste vald. Miejscowość leży nad Zatoką Ryską, 40 km na południe od Parnawy, od wschodu muskana przez międzynarodową szosę wiodącą ku granicy łotewskiej (E67). Stara osada morska. Port u wschodniego brzegu Liivi laht istniał już w średniowieczu. W XIX w. Häädemeeste znane było z osób zajmujących się żegluga oraz budową łodzi. Informuje o tym powołane 1991 Häädemeeste Muuseum (Kooli 9). W miejscowości apostolsko-prawosławny Issanda Muutmise kirik (1872) i ewangelicko-luterański Mihkli kirik (1874). Przez osadę płynie Häädemeeste jõgi. Rzeka powstaje na zachodnim skraju bagien Nigula i po 18 km kończy bieg w Riia laht. Wydmy w rejonie leżącej na północ wsi Rannametsa, jedne z najwyższych w kraju, sięgają nad poziom morza 34 m (Tornimägi) i 40 m (Töotusemägi).

Kabli. Wieś gminy ziemskiej Häädemeeste, nad Liivi laht, przy ujściu do niej potoku Kabli (pn. kraniec osady obmywa Priivitsa oja). Tak sama miejscowość, rozciągnięta wzdłuż brzegu morskiego, jak i położona nieco dalej na południe plaża, tworzą jedno z najprzyjemniejszych lotnisk południowo-zachodniej Estonii (m.in. czynny cały rok camping). W XIX oraz na początku XX w. osada zamieszkała była głównie przez ludzi morza, a w tutejszej stoczni produkowano łodzie jeszcze w latach 20. Część wsi pod obu stronach dawnej drogi ryskiej przetrwała do dziś w charakterze starej osady szyperskiej będąc czymś na kształt żywego muzeum. Dom kapitana-armatora Jakoba Marksona (1840–1930) zachowali jego potomkowie w oryginalnym stanie z 1889 wraz z wyposażeniem i zabudowaniami bocznymi (Jakob Marksoni Majamuuseum). W odległości na południe 14 km (66 km od Parnawy) znajduje się usytuowana bezpośrednio na granicy z Łotwą wieś Ikla (gm. Häädemeeste). W miejscowości tej pozyskiwany jest szlam leczniczy a od 1966 również woda mineralna, zasadniczo przeznaczona do celów zdrowotnych, choć w rozcieńczonym stanie używana także jako woda stołowa. Po drugiej stronie granicy łotewskie miasto Ainaži (est. Heinaste).

Kihnu. Wyspa w Zatoce Ryskiej oddzielona od stałego lądu (Tõstamaa poolsa-

ar) szeroką na 12 km zatoką swego imienia. Największa w Liivi laht oraz siódma pod tym względem wyspa Estonii. Powierzchnia 16,38 km², długość 7 km, szerokość 3,3 km, długość linii brzegowej 36,2 km, najwyższy punkt nad poziom morza 8,5 m. Wraz z niezaludnionymi wysepkami w sąsiedztwie tworzy gminę ziemską przynależną do regionu Pärnumaa, jedną z mniejszych w kraju, złożoną z czterech następujących wsi: Lemsi, Linaküla, Rootsiküla, Sääre (Sääreküla). Gmina zamieszkała jest przez 0,5 tys. osób, co daje gęstość zaludnienia 30,4 osób na km². Wyspę można osiągnąć promami pasażerskim linii Munalaid–Kihnu (1 godz.) i Pärnu–Kihnu (2,5 godz.) oraz samolotami z odległej o 41 km na północny wschód Parnawy (15 min). Port i lądowisko znajdują się blisko siebie, w północno-wschodniej części wyspy, koło Lemsi i Sääreküla. Zimą, gdy wody Kihnu väin są dostatecznie zamrożone, możliwe jest dotarcie na wyspę drogą lodową Lao–Kihnu (13 km). Pierwsza pisemna wzmianka o Kihnu datuje się na 1386 (Kyne). Zaludniona w wieku XV wyspa miała wedle źródeł 1518 pięć osad, w których poza Estończykami żyli Liwowie. Z 1624 pochodzi nota o kaplicy dedykowanej św. Mikołajowi. Przez stulecia mieszkańcy Kynö (Kühnö) trudnili się zajęciami morskimi, jak budowa łodzi, żeglarstwo, rybołówstwo i polowania na zwierzęta pletwonogie. W XIX w. wyrabiano na Kihnu łodzie dla transportu kamieni do portów w Parnawie, Rydze, Windawie i Lipawie. Stałe przebywanie mężczyzn na morzu wytworzyło na przestrzeni 600 lat specyficzny system społeczny, w którym istotniejsza niż gdzie indziej rola przypadła kobietom; poza uprawą roli zajmowały się one sprawami kulturalnymi (np. rzemiosłem, tańcami, muzykowaniem). Również inne okoliczności związane z trwającą przez wieki naturalną izolacją stanowią o odmienności kulturowej wyspy. W porównaniu z wiejskimi terenami na stałym lądzie żywsze są tu stare tradycje ludowe. Przejawiają się one między innymi w obrzędach weselnych bądź zwyczaju noszenia, także na co dzień, strojów ludowych przez kobiety, w postaci kolorowych (z przewagą czerwieni) pasiastych spódnic z wełny. Insulanie mówią własnym dialektem; uważany niekiedy za odrębny język zawiera on wiele elementów z języka szwedzkiego i jest nauczany w miejscowej szkole. Powyższe względy zdecydowały o wpisaniu 2003 (2008) przestrzeni kulturowej Kihnu na prowadzo-

ną przez UNESCO listę reprezentatywną niematerialnego dziedzictwa kulturowego. 1846–1847 prawie wszyscy mieszkańcy wyspy przeszli na ortodoksję. Stojący w Lemsi kamienny luteriański kościół z 1786 przekazany został wtedy wspólnocie prawosławnej, a na jego wieży osadzono cebulastą kopułę (EAÕK Kihnu Nikolaose kogudus). Postać najszerzej kojarzona z wyspą to Enn Uuetoa (1848–1913). Ten nieustraszony żeglarz, spopularyzowany przez Juhana Smuula jako Kihnu Jõnn, przemierzał morza i oceany dopóki 19 listopada 1913, tuż przed zakończeniem swej marynarskiej kariery, dowodzony przezeń statek Rock City (1868) nie zatonął przy Blåvandshuk u południowo-zachodnich wybrzeży Jutlandii. Kapitan Uuetoa spoczął w duńskim Oksby, lecz 1992 sprowadzono jego szczątki i pochowano na cmentarzu na Kihnu. Przy domu rodzinnym kapitana w Rootsiküla ustawiono pamiątkowy kamień. U południowego szpicy wyspy wyrasta do 28 m latarnia morska, postawiona 1865 z elementów dostarczonych z Brytanii (Kihnu tuletorn). Z dziejami i kulturą wyspy zapoznaje Kihnu Muuseum urządzone 1974 w budynku starej szkoły obok kościoła (Linaküla).

Kilingi-Nõmme. Miasto ok. 40 km na południowy wschód od Parnawy. Centrum administracji gminy ziemskiej Saarde. Dwuczłonowa nazwa pochodzi od rodu Schilling (w lokalnym dialekcie Kilingi), właściciela tutejszego majątku, założonego 1560, tudzież od oberży w przysiółku Nõmme, otwartej 1789. Szybszy rozwój osady w ostatniej ćwierci XIX w. Pod koniec tegoż stulecia 500 mieszkańców. Otwarcie stacji kolejowej na wąskotorowym szlaku Pärnu–Mõisaküla (1917). Pierwsze zakłady pracy (tartak, młyn, przędzalnia). Uzyskanie statusu alev (1919) i przyznanie praw miejskich (1938). 1950–1959 miasto było siedzibą władz rejonowych. Dziś liczy 1,7 tys. mieszkańców zajmując 4,26 km². Otoczone jest przez jagodowo-grzybowe lasy; w okolicy działają przedsiębiorstwa branży drzewnej. W Saarde (przy drodze do Tali) sztuczne jezioro na Humalaste jõgi (14 km) oraz ewangelicko-luterański kościół św. Katarzyny (1858–1859).

Kurgja. Wieś w dalekim północno-wschodnim kącie maakondu, przy granicy z regionem Järvamaa, w gminie ziemskiej Vändra, na lewym brzegu rzeki Parna-

wy. Miejscowość w pierwszym rzędzie związana jest z imieniem Carla Roberta Jakobsona (1841–1882), pisarza i nauczyciela, jednej z głównych postaci estońskiego odrodzenia narodowego, założyciela czasopisma *Sakala* (1878). 1874 Jakobson nabył w Kurgja chutor, gdzie łącząc teorię z praktyką wcielał w życie propagowane przez siebie nowoczesne rozwiązania w rolnictwie. W miejscu tym funkcjonuje obecnie farma-muzeum (Carl Robert Jakobsoni Talumuuseum). Można w nim zapoznać się z życiem takich zwierząt hodowlanych jak krowy, owce i konie albo zwiedzić odrestaurowane stare zabudowania gospodarskie (stajnie, magazyny, młyn). Jest także okazja do popróbowania samemu tradycyjnych prac farmerskich.

Lavassaare (niem. Lawasser). Alev. 1991–2013 miejscowość stanowiła alevvald, obecnie jest częścią gminy ziemskiej Audru. Leży 24 km na północny zachód od Parnawy, pośrodku wielkich obszarów bagiennych (Lavassaare soostik). Przy powierzchni 21,8 tys. ha rozciągają się one na terenie gmin ziemskich Sauga i Halinga, wchodząc w skład jeszcze większego kompleksu bagnisk (Lihula-Lavassaare soostik). Lavassaare stanowi centrum wydobywania torfu. Transportowi surowca z torfowisk służy sieć wąskotorowych (750 mm) kolejek przemysłowych. Powstała 1922–1924 kolejka pierwotnie funkcjonowała na linii Lavassaare–Pärnu (28 km). Dostarczano nią torf do manufaktury tekstylnej w Sindi, zakładów przemysłowych Parnawy oraz fabryki brykietu w Tootsi. W latach 60. linię tę unieruchomiono a następnie zdemontowano (1971). 1979 rozpoczęto budowę trasy Maima–Tootsi (24 km) oddając 1983 do eksploatacji szlak Lavassaare–Maima–Tootsi (33 km). Latem 2008 kolejka przestała pracować na odcinku Maima–Tootsi. Na starych terenach kolejowych otwarto 1992 muzeum kolejnictwa. Społecznie działająca placówka gromadzi między innymi tabor kolejowy (lokomotywy, wagony, pojazdy specjalne) używany na liniach wąskotorowych Estonii oraz pozostałych krajów bałtyckich. W miesiącach letnich oferowane są przejazdy wycieczkowe na trasie Müramaa–Lavassaare (2 km). Ok. 5 km na północny zachód od miejscowości rozlewa się Lavassaare järv (pow. 1,95 km², dł. 2,87 km, szer. 930 m). Status alev przyznano osadzie 1949.

Manilaid (Manija, Manõja). Wyspa (laid) pomiędzy Kihnu saar a Tõstamaa pool-saar. Zwana mniejszą siostrą Kihnu, oddalona od niej 7,5 km oraz 800–1000 m od stałego lądu, ciągnie się na długości 4,5 km osiągając powierzchnię 1,87 km². Jako Holm Maune kamienistą wysepkę wzmiankowano po raz pierwszy 1560. Do XX w. pozostawała bezludna. 1933 osiadły na niej 22 rodziny z Kihnu. W szczytowym okresie mieszkało tu blisko 150 ludzi. Dziś stale żyje na Manilaid ok. 30–40 osób. Wraz z mniejszymi niezaludnionymi wysepkami w sąsiedztwie Manilaid tworzy jednostkę administracyjną (küla) Manija w zestawie gminy ziemskiej Tõstamaa. Na Papina ots (Papina neem) przy południowo-zachodnim krańcu wyspy stoi latarnia morska (Manilaiu tulepaak) wysokości 8 m z 1933. Wyspa osiągalna jest promem z portu Munalaid (Munalaiu sadam). Zimą można przejść na nią po lodzie. Obszar chronionego krajobrazu (Manija MKA).

Pärnu-Jaagupi. Alev. Ośrodek administracyjny gminy ziemskiej Halinga (niem. Hallik lub Hallick). Miejscowość leży 27 km na północ od Parnawy, przy Tallinna–Pärnu–Ikla maantee. W obecnym kształcie utworzona została jako alev 1945 poprzez scalenie osad Pärnu-Jakobi i Uduvere. 1950–1959 była siedzibą władz rejonowych. Godny uwagi kościół ewangelicko-luterański (EELK Pärnu-Jakobi kogudus). Powstały 1531–1534 gotycki jednonawowy obiekt zalicza się do ostatnich katolickich budowli sakralnych wzniesionych na terenie dzisiejszej Estonii. Patronowi kościoła, św. Jakubowi Starszemu, miejscowość zawdzięcza swą nazwę. Barokowa ambona stworzona została ok. 1660 przez przybyłego z Kopenhagi znanego duńskiego rzeźbiarza i drzeworytnika Elerta Thiele. W pochodzącym z 1793 ołtarzu znajduje się obraz Chrystusa na Krzyżu, sporządzony 1901 przez Antsa Laikmaa (1866–1942) jako kopia dzieła z katedry w Tallinie, autorstwa Eduarda Gebhardta (1838–1925). Kościelne organy wykonano w Rydze (1895). Na północno-wschodnim krańcu miejscowości stoi zbudowany 1866 kościół prawosławny (EAÕK Uduvere Apostel Jakobuse kogudus). Dzieje i kulturę okolic dokumentuje funkcjonujące od 1985 muzeum szkolne (Pärnu-Jaagupi Koolimuseum).

Sindi (niem. Zintenhof). Satelita Parnawy, 14 km na północny wschód od stolicy regionu. Miasto rozciągnięte jest wzdłuż lewego brzegu rzeki Parnawy, z przeciwnej zaś strony ograniczone przez tereny torfowiskowe (Lanksaare raba, Kõrsa raba). Liczy 4,0 tys. mieszkańców (pow. 5,01 km²). Nazwa Sindi vel Zintenhof wywodzi się od Clausa Zindta, okolicznego właściciela ziemskiego i wójta Parnawy 1565. W dzisiejszym kształcie miejscowość powstała 1833 wokół fabryki sukna. Założył ją ryski przedsiębiorca Johann Christoph Wöhrmann (1784–1843) po przeniesieniu działalności z Królestwa Polskiego (Sieradz). Dobrze prosperując i poszerzając asortyment swej produkcji zakład zaliczał się przez XIX w. do większych w kraju i zatrudniał 2 tys. osób. Przy fabryce wzniesiono mieszkania pracownicze, szpital, szkołę elementarną. Wraz z przyrostem ludności osada otrzymała prawa alev (1921) i prawa linn (1938). Tuż przed wybuchem II wojny światowej miastu planowano nadać nową estońską nazwę, tak by nie kojarzyła się z mianem niemieckim. Ważne dla rozwoju gospodarczego było otwarcie stacji na wąskotorowej linii kolejowej Pärnu–Lelle–Tallinn (1928). Stacja Sindi znajdowała się między stacjami Tammiste a Papiniidu. Została zamknięta 1969 w związku z przestrajaniem szlaku na szerokotorowy i wynikającą stąd zmianą trasy. Budynek byłego dworca kolejowego jest jednym z zabytków Sindi, podobnie jak zachowane drewniane domy pracownicze. Dzieje miasta można prześledzić za pośrednictwem Sindi Muuseum (Pärnu 26). Na prawym brzegu rzeki odkryto 1965 ślady bytności ludzkiej z epoki kamiennej (Pulli asula). Datowane metodą radiowęglową na 10–11 tys. lat uważane są za najstarsze w Estonii. Osiedle przypuszczalnie istniało przez krótki okres. Obszar ten został później pokryty wodą i jako bagienny pozostał bezludny aż do XVI w.

Soomaa rahvuspark (VILJANDIMAA)

Tahkuranna (niem. Tackerort). Wieś w gminie ziemskiej Tahkuranna (siedziba Uulu). Odległość od Parnawy 22 km na południe. W gminie Tahkuranna przyszedł na świat Konstantin Päts (1874–1956). Współtwórcy państwowości estońskiej i pierwszemu prezydentowi Estonii dedykowany jest park pamięci oraz po-

mnik. Monument odsłonięto 25 czerwca 1939 blisko miejsca urodzenia Pätša. W sierpniu 1940 padł ofiarą zniszczenia. Odrestaurowany pod kierownictwem Eesti Muinsuskaitse Selts ponownie został odsłonięty w 50. rocznicę postawienia (25 VI 1989). Konstantin Pätš był wyznania prawosławnego. W miejscowości apostołsko-prawosławny kościół Zaśnięcia Bogurodzicy (Tahkuranna Jumalasünnitaja Uinumise kirik). Wzniesiony 1872 stanowi pewnego rodzaju ciekawostkę architektoniczną, jako materiału budowlanego użyto bowiem czerwonej cegły bez kamienia naturalnego, tradycyjnie stosowanych razem w świątyniach ortodoksyjnych. W kościele tym ochrzczony został przyszły prezydent kraju. Z nieodległego przylądka (Suurna nina) widok na Zatokę Parnawską i miasto Parnawa.

Tootsi. Miejscowość rangi alev oraz samodzielna gmina (alevvald). Osada znajduje się w północnej części regionu, 35 km na północny wschód od Parnawy, w odległości 6 km od drogi krajowej 5. Będąc usytuowaną na obszarach torfowiskowych kojarzona jest przede wszystkim z sięgającą początkami 1919 fabryką brykietu (Tootsi Turvas). Poza wydobywaniem torfu tudzież jego przeróbką przedsiębiorstwo to zajmuje się także produkcją maszyn górniczych używanych przy pozyskiwaniu i obróbce kopalni. Należące doń kopalnie torfu w rejonie Lavassaare i Tootsi obsługiwane były przez rozległą ongiś siatkę przemysłowych kolei wąskotorowych (750 mm) długości ok. 50 km. Do industrialnego charakteru miejscowości nawiązują zatwierdzone 1999 jej jednakowego wizerunku herb i flaga; na złotym (żółtym) tle górnej połowy widnieje w nich czarny górniczy młot, natomiast dolna czarna połowa wskazująca na zasoby torfu w okolicy urozmaicona jest przez dwa srebrne (białe) pasma mające symbolizować przemysłowe koleje wąskotorowe. Pod sąsiednią wsią Elbi w gminie ziemskiej Tori znajduje się stacja kolejowa Tootsi (Lelle–Pärnu raudtee). Status alev przysługuje osadzie od 1949.

Tori (niem. Torgel). Alevik. Ośrodek administracyjny gminy ziemskiej swego imienia. Miejscowość leży 14 km od Sindi i 28 km na północny wschód od Parnawy. Przez jej centrum płynie Pärnu jõgi. Z powodu gęstego zalesienia oraz

bagien okolica ta przez długi czas w przeszłości odznaczała się słabym zasiedleniem. Szczególnego znaczenia nadaje osadzie założona 1856 i związana z tutejszym majątkiem ziemskim stadnina koni (Tori Hobusekasvandus). Krzyżując estońskie konie gospodarskie z innymi rasami wyhodowano tu uniwersalnego konia pociągowo-wierzchowego (zimnokrwisty koń toryjski). Pośród zabudowań stadniny i dworu uwagę zwraca m.in. brama główna z czerwonej cegły oraz przede wszystkim gospoda wzniesiona w stylu klasycystycznym z rzędem jedenastu kolumn (1845). Dzieje i kulturę okolic dokumentuje Tori Muuseum (Võlli 4). Placówka powstała 1934 jako pierwsze w kraju muzeum parafialne (kihelkonnamuuseum). Jej częścią jest dworski spichlerz zbożowy z 1814. Przy moście na lewym brzegu rzeki wychodnie piaskowca z dewonu środkowego, wysokości ponad 10 m, z jaskinią zwaną Piekło (Tori põrgu), długości 7 m i wysokości 3 m, w której znaleziono szczątki kopalnych roślin oraz ryb pancernych sprzed ok. 300 mln lat. Przystanek kolejowy Tori znajduje się pod sąsiednią wsią Selja (linia Tallinn–Lelle–Pärnu).

Tõstamaa (niem. Testama). Miejscowość szczebla alevik. Centrum administracyjne gminy ziemskiej swego imienia, 48 km na zachód od Parnawy. Leży na Tõstamaa poolsaar, od wschodu ograniczonym przez Pärnu laht, od południa przez Kihnu väin, a od zachodu przez ujście Paadrema jõgi. Miejscowość usadowiona jest między Ermistu järv (Tõstamaa järv) a zatokami Zatoki Ryskiej (Tõstamaa laht, Värati laht). Pierwsza wzmianka o dobrach ziemskich Testama datowana jest na 1553. Wtedy należały one do biskupstwa Ösel-Wiek, później zaś do rodów Kursell, Helmersen i Staël von Holstein (od 1831). Ostatnim ich właścicielem był Alexander von Staël-Holstein (1877–1937), światowej sławy orientalista, indolog i sinolog, urodzony w Testama a zmarły w Pekinie. Postawiony 1804 dwukondygnacyjny wczesnoklasycystyczny budynek główny dworu został zmodernizowany 1876–1877 w duchu historyzmu i w takiej postaci przetrwał do dziś. Od 1921 mieści się w nim szkoła, od 1953 i obecnie średnia (Tõstamaa Keskkool). W części pomieszczeń (piwnica, sala kominkowa) działa od 2006 muzeum krajoznawcze (Tõstamaa Muuseum; Kalli 13). Otoczony par-

kiem dwór usytuowany jest nad Tõstamaa jõgi. Ciek ten wydostaje się z rozlanego u północnych granic miejscowości jeziora Ermistu i przepłynąwszy osadę oddaje po 3,8 km swe wody zatoce Tõstamaa. Przy powierzchni 4,8 km², długości 4,07 km, szerokości 1,75 km i długości linii brzegowej 21,7 km (głęb. śr. 1,3 m i maks. 2,9 m) Ermistu järv stanowi największe jezioro regionu Pärnumaa. Akwen jest bogaty w różne gatunki ryb; hoduje się w nim karpie. Bagna oddzielają Ermistu järv od Tõhela järv (pow. 3,21 km², dł. 2,84 km, szer. 1,85 km). Leżące niedaleko na północ jezioro odwadniane jest w tym samym kierunku przez rzekę Paadrema. Obecny EELK Maarja kirik (Sadama 8a) wzniesiony został 1763–1768 z kamienia polnego, zastępując wcześniejszy obiekt drewniany. Kościelna wieża służyła za ważny punkt orientacyjny żeglującym po cieśninie Kihnu. Grupa wydym w okolicy miejscowości sięga nad poziom morza 28 m (Levaroti mägi). We wsi Pootsi (Tõstamaa vald) przyszedł na świat Paul Kulbusch (1869–1919). Pod imieniem Platon (Платон) był on pierwszym estońskim biskupem prawosławnym. Został zamordowany przez bolszewików podczas ich ewakuacji z Tartu w styczniu 1919.

Vändra (niem. Fennern). Alev w północno-wschodniej części regionu. Miejscowość tworzy samodzielną gminę (alevald) otoczoną przez terytorium gminy ziemskiej tego samego imienia. Od północy ograniczona jest krajową drogą 5 z Parnawy (48 km) do Rakvere (125 km). Zachodnią połączy osady przepływa Vändra jõgi (49 km), prawostronny dopływ Pärnu jõgi. Vändra jest miejscem prehistorycznych odkryć archeologicznych. Z 1515 pochodzi najwcześniejsza historyczna wzmianka o osadzie (Wenderskulle). W II połowie XVI w. założone zostały dobra rycerskie Fennern. Powstanie parafii (Kirchspiel Fennern) w kolejnym stuleciu dało asumpt do ukształtowania się wsi. 1844 dokonano podziału majątku ziemskiego na Vana-Vändra (Alt-Fennern) i Uue-Vändra (Neu-Fennern). W XIX w. osada stała się lokalnym ośrodkiem przemysłowym (fabryka szkła 1822). Pomiędzy 1928 a 1969 funkcjonowała wąskotorowa Viluvere–Vändra harutee (bocznica trasy Lelle–Papiniidu). Linia liczyła 10 km i składała się z czterech przystanków (Viluvere, Luuri, Selja, Vändra). 1945 Vändra uzyskała

status alev. Od 1950 do 1962 była siedzibą władz rejonowych. W Vana-Vändra urodził się Johann Voldemar Jannsen (1819–1890), estoński dziennikarz, jeden z liderów estońskiego przebudzenia narodowego XIX w. Także tu przysłała na świat jego córka poetka Lydia Koidula (1843–1886). 1934–1958 mieszkańcem miejscowości był znany kompozytor Mihkel Lüdig (1880–1958). Prosty jednonawowy kamienny budynek EELK Martini kirik pochodzi z 1787 (wieża 1841). Wcześniejsze trzy drewniane obiekty sakralne uległy spaleni (pierwsza informacja o świątyni 1624). W Vändra funkcjonuje także wspólnota prawosławna (EAÕK Apostlite Peetruse-Pauluse kogudus). Przy wjeździe do osady z kierunku zachodniego zwraca uwagę stara tawerna (Jaani trahter; Vana 3). Lokal mieści się w budynku spichlerza dworskiego z 1835.

RAPLAMAA

Rapla (niem. *Rappel*). Miasto w środkowo-zachodniej części Estonii, w odległości 54 km na południe od Tallinna, nad mierzącą 95 km rzeką Vigala (inaczej Konuvere jõgi lub Koluvere jõgi). Stolica regionu Raplamaa. Miasto bez statusu municypalnego, część składowa i centrum administracyjne Rapla vald. Liczba ludności 5,1 tys. Powierzchnia 4,67 km². Pierwsza źródłowa wzmianka o miejscowości pochodzi z 1241. Przy końcu tegoż stulecia wzniesiono kościół pw. Marii Magdaleny. Początkowo osada i kościół należały do dóbr rycerskich Alu, przechodząc 1478 we władanie klasztoru z Padise. Dopiero 1705 Alu i Rapla zostały rozłączone i utworzyły samodzielne jednostki. Szybszy rozwój osady w II połowie XIX w. Otwarto wtedy aptekę (1866) i szkołę elementarną (1868). 1893 Rapla otrzymała stację dylżansów pocztowych. 30 września 1901 poświęcono nowy kościół, wybudowany po północnej stronie rzeki. W tym samym czasie przekazana została do użytku wytyczona kilka km na wschód od osady linia kolejowa, wówczas wąskotorowa, z Tallinna do Viljandi (pierwotna nazwa dworca Hermet). Powstała cegielnia i fabryka lemoniady. 1931–1968 (1971) tutejsza stacja kolejowa była węzłowa, poza wspomnianym szlakiem funkcjonowała bowiem linia, także wąskotorowa, do portu Virtsu (96 km). 1945 Rapla uzyskała

status alev. Pięć lat później została siedzibą władz świeżo powołanego rejonu, który wykrojono z południowej części Harii (dało to początek obecnemu Rapla maakond). Od 1993 Rapla zalicza się w poczet miast. W panoramie miasta dominuje pseudoromański budynek wspomnianego kościoła ewangelicko-luterańskiego (EELK Rapla Maarja-Magdaleena kogudus). Obiekt o dwuwieżowej fasadzie powstał 1899–1901 wzniesiony wedle projektu Rudolfa von Engelhardta (1857–1913). Inna zwracająca uwagę budowla to sąsiedni kamienny most z dwoma łukami długości 27,5 m i szerokości 8 m (kivisild). Przerzucono go nad Vigala jõgi 1902 zastępując dotychczasową konstrukcję drewnianą. Jako symbol miasta most figuruje w jego herbie przedstawiany na niebieskim tle.

Alu (niem. Allo). Alevik w Rapla vald. Miejscowość leży ok. 3 km na północny zachód od stolicy gminy i zarazem stolicy regionu. Najwcześniejsza pisemna notka o osadzie zawarta jest w Liber Censu Daniæ (1241). Z kolei okoliczne dobra rycerskie wspomniano pod nazwą Alven pierwszy raz 1409. Ich obecny budynek główny wzniesiony został 1862–1875 przez rodzinę Lilienfeld. Stanowi on jeden z lepszych przykładów neogotyku w Estonii. Narożna wieża przywodzi na myśl średniowieczne obiekty obronne. Budowla otoczona jest rozpostartym na 11 ha parkiem z siedmioma sadzawkami. 1923–1955 dwór służył za lokum miejscowej placówce oświatowej. Od 1999 w odrestaurowanym pałacyku gości centrum szkoleniowe estońskiej Ligi Obrony (Kaitseliit).

Hageri (niem. Hagggers). Alevik w Kohila vald, 6 km na zach. od stolicy gminy. Miejscowość leży na lewym brzegu Maidla jõgi, znanej także jako Hageri oja lub Ääsmäe-Maidla peakraav. Rodzący się na Rabivere soo, 4 km na pd. zach. od Kohila, ciek uchodzi po przebyciu 23,4 km do Keila jõgi, z lewej strony, jako jeden z jej gł. dopływów. W kierunku wsch. od rzeki przylega do miejscowości wieś tej samej nazwy (Hageri küla). Od XIII w. Hageri stanowiło centrum parafii (Kirchspiel Hagggers in Harrien). Pierwsza o niej źródłowa wzmianka 1241. Należąc od historycznej Harii parochia ta składała się późniejszymi czasy z 22 majątków, w tym jednego kościelnego (pastorat) oraz 15 rycerskich z sześcioma

pobocznymi. Pierwszy kościół zbudowano między 1219 a 1254. Wzniesiony został przez duńskich misjonarzy i dedykowany św. Lambertowi (Lambert von Lütlich, Lambert von Maastricht). We współczesnej postaci istnieje od końca XIX w. Zaprojektowana przez Erwina Bernharda neoromańska budowla (z silnymi wpływami architektury prawosławnej) powstała 1890–1892. Naprzemienne zastosowanie kamienia łamanego i cegły jako budulca czyni z obiektu pewnego rodzaju unikat pośród kościołów luterzańskich Estonii. Lambertuskirche to także jedyna świątynia w kraju mająca za patrona biskupa-męczennika z Maastricht (EELK Hageri Lambertuse kogudus). Kościelny cmentarz zdobiony jest przez solarne krzyże pierścieniowe. Z dziejami tych okolic zapoznaje Hageri Muuseum. Działającą od 1988 placówkę ulokowano w drewnianym budynku starej apteki.

Järvakandi (niem. Jerwakant wzgl. Jerwakand). Miejscowość (alev i alevvald) 27 km prosto na południe od stolicy regionu krajową drogą drugiej kategorii 27 (Rapla–Järvakandi–Kergu maantee). Niedaleko na południe od Järvakandi przebiega granica Rapla maakond z Pärnu maakond. Jako Jerwencato osada pierwszy raz wspomniana została 1460. Już ćwierć wieku później (1485) istniał na tych terenach rycerski majątek ziemski (Jerwakant im Kirchspiel Rappel in Harrien). Wzniesiony w latach 20. XIX wieku klasycystyczny dwukondygnacyjny budynek główny dworu, uważany za jeden z najwspanialszych tego rodzaju obiektów w kraju, uległ za sprawą spalenia całkowitemu zniszczeniu podczas wydarzeń 1905 i odtąd pozostaje w ruinie. Miejscowość znana jest ponadto z sięgających początkami 1879 fabryki szkła (Järvakandi Klaas). W krąg tych zagadnień wprowadza Järvakandi Klaasimuuseum. Do produkcji szkła nawiązuje także herb osady. 2005–2012 gościła ona muzyczny festiwal rockowy (Rabarock). Rangę alev miejscowość uzyskała 1945.

Kehtna (niem. Kechtel). Alevik. Centrum administracyjne Kehtna vald. Miejscowość leży 11 km na południowy wschód od miasta Rapla. Zabytkowy zespół dworski. Pierwsza historyczna wiadomość o rüütlimõis Kechtel im Kirchspiel Rappel (Harrien) sięga 1470. Dobra te należały do rodów Vietinghoff, Bencken-

dorff (od 1824) i Lilienfeld (od 1874). Dwukondygnacyjny wczesnoklasycystyczny dwór wzniesiony został ok. 1790. W latach 80. XIX w. poddano go przebudowie. Spalony podczas wydarzeń 1905 otrzymał między 1906 a 1910 swą obecną neobarokową postać. W XX w. przez długi czas dawał schronienie szkole rolniczej. Dziś ponownie stanowi własność prywatną. Budowla otoczona jest przez liczącą 5 ha park z bogatą kolekcją krzewów i drzew.

Kohila (niem. Koil lub Kappakoil). Alev. Centrum administracyjne gminy ziemskiej swego imienia, najbardziej na północ wyeksponowanej jednostki administracyjnej tego rządu w regionie Raplamaa. Miejscowość leży 22 km w kierunku północnym od miasta Rapla oraz 28 km w kierunku południowym od Tallinna (Järve). Prowadzi przez nią linia kolejowa ze stolicy kraju do Viljandi i Parnawy; odległość między Balti jaam a Kohila raudteejaam 33 km. Osada zasadniczo usytuowana jest na lewym brzegu Keila jõgi; obmywająca ją od strony wschodniej rzeka tworzy jezioro zaporowe (Kohila paisjärv). Najstarsza źródłowa notka o miejscowości pochodzi z 1241. Z kolei na 1438 przypada pierwsza wiadomość na temat okolicznego rycerskiego majątku ziemskiego Koil im Kirchspiel Hagers (Harrien). 1893 powstały tu niewielkie zakłady drzewne, kilkanaście lat później przekształcone w wytwórnię papieru (1907). Rozwijającą się przy fabryce oraz stacji kolejowej, otwartej 1901 na wąskotorowym szlaku Tallinn–Viljandi, osadę podniesiono początkiem wieku XX do rangi alevik (pod nazwą Kapa-Kohila nawiązującej do stacji pocztowej). 1945 przyznano jej prawa alev. Między 1993 a 2002 Kohila miała status samodzielnej gminy (alevald). Wzmiankowane wyżej dobra ziemskie należały na przestrzeni dziejów głównie do rodów Wrangell (XVI–XVIII) oraz Brever (1771–1906). Wzniesiony pierwszą ćwiercią XIX w. klasycystyczny budynek dworu spłonął 1905, po czym został odbudowany w zmienionej formie (bez portyku o sześciu kolumnach). Od 2013 działa w nim prywatna szkoła. Po prawej stronie rzeki znajduje się powstały 1899–1900 budynek kościoła apostołsko-prawosławnego (EAÕK Angerja Issanda Taevamine-mise kogudus).

Lelle. Alevik w Kehtna vald. Miejscowość leży 12 km na południowy wschód od stolicy gminy (alevik Kehtna). Rozciąga się między torami linii kolejowej z Tallinna a tugimaantee 15 (Tallinna–Rapla–Türi maantee). Stanowi ważny punkt na mapie kolejowej kraju, a to dlatego, że od szlaku Tallinn–Viljandi odchodzi tu szlak do Parnawy. Stacja węzłowa Lelle oddalona jest o 70 km od Pärnu raudte-ejaam, 71 km od Balti jaam i 78 km od Viljandi raudteejaam. Poza budynkiem głównym dworca kolejowego (1901) zwraca uwagę apostołsko-prawosławny kościół Trójcy Świętej z 1866–1868. Na zachód od miejscowości Imsi järv (pow. 2,3 ha, dł. 260 m, szer. 210 m, dł. linii brzegowej 704 m). Odpływ jeziornych wód na południe przez Imsi oja.

Lohu (niem. Loal). Wieś gminy ziemskiej Kohila. Znajduje się ok. 4–5 km od miejscowości Kohila, pomiędzy linią kolejową a drogą krajową 15 w kierunku Rapla, rozciągnięta wzdłuż lewego brzegu wyznaczającej wschodnią granicę osady Keila jõgi. U północno-wschodniego krańca wsi wyrasta po prawej stronie rzeki wczesnohistoryczne grodzisko Lohu Jaanilinn, od przyległej od północy wsi Loone zwane także Loone linnamägi lub Loone linnus (Castrum Lone). Wzniesiona na kilkumetrowej wysokości naturalnym pagórku twierdza chroniona była z trzech stron przez rzekę Keila. Powierzchnia zamkowego dziedzińca to 6500 m², długość wałów 300 m, zaś ich wysokość dochodzi do 6 m. Owo prastare miejsce świetnie nadaje się dziś do urządzania pikników. Wedle kroniki Henryka Łotysza wieś Lohu często służyła 1216–1223 jako punkt zbierek podbijających kraj krzyżowców. Innym zabytkiem osady są zabudowania byłego majątku ziemskiego. Dobra rycerskie Loal (Hageri kihelkond) powstały w latach 20. XVII w. W latach 80. XVIII w. wzniesiony został wczesnoklasycystyczny dwór, który poddano częściowej przebudowie końcem XIX w. Zachował się także wcześniejszy budynek główny z początku XVIII lub z XVII w. Obecnie zespół dworski stanowi własność prywatną. Na terenie sąsiedniego parku leśnego, rozprzestrzenionego na 10,2 ha, Keila jõgi tworzy dwie wyspy rzeczne. Przystanek kolejowy Lohu (szlak Tallinn–Lelle) usytuowany jest w obrębie przyległej od południa wsi Mälivere. Odległość od Balti jaam 38 km.

Märjamaa (niem. Marienland lub Merjama). Alev. Ośrodek administracyjny gminy ziemskiej Märjamaa. Miejscowość usytuowana jest 26 km na południowy zachód od stolicy regionu, mijana od wschodu przez krajową czwórkę (Tallinna–Pärnu–Ikla maantee). Materiały historyczne po raz pierwszy informują o niej w związku z wybudowaniem 1364 kamiennego kościoła Panny Marii, jednej z najpotężniejszych w zachodniej Estonii świątyń obronnych (EELK Märjamaa Maarja kogudus). 1945 przyznanie osadzie statusu alev. Między 1950 a 1962 Märjamaa pełniła funkcję siedziby władz rejonowych. Od 1993 do 2002 stanowiła samodzielną gminę (alevvald). Dokonane w październiku 2002 połączenie Märjamaa alev, Märjamaa vald i Loodna vald stworzyło obecną gminę ziemską, największą obszarowo w kraju, liczącą 871,62 km² i poza miejscowością tytularną, zamieszana przez 2,7 tys. osób żyjących na 4,05 km², złożoną z 82 dalszych jednostek (wsi). 1931–1968 Märjamaa była stacją kolejową na 27. km wąskotorowej linii Rapla–Virtsu. Prócz wspomnianego Maarja kirik (Pärnu 22a) znajduje się tutaj opuszczony budynek dawnego kościoła apostołsko-prawosławnego z 1892 (Jumalaema Kaitsmise kirik).

Varbola. Wieś w gminie ziemskiej Märjamaa, 26 km na zachód od stolicy regionu i 17 km na północ od stolicy gminy, nieopodal drogi krajowej 4 Tallinn–Pärnawa. Przy szosie ku Rapla, między wsiami Varbola a Põlli, znajdują się pozostałości staroestońskiego zamku (Varbola Jaanilinn, Castrum Warbole). Wspomniany przez Henryka Łotysza obiekt, oblegany kilka dni 1211 przez Nowogrodzian, był jedną z największych swego typu twierdz Estonii, jak również ważnym ośrodkiem handlowym w X–XII w. Cały jej teren, chroniony przez wał z kamienia wapiennego długości 580 m i wysokości 8–10 m, zajmował ponad 5 ha. Po stronie zachodniej zrekonstruowane zostały długie wejścia bramne. Głęboka na 13 m studia pośrodku twierdzy gwarantowała zaopatrzenie w wodę.

SAAREMAA

Saaremaa. Przy powierzchni 2673 km² Saaremaa jawi się jako największa wyspa Estonii oraz czwarta w basenie Morza Bałtyckiego (po Zelandii, Gotlandii i Fionii). Linia brzegowa, silnie rozczłonkowana półwyspami i zatokami, mierzy 854 km. Usadowiona w Archipelagu Moonsundzkim Saaremaa cieśninami oddzielona jest od sąsiednich jego wysp. I tak cieśnina Soela rozgradza Saaremaę od Hiiumy na północy, drugiej największej wyspy estońskiej, od ekstremalnie w tym kierunku wysuniętego punktu na półwyspie Pammana odległej o ledwie 6 km. Z kolei Mała Cieśnina (Väike väin) separuje Saaremaę od wyspy Muhu na wschodzie; obie wyspy połączone są ze sobą tamą zbudowaną 1894–1896 (Väikese väina tamm). Saaremaa stanowi główną barierę między Zatoką Ryską a Bałtykiem. Po między południowo-zachodnim jej krańcem, tworzonym przez mocno werżnięty w morze półwysep Sõrve, a północnym wybrzeżem lotewskiej Kurlandii rozciąga się Cieśnina Irbe, w najwęższym miejscu mierząca 27 km. Za sprawą Sõrve po-olsaar rozciągłość południkowa i równoleżnikowa wyspy, zasadniczym swym korpusem rozpostarta w układzie wschód-zachód, jest zbliżona wynosząc po ok. 90 km. Zbudowana głównie z wapieni wyspa ma uderzająco płaski charakter. Wzniesienia na ogół nie przekraczają nad poziom morza 25 m, wyjątek czynią te w zachodniej partii sięgające 54 m (Lääne-Saaremaa kõrgendik lub Lääne-Saaremaa kõrgustik). Fragmenty północnego brzegu przyjmują stromą postać (np. Panga pank, Ninase pank inaczej Tagaranna pank, Undva pank). Wapienne podłoże pokryte jest przeważnie osadami morenowymi lub lotnymi piaskami, na alwarach warstwa humusu jest skrajnie cienka. Jakież 7% powierzchni przypada na torfowiska. Największe jeziora to odcięte zatoki morskie Mullutu-Suurlaht. Przesycone kamieniami gleby są mało wydajne, choć miejscami (we wschodniej części) spotyka się urodzajniejsze ziemie. Na wyspie panuje łagodny morski klimat sprzyjający wegetacji. Występuje tu cztery piąte wszystkich gatunków roślin znanych w kraju, a między nimi wiele rzadkich. Ponad 40% powierzchni wyspy jest zalesione. Wyraźnie mniejszą niż na kontynencie liczbę gatunków ssaków rekompensuje bogactwo ptaków, szczególnie na mniejszych

wysepkach i płytkich akwenach przybrzeżnych. Wśród przedstawicieli ssaków żyje foka szara, zaś świat stworzeń skrzydlatych reprezentuje m.in. łabędź niemy, łabędź krzykliwy, bernikla białolica, edredon, ohar. Zachodni brzeg wyspy objęty jest ochroną w ramach parku narodowego (Vilsandi rahvuspark). W staroskandynawskich sagach Sarema występuje jako Eysysla, od czego pochodzi historyczna nazwa Ozylia (duń. Øsel, szw. i niem. Ösel) i co etymologicznie odpowiada obecnej nazwie estońskiej (oraz fińskiej), w obu przypadkach znacząc wyspiarską ziemię (ziemię-wyspę). We wczesnym średniowieczu Saaremaa i Muhumaa zaliczane były do najgęściej zaludnionych obszarów Estonii, zaś ich mieszkańcy trudnili się rybołówstwem i żeglarstwem, nie pogardzając też zbójnictwem morskim. Dłużej niż pozostali Estowie wyspiarze zdołali odpierać w XIII w. ataki niemiecko-duńskich krzyżowców, pod których kontrolą wyspa znalazła się dopiero 1227. Opanowany teren podzielony został między Zakon Niemiecki a Bistum Ösel-Wiek (Saare-Lääne). Zakonnicy otrzymali wyspę Muhu oraz przyległą do niej wschodnią część Saremy, tudzież obszary na północnym zachodzie, ustanawiając swą siedzibę w Pöide. Biskupstwo zaś przejęło resztę; jego zwierzchnik, rezydujący w Haapsalu, wyznaczył na stolicę swych posiadłości na wyspie zamek Arensburg (Kuressaare). W XIII i XIV w. insulanie parokrotnie zrywali się do walki z obcą władzą (1236–1241, 1261–1262, 1343–1345). Podczas wojny siedmioletniej (1563–1570) Ozylia została posiadłością duńską. We wrześniu 1559 ostatni książę-biskup Ösel-Wiek, Johann von Münchhausen, sprzedał swoje państwo królowi Danii Fryderykowi II Oldenburgowi, ten zaś przekazał je swemu bratu, 19-letniemu księciu Magnusowi Inflanckiemu, który przybył do Arensburga w kwietniu 1560. Kontynentalną część księstwa (niem. Wiek, est. Lääne) przekazała Dania Rzeczypospolitej w zamian za pozostałą część wyspy dotychczas stanowiącą własność zakonną. Tym oto sposobem zakończyło swą parowiekową egzystencję kolejne (po Dorpacie) staroinflanckie państwo na ziemiach estońskich. Mocą układu pokojowego w Brömsebro (1645) wyspa przeszła we władanie Szwecji. Zajęta następnie przez Rosję (1710) w dobie wielkiej wojny północnej (1700–1721) wchodziła do 1917 w skład zawiadywanej z Rygi guberni inflanckiej, stanowiąc w jej obrębie Kuressaare kreis

(Arenburgischer Kreis; Эзельский уезд, Аренбургский уезд). Na przełomie wieków XIX i XX, a zwłaszcza w latach I Republiki, do tradycyjnych zajęć mieszkańców Saremy doszła obsługa ruchu letniskowego i kuracyjnego. Rozwój tego sektora usług uległ zahamowaniu w okresie radzieckim, kiedy wyspa, ze względu na instalacje wojskowe, była zamknięta dla gości zagranicznych (a także trudno dostępna dla kontynentalnych Estończyków). Dziś najważniejszymi gałęziami gospodarki są rybołówstwo, wyrób produktów mięsnych i mlecznych oraz dobowanie dolomitu (Kaarma dolokivimaardla). Wokół Kuressaare rozlokował się przemysł cementowy, materiałów budowlanych i chemiczny. Ponownie wzrasta rola turystyki. Tworzony przez Saremę oraz szereg przybrzeżnych wysp i wysepek w sąsiedztwie, jak również wyspy Muhu i Ruhnu, Saare maakond składa się z 14 jednostek, w tym jednego miasta (Kuressaare) oraz 13 gmin ziemskich (Lääne-Saare, Kihelkonna, Laimjala, Leisi, Muhu, Mustjala, Orissaare, Pihla, Põide, Ruhnu, Salme, Torgu, Valjala). Gmina Lääne-Saare, zgodnie z nazwą zajmująca zachodnią część wyspy, ustanowiona została 2014 poprzez scalenie obszarów dotychczasowych Kaarma vald, Kärla vald i Lümada vald, za sprawą czego licząc 809 km² jest najrozleglejszą obecnie jednostką tego rządu w Saare maakond. Prócz miasta Kuressaare, stolicy regionu, maakond posiada osiem miejscowości rangi alevik (Aste, Kihelkonna, Kudjape, Kärla, Leisi, Orissaare, Salme, Valjala) oraz 490 wsi. Jego powierzchnia wynosi 2922 km², a liczba mieszkańców 31,7 tys., co daje gęstość zaludnienia 10,9 osób na km². Estończycy stanowią ok. 98%. Regularna komunikacja lotnicza (Kuressaare) oraz drogowo-promowa (droga krajowa 10 Risti–Virtsu–Kuivastu–Kuressaare). Na północno-zachodnim wybrzeżu wyspy znajduje się pasażerski Saaremaa sadam (AS Tallinna Sadam). Port ulokowany jest w Küdema laht, po wschodniej stronie Ninase poolsaar (Tagaranna poolsaar), we wsi Ninase (Mustjala vald). Zimą droga lodowa do wsi Tärkma (Emmaste vald) na Hiiumie dł. ok. 15 km.

Kuressaare. Miasto na południowym wybrzeżu Saremy, nad zatoką swego imienia, u ujścia do niej rzeki Põduste. Administracyjne, gospodarcze i kulturalne serce Saare maakond. Najbardziej na zachód wysunięte miasto Estonii, od-

ległość od przystani w Kuivastu na wyspie Muhu wynosi 76 km. Pod Roomassaare, 3 km na południowy wschód od miasta, czynne jest niewielkie lotnisko cywilne o dwóch pasach startowych, obsługujące połączenia m.in. do Tallinna, Rygi, Parnawy i na wyspę Ruhnu; dalej w tym samym kierunku rozpościera się port pełnomorski (Roomassaare sadam). Przy obszarze 15 km² miasto liczy 13,0 tys. mieszkańców. Otoczone jest przez Lääne-Saare vald. Historyczna niemiecka nazwa A(h)rensburg (dolnoniem. Adlerburg) wywodzi się od orła, widniejącego w herbie miasta, estońska zaś powstała być może poprzez błędne zidentyfikowanie onego ptaka jako żurawia (nom. kurg, gen. kure – żuraw), co pozwoliłoby odczytać ją jako Żurawią Wyspę. Dzieje miasta zapoczątkowała budowa zamku biskupiego, od połowy XIV w. siedziby biskupów Ösel-Wiek. Powstała przy nim osadę targową wspomniano pisemnie pierwszy raz 1424. Książę Magnus Inflancki (1540–1583) nadał jej 1563 prawa ryskie podnosząc tym samym do rzędu miast. Arensburg zakwitł jako punkt wymiany towarowej. W tym okresie był najważniejszym portem na ziemiach estońskich, dużą rolę odgrywając zwłaszcza w handlu zbożem; wwożono tędy także sól i wino, wywożono zaś bydło, skóry, wapień. W następstwie suszy pod koniec XVII w. oraz zapiaszczenia portu rozwój gospodarczy miasta uległ stopniowemu zahamowaniu i dopiero od schyłku kolejnego stulecia notuje się jego ponowny wzrost. Po odkryciu na początku XIX w. leczniczych właściwości dobywanego z zatoki szlamu miasto przerodziło się w popularny kurort nadmorski. Niebawem otworzyły swe podwoje pierwsze obiekty uzdrowiskowe. 1858 uruchomiono regularne połączenie promowe między wyspą Muhu a stałym lądem, zaś 1873 towarzystwo żeglugowe Osilia zainaugurowało rejsy do Rygi. Inne warte uwagi wydarzenia II połowy XIX w. to ukazanie się pierwszego numeru lokalnej gazety Arensburger Wochenblatt (1875) oraz budowa portu Roomassaare (1891–1894). W okresie Cesarstwa Rosyjskiego miasto było stolicą powiatu (Arensburgischer Kreis; Аренсбургский уезд, Эзельский уезд) w guberni inflanckiej, poza Sareną obejmującego wyspy Muhu i Ruhnu. Stanowiło także siedzibę Rycerstwa Ozylijskiego (Oeselsche Ritterschaft; Saaremaa rüütelkond). 1881 na ogólną liczbę mieszkańców 3,4 tys. było Estończyków 48,8%, Niemców 41,1% i Rosjan 7,2%, zaś wedle wyznania

77,4% luteran i 18,6% prawosławnych. 1917 Arensburg przemianowano na Kuressaare. 1929 miasto uzyskało połączenie morskie z Helsinkami. W okresie międzywojennym odwiedziło Kuressaare 100 tys. turystów. 1952–1988 stolica Saremy nosiła nazwę Kingissepa; Viktor Kingissepp (1888–1922), dla upamiętnienia którego ją nadano, był urodzonym w Kaarma-Suure estońskim działaczem rewolucyjnym. Pod koniec okresu ESRR (1989) mieszkało w Kuressaare 16,1 tys. osób (92,7% Estończyków). Późnogotycki zamek biskupi (piiskopilinus) usytuowany jest na południe od centrum miasta. Do budowy pierwszego obiektu przystąpiono być może już w połowie wieku XIII, jednak najwcześniejsze udokumentowane dane o zamku są z 1381. Podczas wielkiej wojny północnej twierdza padła pastwą płomieni, jej odbudowę rozpoczęto 1762. Na przełomie XVIII i XIX w. zamek utracił znaczenie militarne. Ostatecznie usunięty z listy carskich twierdz (1836) został sprzedany Rycerstwu Ozylijskiemu. Do współczesnych prac restauracyjnych przystąpiono 1968. Zamek jest budowlą na planie kwadratu (42,5 x 42,5 m) z zamykającymi dziedziniec wewnętrzny trzykondygnacyjnymi skrzydłami. Wzniesiono je z masywnych ciosanych bloków dolomitowych, grubości prawie 3 m i wysokości ponad 20 m. W narożach fasady północno-wschodniej, gdzie znajduje się główna brama wejściowa, wyrastają dwie wieże o nazwach Sturvolt i Pikk Hermann (ta smuklejsza). W dolnej kondygnacji ulokowano izby gospodarcze oraz system ogrzewania podłogowego (hüpo-kaust). Drugą (główną) kondygnację zapełniały sale mieszkalne i reprezentacyjne, jak kapitułarz, refektarz, dormitoria i kwatera biskupa. Pomieszczenia głównego piętra połączone są przesklepionym krużgankiem. Trzecią kondygnację oraz wieżę Sturvolt zamieszkiwali strażnicy i służba. Budynek otoczony jest fosą, umocnionym wałem ziemnym i bastionami z XV–XVIII w. Arensburg stanowi jeden z niewielu kompletnie zachowanych kamiennych zamków średnio-wiecznych na terenie Bałtyki. Dziś wykorzystywany jest przez istniejące od 1865 Saaremaa Muuseum. Organizowane są też na nim rozmaite imprezy kulturalne. Kompleks zamkowy leży w obrębie schodzącego ku zatoce parku, założonego 1861, o areale 17,7 ha (lossipark lub linnapark). Na przełomie XIX i XX w. rozwinęła się tu drewniana architektura kurortowa. Szczególną uwagę zwraca dREW-

niany dom zdrojowy (kuurhoone, kuursaal) z 1889 (Lossipargi 1). Przy obiegającej park alei nadto filia muzeum z biblioteką archiwalną. W sąsiedniej zatoczce Tori port miejski dla jachtów i małych łodzi (Kuressaare sadam). Większość pozostałych godnych zobaczenia miejsc zgrupowana jest przy ciągu ulicznym Lossi–Keskväljak–Tallinna (oś komunikacyjna miasta oraz droga wjazdowa vel wyłotowa) biorącym początek pod zamkiem i obramowanym klasycystycznymi domami tudzież przy odchodzących odeń bocznych ulicach. Przy Lossi tänav 8 stoi EAÕK Nikolai kirik (konsekracja 1790). Nieco dalej Dom Rycerstwa Ozylijskiego (Saaremaa rüütelkonna hoone; Lossi 1) z końca wieku XVIII, obecnie użytkowany przez władze regionu. Naprzeciwległy skwer zajmuje pomnik mieszkańców Saremy poległych w wojnie o niepodległość Estonii 1918–1920. Odsłonięty 1928 w postaci brązowej rzeźby (Amandus Adamson), następnie dwukrotnie zniszczony (1941, 1945), został ponownie postawiony 1990. Głównym zażytkiem w rejonie trójkątnego placu Centralnego (Keskväljak) jest ratusz (raekoda) przy Tallinna tänav 2. Do jego wznoszenia przystąpiono 1654, kiedy miasto wraz z zachodnią częścią wyspy objął w lenno szwedzki graf Magnus Gabriel de la Gardie (1622–1686), zakończono zaś 1670. Po pożarze 1710 ratusz poddano renowacji 1780–1787. Ozdobą architektonicznie prostej budowli w stylu tzw. baroku północnego jest strzeżony przez dwa kamienne lwy łukowaty portal, nad którym widnieje herb miasta. Naprzeciwko ratusza pyszni się wieńczony barokowym szczytem dom wagi miejskiej (vaekoda) z 1663 oraz rozciąga plac targowy (turg). Przy Tallinna tänav 13, róg Torni tänav, bieleje sylwetka ewangelicko-luterańskiego kościoła św. Wawrzyńca (Laurentiuse kirik). Wzniesiona w XVII w. świątynia otrzymała swą obecną późnoklasycystyczną postać 1829–1835. Na wyposażeniu m.in. cenna chrzcielnica z czerwonego granitu, z wyobrażeniami mitycznych stworzeń; pochodzi ona z Anseküla na półwyspie Sõrve i jest dziełem artysty z Gotlandii. Trzy parcele w dół ulicy (Tallinna 19) dłuży się klasycystyczny gmach sądu z 1789–1790, zaś ciut dalej po przeciwnej stronie przykuwa wzrok, również klasycystyczny, budynek teatru miejskiego (Tallinna 20). Nie daleko na północ od kościoła stoi wczesnoklasycystyczny dom wicegubernatora inflanckiego Campenhausena (Komandandi 9). W kierunku zachodnim odchodzi

od sąsiedztwa Keskväljak ulica Turu. Pod jej numerem 2 spotkamy bezstylowy obecnie budynek z apteką; placówka farmaceutyczna mieściła się tu już 1680, tym samym zaliczana jest do starszych w kraju. Na wschodnich obrzeżach ścisłego centrum zachował się przy Pärna tänav 19 holenderski wiatrak z 1899. Młyn czynny był do II wojny światowej, po adaptacji otwarty został 1974 jako stylowa kawiarnia (obecnie Karczma Młyńska). Poza centrum można zwiedzić dom-muzeum Aavików (Johannes ja Joosep Aaviku majamuuseum, Vallimaa 7). Johannes Aavik (1880–1973) był estońskim lingwistą-fennofilem, od 1944 przebywającym na emigracji w Szwecji, zaś jego kuzyn Joosep Aavik (1899–1989) był muzykiem, m.in. organistą miejscowego kościoła św. Wawrzyńca. Obok szosy wylotowej ku Kihelkonna kamienny Wielki Most (Suursild) na Põduste jõgi z ok. 1820. Mniej więcej 2 km na zachód od miasta rozlewa się Mullutu-Suurlaht. Powstały jako odcięta zatoka i składający się z dwóch części akwen jest przy 14,4 km² czwartym największym jeziorem kraju (głęb. śr. 1,0 m, maks. 2,1 m).

Abruka (niem. Abro, szw. Abrö). Wyspa w Zatoce Ryskiej, 6 km na południe od Saremy. Powierzchnia 8,8 km², długość linii brzegowej 30,6 km. Z sąsiednimi niezamieszkanymi wysepkami Vahase (65,5 ha), Kasselaid (57,7 ha) i Linnusitamaa (5 ha) Abruka tworzy jednostkę administracyjną zajmującą 10,1 km² i przynależną do gminy ziemskiej Lääne-Saare. 2003 Abruka küla składała się z 31 gospodarstw (jedno na Vahase). 1989 miała 33 stałych mieszkańców, zaś dwadzieścia lat później 16. Na wyspie latarnia morska wysokości 36 m z 1931. Połączenia łodzią pocztową z portu Roomassaare. Zimą możliwość przejścia po lodzie. Wyspę przeważnie pokrywa las liściasty. Jej część objęta jest powołanym 1937 rezerwatem botaniczno-zoologicznym (Abruka looduskaitseala).

Angla. Wieś w gminie ziemskiej Leisi, 5 km na południe od Leisi (niem. Laisberg) i 37 km na północ od Kuressaare, przy głównej szosie ze stolicy regionu ku północnemu wybrzeżu. Najbardziej znane i fotogeniczne zgrupowanie wiatraków na wyspie. Równy z przelotową drogą 79 Upa–Leisi, na niewielkim, otwartym na wszystkie wiatry pagórku stoi pięć młynów. Cztery z nich są typowymi

dla wyspy koźlakami, zbudowanymi w początku XX w. Pośrodku znajduje się nieco wyższy wiatrak holenderski z 1927. W jednym z wiatraków można zapoznać się z pracą młynarza. W miejscu tym lokowano młyny całej wsi. 1925 było tu 9 wiatraków. Na całej zaś Saremie pracowało ich kiedyś ponad 800. Wzgórze Wiatraczne (Angla Tuulikumägi) stanowi jeden z symboli rozpoznawczych wyspy (a czasami nawet całego kraju).

Kaali kraater. Krater uderzeniowy ok. 20 km na północny wschód od Kuressaare, pod wsią Kaali (gm. Pihtla). Jedna z głównych osobliwości przyrodniczych kraju. W wyniku upadku meteorytu powstał krater średnicy 110 m i głębokości 22 m, otoczony wysokim na 3–7 m wałem ziemnym usypanym przez siłę uderzenia. W promieniu jednego kilometra znajduje się osiem dalszych mniejszych kraterów, o średnicach 12–40 m i głębokości 1–4 m. Dno krateru głównego wypełnione jest okrągłym jeziorem średnicy 40–60 m i głębokość do 6 m (Kaali järv). Uderzenie, porównywalne z eksplozją bomby atomowej, nastąpiło na wyspę już zasiedloną (niektóre pomiary wskazują na zaledwie 800–400 lat p.n.e.). Opisy zjawisk, być może będących skutkiem upadku meteorytu, obecne są w folklorze ludów bałtyckofińskich, zaś wedle części interpretacji znajdują odbicie także w źródłowych tekstach starożytnych. Prowadzone w latach 70. prace wykopaliskowe odkryły po północno-wschodniej stronie krateru głównego ślady osiedla z VII–VI w. p.n.e. Prawdopodobnie przed 2000 lat wał ziemny wzmocniony był długim na 470 m granitowym murem.

Kaarma. Wieś 15 km na północ od Kuressaare, w gminie ziemskiej Lääne-Saare. Ośrodek wydobywania dolomitu. Zabytkowy kościół św. Piotra i Pawła (EELK Kaarma Peeter-Pauli kogudus). Wzniesiony ok. 1270 jako budowla o jednej nawie, został w XIV w. powiększony do postaci dwunawowej. W konstrukcji po raz pierwszy na wyspie zastosowano filary wspierające. Zachowane fragmenty fresków z pierwotnego obiektu. Uwagę skupia m.in. także chrzcielnica z końca XIII w. oraz stojąca przy ambonie drewniana rzeźba z XV w. przynależna do szkoły północnoniemieckiej.

Karja. Wieś w Leisi vald, około 1 km na południe od Angla. W sąsiedniej osadzie Linnaka znajduje się zabytkowy Karja Katariina kirik (EELK). Zbudowany w ostatniej ćwierci XIII bądź w początkach XIV w. i niemal bez zmian zachowany w swej pierwotnej postaci jest w porównaniu do innych średniowiecznych świątyń na wyspie budowlą raczej niewielką i prostą w formie. Szczególnie cenne są liczne elementy dekoracji kamieniarskiej, obiekt należy do najsilniej wyposażonych w nie gotyckich wiejskich kościołów Północnej Europy. Bazy, kapitele, zworniki i dwa portale bogato zdobione są motywami roślinnymi i figuralnymi. Grupy rzeźb na bocznych kolumnach łuku tęczowego przedstawiają legendy z życia św. Mikołaja (południowa) i św. Katarzyny (północna). Kamienne dzieła, stylistycznie sytuujące się między romanizmem a gotykami i dojrziałym gotykiem, wykazują wpływ sztuki niemieckiej i skandynawskiej. Jednonawowy bezwieżowy korpus główny oraz prostokątne w zarysie prezbiterium przykryte są sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Na wyposażeniu m.in. chrzcielnica z XIV, krucyfiks z XV oraz renesansowa kazalnica z XVII w. Zainteresowanie budzi ponadto kilka stosunkowo dobrze zachowanych magicznych murali średniowiecznych, prawdopodobnie nawiązujących do symboliki pogańskiej.

Karujärv (także Saaremaa Karujärv, Järumetsa järv, Järvemetsa järv). Jezioro w zach. części Saaremaa, w gminie ziemskiej Lääne-Saare, w odległości 4,5 km na pn. zach. od Kärla i ok. 10 km na wsch. od Kihelkonna. Jedno z największych na wyspie. Powierzchnia 3,46 km², długość 2,95 km, szerokość 2,15 km, długość linii brzegowej 12,3 km, maksymalna głębokość 6 m, wysokość płaszczyny wodnej nad poziom morza 32,2 m. Dno jeziora jest głównie piaszczyste. Akwen ma pięć wysp. Nazwa zbiornika oznacza Jezioro Niedźwiedzie i wedle lokalnych przekazów wywodzi się od siedmiu niedźwiedzi walczących w tym miejscu. By je rozdzielić niebiosy zesłały ogromny deszcz. Z jego wody powstało jezioro, niedźwiedzie zaś rozeszły się każdy w swoją stronę (i stąd siedem zatok). Powstałe ok. 8 tys. lat temu Karujärv jest najstarszym jeziorem na wyspie. Leśny akwen podlega ochronie przyrodniczej. Zaplecze rekreacyjne.

Kihelkonna (niem. Kielkond). Alevik 33 km na północny zachód od Kuressaare, u wschodniego krańca zatoki swego imienia, kiedyś ważny port Zachodniej Saremy. W północno-zachodniej części osady pozostałości rycerskiego majątku ziemskiego Rootsiküla (Rotziküll im Kirchspiel Kielkond) z XVI w. Miejscowy kościół (EELK Kihelkonna Mihkli kogudus) powstał w drugiej połowie wieku XIII, wzniesiony w strategicznym dla wyspy punkcie, jako jednonawowa budowla gotycka. Imponująco przedstawiają się wysokie sklepienia żebrowe. Wewnątrz XIII-wieczne malowidła ścienne; przedstawiający Ostatnią Wieczerzę obraz w ołtarzu pochodzi z 1591. Na południe od świątyni stoi oddzielnie dawna dzwonnica, której zadania od 1899 przejęła kościelna wieża od zachodu wysokości 60 m (początkowo wykorzystywana także jako latarnia). W nieodległej wsi Viki muzeum założone 1959 na terenie typowej dla zachodniej części wyspy zagrody chłopskiej (Mihkli Talumuuseum, filia Saaremaa Muuseum). W kierunku południowym od wsi rozciąga się na 18,7 km² leśny rezerwat przyrodniczy (Viidumäe looduskaitseala).

Muhu (szw. i niem. Moon). Wyspa Archipelagu Moonsundzkiego. Trzecia największa z wysp estońskich. Od jej niemieckiego miana oraz słowa na oznaczenie cieśniny (Sund) pochodzi historyczna nazwa Wysp Moonsundzkich (Moonsund-Inseln). Obszar 198 km². Długość linii brzegowej 108 km. Usytuowana pomiędzy stałym lądem a Saremą. Szeroka na 6–12 km Wielka Cieśnina (Suur väin) oddziela Muhu od kontynentalnej Estonii (Läänemaa). Z kolei od leżącej 2–4 km na południowy zachód Saremy separuje wyspę Mała Cieśnina (Väike väin). Ze stałym lądem Muhu połączona jest regularną linią promową Kuivastu–Virtsu (przeprawa trwa 25 min), zaś z Saremą scala ją zbudowana 1894–1896 Väinatamm (3,6 km), którą biegnie droga krajowa 10 Risti–Virtsu–Kuivastu–Kuressaare. Zimą, kiedy wody Suur väin są wystarczająco głęboko zamrożone, możliwe jest osiągnięcie Muhu drogą wytyczoną po lodzie (ok. 10 km). Płaska lub lekko pofałdowana powierzchnia kulminuje nad poziom morza 25,1 m. Na północy stare strome wybrzeże abrazyjne (Rannaniidi, Tupenurme, Üügu). Typową szatę roślinną stanowią krzewiące się głównie na alwarach jałowce i lesz-

czynny. Trzecia część obszaru porośnięta jest lasem, jedna czwarta zaś wykorzystywana rolniczo. Wyspa wchodzi w skład Saare maakond. Stanowi w jej obrębie jedną gminę złożoną z 52 wsi. Do Muhu vald zaliczają się także przybrzeżne wysepki w otoczeniu, z których większe to Viirelaid (0,8 km²), Kesselaid (1,7 km²), Suurlaid (1,9 km²) i Võilaid (2,5 km²). Wyspiarska gmina zamieszkała jest przez 1,5 tys. osób i mimo mało wydajnej, przeważnie skalistej ziemi, tradycyjnie plasuje się wśród najgęściej zaludnionych w regionie. Obecnie wskaźnik ten wynosi 7,9 osób na km², choć dla przykładu w pierwszych latach estońskiej niepodległości (1922) przy 5,8 tys. mieszkańców sięgał ok. 30 osób na km². Ośrodkiem administracyjnym gminy jest leżąca w sercu wyspy wieś Liiva. Koło wsi Linnuse niedaleko tamy znajdują się pozostałości staroestońskiej twierdzy, w postaci pierścieniowych szańców ziemnych (Muhu maalinn), związanej z walkami obronnymi pogańskich Estów w XIII w. Końcem stycznia 1227 oddziały krzyżowców w sile 20 tys. ludzi przekroczyły skute lodem morze i posuwając się ku Saremie, stanowiącej ostatnie ognisko oporu wobec inwazji niemieckiej, oblegały gród przez sześć dni. Według przekazów po zdobyciu go 3 lutego wszyscy z 2,5 tys. obrońców i szukających w nim schronienia zostali zmasakrowani, a gród splądrowany i spalony. Pod koniec XIX w. zamkowych kamieni użyto do budowy tamy na Saremę. Niezwykle cenną pamiątką przeszłości jest Katariina kirik w Liiva (EELK). O pierwszej świątyni, przypuszczalnie drewnianej, wzmiankują źródła 1267. Obecna kamienna budowla obronna pochodzi z przełomu XIII i XIV w. Kościół padł pastwą ognia 1640 oraz podczas wielkiej wojny północnej. Niemiecki nalot 1941 uszkodził dach, który naprawiono dopiero 1958. Długoletnia ekspozycja na warunki pogodowe przy braku przykrycia tudzież nieumiejętne próby restauracji obiektu w czasach radzieckich powodowały jego systematyczne niszczenie (w tym nienaprawialne uszkodzenie cennych kościelnych murali). Po 1990 budynek poddano fachowej renowacji przeprowadzonej przy pomocy finansowej szwedzkiego biskupstwa Växjö. Wczesnogotycka, prosta w formie, bezwieżowa budowla jest jedną z najpełniejszych, najczystszych stylowo i bez wątpienia najładniejszych średniowiecznych wiejskich kościołów Estonii. Wysokie ściany zewnętrzne tworzą ze spadzistym dachem harmonijną kompozycję.

Do jednonawowego korpusu głównego przylega od wschodu wyraźnie mniejszy węższy i niższy chór, a doń z kolei jeszcze mniejsza podobna absyda. Gotyckie- go piętna nadają budowli smukłe proporcje, wysokie sklepienie żebrowe i dwa oryginalnie wykute portale. Wielkie zainteresowanie budzą wspomniane, zachowane jedynie fragmentarycznie, malowidła ściennie. Odkryte 1913 po usunięciu tynków z czasów reformacji przypisywane są na zasadzie podobieństwa arty- ście pochodzącemu z Gotlandii. Z wyposażenia uwagę zwraca renesansowa ambona (1627) i klasycystyczny ołtarz (1827). Na Muhu funkcjonują dwie para- fie prawosławne (EAÕK Muhu-Hellamaa Peetruse ja Pauluse kogodus i EAÕK Muhu-Rinsi Neitsi Maria Kaasani Pühakuju kogodus). Wznoszenie ich kościołów ukończono 1866 (Hellamaa) i 1873 (Rinsi). 1846–1848 przeszło na prawosławie ok. 70% mieszkańców wyspy. Z Hellamaa pochodził Herman Aav (1878–1961), duchowny prawosławny, od 1923 obywatel Finlandii, zwierzchnik Fińskiego Ko- ścioła Prawosławnego 1925–1960 (Karjala ja kogu Soome peapiiskop, Karjalan ja koko Suomen arkkipiispa; arcybiskup Karelii i całej Finlandii). Wieś Pädaste w południowej części wyspy, nad Zatoką Ryską, szczyci się zabytkowym zespo- łem pałacowo-parkowym. Rittergut Peddast im Kirchspiel Mohn, jeden z niewie- lu w kraju leżących bezpośrednio nad morzem, wspomniano po raz pierwszy w XVI w. Obecny neogotycki budynek główny (1875) służy jako ekskluzywny hotel. Miejscowość Koguva u zachodniego krańca wyspy, nad Väike väin, 6 km od drogi przelotowej, stanowi doskonałą egzemplifikację dawnej nadmorskiej osady wyspiarskiej. Wszystkie jej zabudowania, w liczbie przeszło stu, przeważnie po- chodzące z 1880–1920, a najstarsze z wieku XVIII, poddano ochronie jako żywe muzeum (Muhu Muuseum). W Koguva küla przyszedł na świat Juhan Smul (1922–1971). Po śmierci pisarza, w okresie radzieckim cenionego przez oficjal- ne czynniki (m.in. Lenini preemia 1961 i tytuł Eesti NSV rahvakirjanik 1965), otwarto w jego domu rodzinnym (Tooma talu) muzeum. Tworzy ono centralną część powołanego 1990 skansenu. Do początków XIX w. przez Koguva biegł trakt pocztowo-pasażerski łączący Muhu i Sarewę. Jedną z innych miejscowych postaci zasłużonych dla kultury to Villem Grünthal-Ridala (1885–1942), urodzo- ny w Kuivastu estoński poeta i językoznawca, od 1923 lektor estońskiego języka

i literatury na uniwersytecie w Helsinkach. Mediewistom Muhu kojarzyć się może za sprawą bitwy pomiędzy Litwinami a zakonem inflanckim stoczonyj na zamrzniętych wodach Bałtyku między wyspą a kontynentem 16 lutego 1270 (Karuse lahing). W historii najnowszej te same wody były świadkiem morskiej bitwy w Moonsundzie, rozegranej jesienią 1917 między flotami Niemiec i Rosji. Wyspa słynie także z wiatraków pracujących wedle tradycyjnych metod. W krąg owych zagadnień wprowadza Eemu tuulik (Linnuse).

Orissaare (niem. Orrisaar). Alevik w północno-wschodniej części Saremy, 54 km od Kuressaare, na północ od Risti–Virtsu–Kuivastu–Kuressaare maantee. Centrum administracyjne gminy ziemskiej swego imienia. Druga po stolicy regionu najważniejsza miejscowość wyspy. Usadowiona nad Väike väin, w rejonie wlotu Väinatamm, zwana jest niekiedy bramą na Saremę. Tereny wokół osady wzmiankowane już 1227–1233, gdy stały się własnością Kawalerów Mieczowych. Sama zaś miejscowość po raz pierwszy pojawiła się w źródłach historycznych 1464. W XVI w. powstał rycerski majątek ziemski Orrisaar. W obecnym kształcie miejscowość istnieje od otwarcia Muhu tamm przy końcu XIX w. Szerzy rozwój w latach 50. Między 1950 a 1959 siedziba władz rejonowych. Ok. 700 m od centrum leży na przybrzeżnej wysepce (Illiku laid) dobrze chroniony przed wiatrem i falami port dla jachtów i innych łodzi o długości do 20 m i maksymalnym zanurzeniu 2,3 m. Niespełna 5 km na północny zachód od osady, 500 m na północ od drogi Orissaare–Leisi, znajdują się we wsi Maasi (niem. Masick) resztki zakonnego zamku (Maasilinn, Soneburg). Wzniesiony 1345 po zburzeniu twierdzy w Pöide podczas Jüriöö ülestõus, jako nowa siedziba rycerzy zakonnych sprawujących kontrolę nad Muhu i Wschodnią Saremą, uległ zniszczeniu w dobie wojen inflanckich (1576). Obecnie pozostaje w stanie zabezpieczonej odrestaurowanej ruiny. W pobliżu zamku odkryto (1985) a następnie podniesiono (1987) z dna morskiego wrak statku, jednego z najstarszych znalezionych na terenie Estonii, datowanego na ok. 1550 (Maasilinna laev).

Panga pank (Mustjala pank). Stromy brzeg morski na północy wyspy, ok. 4 km

na północ od miejscowości Võhma, blisko wsi Panga (gm. Mustjala). U krańca skierowanego ku północnemu zachodowi przylądka (Panga neem) przyjmuje on formę niemal prostopadłej wapiennej ściany wyrastającej bezpośrednio nad plażą do 21,3 m (najwyższy z klifów Saremy i Muhu). Jedyne wąska kamienista ścieżka, przy wyższym stanie częściowo zalewana, dzieli skalne zbocze od wody. Klif składa się co najmniej z trzech tarasów. Poza głównym istnieje mniejszy położony bardziej w stronę lądu oraz stroma podwodna ściana wysokości 10–12 m ulokowana ok. 200 m w głąb morza i podczas sztormowej pogody objawiająca się linią spienionych fal morskich. Długość wybrzeża 2,5 km.

Pöide (niem. Peude). Wieś 48 km na wschód od stolicy regionu, w gminie ziemskiej swego imienia (siedziba Tornimäe). Leży pośrodku gęsto zaludnionego rolniczego obszaru. Przed przybyciem rycerzy zakonnych teren ten zaliczał się do aktywniejszych centrów osadniczych dawnych Estów. Świadczy o tym dobrze widoczne z drogi krajowej założenie obronne, usytuowane na niewysokim pagórku, 2 km na zachód od wsi (Pöide maalinn, Kahutsi maalinn, Iruste maalinn). Długość owalnego grodziska wynosi ok. 150 m; wały osiągają wysokość 10–11 m na zewnątrz i do 6 m od środka. Przypuszczalnie w połowie XIII w. wzniesiony został we wsi jednonawowy kościół w stylu romańskim (EELK Pöide Maarja kogudus). Jeszcze w tym samym stuleciu połączony z leżącym na północ zamkiem zakonnym, rozbudowany początkiem XIV w. na długość i przesklepiony, później zaś opatrzony wieżą, stanowi największy kościół obronny na wyspie. Uwagę skupiają jednak przede wszystkim misternie wykonane figuralne i roślinne detale zdobnicze na wsparciach sklepień oraz na portalach, przypominające dekoracje z Karja kirik. Zniszczony podczas II wojny światowej zabytkowy kościół poddany został stopniowej renowacji po 1989.

Ruhnu (szw. Runö). Najbardziej na południe wysunięta wyspa Estonii. Usytuowana w centralnej części Zatoki Ryskiej, bliżej wybrzeży Łotwy niż Estonii, na wysokości łotewskiego przylądka Kolka, na wschód odeń 37 km (Kihnu 54 km, Kuressaare 70 km, Parnawa 96 km, Ryga 96 km). Powierzchnia 11,9 km², dłu-

gość 5,5 km, szerokość 3,5 km, obwód 23,3 km, najwyższy punkt nad poziom morza 29,6 m. Wraz z sąsiednimi wysepkami administracyjnie stanowi gminę w Saare maakond, najmniejszą w kraju, złożoną z jednej wsi (Ruhnu küla) i zamieszkaną na stałe przez około 80–90 ludzi (gęstość zaludnienia 7,2 osób na km²). Do połowy XX w. wyspa zaludniona była przez Szwedów Przybrzeżnych. Okres ich przybycia na Runö nie jest dokładnie znany (przyjmuje się wiek XIII). Pierwszą pisemną wzmiankę o wyspie i jej szwedzkiej ludności zawiera list biskupa Kurlandii z 1341. Dokument ten potwierdzał prawa mieszkańców do pobytu na wyspie oraz życia wedle tradycyjnego prawa szwedzkiego (należąca do Kurlandii wyspa przeszła mocą traktatu pokojowego w Oliwie 1660 pod panowanie Szwecji). Dzięki temu również w późniejszym czasie, gdy w XVIII w. tereny te dostały się pod władztwo Rosji, nie było możliwe narzucenie wyspiarzom poddaństwa. W połowie XIX w. wyspa osiągnęła szczytową w swej historii liczbę ludności, mieszkało na niej 389 osób (1842). Jako Ruhnu kihelkond (Kirchspiel Runö in Oesel) stanowiła wtedy część Kuressaare kreis w guberni inflanckiej. Po rozpadzie państwa carów mieszkańcy Runö podejmowali inicjatywy mające na celu przyłączenie wyspy do Królestwa Szwecji. Ostatecznie, stojąc przed wyborem państwowości lotewskiej lub estońskiej, zdecydowali 1919 o wejściu wyspy w skład Estonii, która posiadała mniejszość szwedzką. 1922 na Ruhnu żyły 252 osoby narodowości szwedzkiej, 2 osoby narodowości niemieckiej oraz 10 osób narodowości estońskiej. 1934 wyspa miała 282 mieszkańców (277 Szwedów i 5 Estończyków). Wedle międzywojennych opisów życie wyspiarzy pod pewnymi względami przypominało wtedy wieś szwedzką sprzed 200–300 lat. Tutejsi Szwedzi używali starego dialektu zwanego Runsk. Kres ponad 700-letniej szwedzkiej obecności na Ruhnu położyła II wojna światowa. Pierwsza grupa Szwedów, w liczbie około 75 osób, opuściła wyspę w listopadzie 1943. Reszta, z wyjątkiem dwóch rodzin, odpłynęła do Szwecji 4 sierpnia 1944, krótko przed zajęciem kraju przez Armię Radziecką. Po wojnie wyspa zasiedlona została ludnością estońską przybyłą głównie z Kihnu i Saremy. Stacjonował tu także niewielki garnizon wojskowy. EELK Ruhnu Püha Magdaleena kogudus dysponuje dwoma budynkami kościelnymi. Drewniany (puukirik) pochodzi z 1643–1644 i

jest cennym przykładem ludowej architektury drewnianej tego okresu. Prawdopodobnie 1755 budowle uzupełniono od strony zachodniej o barokową wieżę (15 m). Sztokholmskie muzeum historyczne przechowuje kolekcję malowideł na szkle, w tym kilka z wieku XVII, zdobiących ongiś świątynię i wziętych z niej przez Szwedów wraz z innymi cennymi przedmiotami podczas wojennej ewakuacji. Stojący obok kamienny nowy kościół oddano do użytku 1912. We wschodniej części wyspy, w najwyższym jej miejscu, Håubjärre (Haubjerre), wznosi się latarnia morska z 1877. Funkcjonująca do dziś unikatowa metalowa konstrukcja, wysokości 39,5 m, powstała we Francji i po przetransportowaniu z Hawru została zmontowana na wyspie. Na południowo-wschodnim brzegu piękna piaszczysta plaża szerokości 30–50 m, chroniona wysokimi wydmami (Limo rand). Wyspa znana jest także z rzadkiej rasy owiec (Eesti maalammas). Dzieje tego kawałka Estonii dokumentuje Ruhnu Muuseum (Runö Museum). Powołane 1990 było oddziałem Saaremaa Muuseum, zaś od 2012 stanowi filię Rannarootsi Muuseum z Haapsalu. Komunikacja lotnicza z Kuressaare i Parnawą. Połączenia promowe Roomassaare–Ruhnu (ok. 2 godz.) i Pärnu–Ruhnu (3 godz.). Lądowisko (Ruhnu lennuväli) i port (Ringsu sadam) na pd.-wsch. krańcu wyspy.

Sõrve poolsaar. Wyrastający od południowego zachodu półwysep Sõrve (niem. Sworbe) wcina się w Zatokę Ryską na długości 32 km przy szerokości do 10 km (pow. 180 km²). Po stronie zachodniej fragmenty stromego brzegu (Kaugatuma pank, Lõu pank, Ohessaare pank). W październiku 1944 toczyły się na półwyspie nadzwyczaj krwawe walki między Wehrmachtem i jego estońskimi sojusznikami a Armią Czerwoną (Tehumardi öölahing). Południowy kraniec półwyspu (Sõrve säär) wieńczy latarnia morska na południe od wsi Sääre. Pierwszą budowlę tego przeznaczenia postawiono 1646. 1770 wzniesiona została nowa latarnia. Zniszczoną podczas walk 1944 zastąpiono pięć lat później drewnianą wieżę. 1960 oddano do użytku obecny żelbetowy obiekt wysokości 52 m. Przy czystym niebie można z Sääre dostrzec oddalony o ponad 25 km brzeg łotewski. Pod wsią Jämaja na dziko romantycznym wybrzeżu zachodnim stoi kilka wiatraków koźlowych. Administracyjnie półwysep podzielony jest między gminy

ziemskie Salme (na północy) i Torgu (na południu).

Valjala. Alevik w środkowo-wschodniej części wyspy, ok. 20 km od Kuressaare, przy drodze krajowej 10. Nieco na południe od miejscowości znajdują się resztki twierdzy ziemnej (Valjala maalinn, Valjala linnus). Ongiś było to jedno z najmocniejszych staroestońskich założeń obronnych, otoczone wysokim na 5–8 m kamiennym wałem. Miejsce pojawiło się w dziejach w związku z najazdem Kawalerów Mieczowych i opanowaniem przez nich twierdzy na Muhu zimą 1227. Do bitwy tu jednak nie doszło, rada starszych postanowiła bowiem oddać zamek bez walki i pozwoliła na ochrzzczenie ludności. Opanowanie Valjala zabezpieczyło panowanie krzyżowców na Saremie. W centrum osady romańsko-gotycki kościół (EELK Valjala Martini kogudus). Wzniesiony bezpośrednio po podboju jako najstarsza kamienna świątynia na wyspie został następnie przekształcony w kościół obronny. Po zniszczeniu podczas działań powstańczych 1343 wymieniono przy odbudowie pierwotną okrągłą absydę na zakończenie wielokątne. W XVII w. obiekt uzupełniono o wieżę, do budowy której użyto materiału z XIII-wiecznych nagrobków. We wnętrzu fragmenty malowideł ściennych (sześciu apostołów). Ponadto warta uwagi romańska chrzcielnica z dekoracją palmową. Z wczesnego baroku pochodzą dwa dolomitowe epitafia.

Vilsandi rahvuspark. Park narodowy przy zachodnim brzegu Saremy, na terenie gmin ziemskich Lääne-Saare i Kihelkonna. Początkami sięga założonego 1910 rezerwatu ptasiego na wyspach Vaika, najstarszego przyrodniczo chronionego rewiru w krajach bałtyckich. Rozszerzany i reorganizowany w kolejnych latach (1957, 1971) uzyskał 1993 formę parku narodowego. Na 237,6 km² powierzchni przypada 162,3 km² terenów morskich i 75,3 km² lądowych. W składzie parku około 160 wysp, wysepek i raf. Są nimi wyspa Vilsandi wraz z zalegającym u jej zachodniego brzegu wspomnianym archipelagiem Vaika (Vaikad), następnie Loonalaid (1,08 km²), tudzież wyspy w zatokach Atla, Kihelkonna i Kuusnõmme. Wyspa Vilsandi (niem. Filsand) stanowi jedyną zamieszkaną (ok. 30 osób) wyspę w obrębie parku, a zarazem takową najdalej na zachód wysu-

niętą wyspę Estonii; jej powierzchnia to 8,75 km² przy długości 6,3 km i szerokości do 2,3 km. Charakterystycznymi cechami parku są morski klimat, duża liczba ptaków morskich, jak również największa w Estonii kolonia fok szarych. Zaobserwowano tu 247 gatunków ptaków, z tego 114 na tym obszarze również gniazdujących. Rejestracji poddano 520 gatunków roślin naczyniowych, blisko 500 gatunków porostów i mchów oraz prawie 80 gatunków ryb. Skupiskami ptaków są zwłaszcza Vaika saared: Alumine Vaigas (Alumine Vaika; 3 ha), Keskmine Vaigas (Keskmine Vaika; 1,7 ha), Ülemine Vaigas (Ülemine Vaika; 2 ha), Mustpank, Kullipank i Karirahu. Centrum informacyjne parku znajduje się we wsi Loona (gm. Kihelkonna). Ulokowano je w odrestaurowanym budynku głównym Loona mõis (Kadvel im Kirchspiel Kielkond).

TARTUMAA

Tartu. Drugie po stolicy kraju największe miasto Estonii. Usytuowane 185 km na południowy wschód od Tallinna, między Võrtsjärv a Peipsi järv, w porównywalnej odległości od brzegów obu jezior, nad łączącą je Emajõgi. Miasto będące niegdyś głównym ośrodkiem estońskiej części historycznej Liwlandii, a tym samym stanowiące obecnie centrum całej południowej połowy Estonii, pełni na określonych płaszczyznach funkcje dla kraju de facto współstołeczne. Ośrodek akademicki międzynarodowej renomy; siedziba jednego z najstarszych uniwersytetów Europy Północnej (1632). Siedziba Ministerstwa Edukacji i Badań Naukowych (Haridus- ja Teadusministeerium) oraz Sądu Najwyższego (Riigikohus). Stolica regionu swego imienia. Ośrodek gospodarczy i przemysłowy (m.in. materiały budowlane, maszyny rolnicze, urządzenia elektryczne, żywność). Węzeł komunikacji drogowo-kolejowej. Port rzeczny (Tartu jõesadam, Karlova sadam). Dworzec lotniczy (Tartu lennujaam). Mnogie instytucje kulturalne. Liczne placówki wystawiennicze, w tym zespół muzeów uniwersyteckich, centralne muzea etnografii, literatury, sportu, nadto muzeum miejskie, sztuki, druku i papieru, zabawek i in. Ważny w skali co najmniej całej Bałtyki cel krajoznawczo-turystyczny. W estońskiej świadomości narodowej miastu przypada pozycja szcze-

gólna. Za sprawą historycznej uczelni oraz związanym z jej funkcjonowaniem początkiem estońskiego przebudzenia narodowego uważane jest ono za duchowe i intelektualne serce kraju. Powierzchnia 38,87 km². Liczba mieszkańców 97,3 tys. Odsetek ludności rosyjskiej 14,7 (2010). Od północy przylega do miasta gmina ziemska tej samej nazwy ze stolicą w Kõrveküla (alevik).

Tartu lokuje się w gronie najstarszych skupisk ludzkich tej części kontynentu. Nazwa miasta pochodzi od słowa tarvas, którym w mitologii estońskiej oraz karelo-fińskiej oznacza się dzikiego tura, byka, cielca, woła, buhaja. Przez większą część dziejów miasto znane było pod historyczną niemiecką oraz szwedzką nazwą Dorpat (wcześniej w wersji Dörpt, ros. Дорпт). Pierwsza udokumentowana informacja dotycząca onego punktu sięga 1030. Wtedy to kijowski wielki książę Jarosław Mądry, najechawszy okoliczne tereny, zniszczył miejscowe drewniane fortyfikacje Ugrofinów, istniejące od jakiegoś VII wieku, po czym wznosił własną twierdzę pod nazwą Юрьев (od swego imienia uzyskanego na chrzcie). Przez wiek XII jawił się Jurjew jako naczelne osiedle słowiańskie w tych stronach. Zamek udało się zdobyć Kawalerom Mieczowym po ciężkich walkach toczonych przeciwko Estom i Rusom ostatecznie 1224. Odtąd Tarbatu (Tarbatum) jako Dorpat było siedzibą biskupstwa i stolicą na poły niezależnego państwa biskupiego (do 1558). Powstałą przy niej osadę wspomniano jako miasto po raz pierwszy 1262. Dzięki dogodnemu komunikacyjnie usytuowaniu na przecięciu dróg lądowych i wodnych, przy szlakach kupieckich do Pskowa i Nowogrodu, przynależąc od lat 80. XIII w. do Hanzy, pełniło ono na przestrzeni kolejnych stuleci rolę ważnego pośrednika handlowego między Zachodem a Wschodem. Dobrze prosperujące i zamożne miasto było po Rydze najważniejsze w Inflantach. Podobnie jak Rewel funkcjonowało w formie dwóch odrębnych organizmów, miasta górnego i miasta dolnego, zaś zarówno biskup jak mieszczenie utrzymywali żywe kontakty z Niemcami oraz Rzymem. Od XV w. weszło w okres wielkiego rozkwitu, pięknem swej zabudowy wzbudzając niekłamany podziw podróżników z powyższych dwóch różnych od siebie części świata. Otaczał je pierścieniowy mur z 27 wieżami obronnymi i pięcioma głównymi bramami wjazdowymi (Karjavärv

inaczej Saksa värav, Riia värav lub Andrease värav, Toome värav, Jakobi värav i Vene värav). W maju 1558 wojska rosyjskie w liczbie ok. 60 tys. żołnierzy wkroczyły na teren dorpackiego państwa biskupiego. Miasto i zamek skapitulowały po tygodniowym oblężeniu (18 VII 1558). Niebawem (23 VIII 1558) ostatni Fürstbischof von Dorpat, Hermann II Wesel, został z pobliskiego Kärkna klooster deportowany w głąb Rosji (gdzie zmarł 1563). Tym samym staroinflanckie biskupie państwo dorpackie zakończyło swe istnienie. Gdy mocą rozejmu w Jamie Zapolskim (15 I 1582), wieńczącego wojnę Stefana Batorego z Iwanem Groźnym o Inflanty, eo ipso jednego z układów finalizujących wojny inflanckie (1558–1583), południowa część terenów byłej Konfederacji Inflanckiej znalazła się w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, miasto zostało 1598 stolicą wchodzącego w skład Inflant województwa dorpackiego (derpskiego). W okresie rządów polskich Dorpat otrzymał z rąk Stefana Batorego swą flagę w barwach biało-czerwonych (9 V 1584). Wtedy też założono w mieście kolegium jezuickie (1583). Utworzone przy nim gimnazjum (oraz seminarium dla tłumaczy języka estońskiego i łotewskiego) traktowane bywa czasami jako pierwsza wyższa szkoła na ziemiach estońskich. Z kolei perspektywicznie najważniejszym aktem następnego okresu, czyli panowania Trzech Koron, zapoczątkowanego kapitulacją polskiej załogi 26 sierpnia 1625 przed szwedzkim dowódcą Jakobem de la Gardie, było ufundowanie 1632 miejscowego uniwersytetu. Pożary w XVIII w. zniszczyły prawie całą średniowieczną zabudowę miasta (1708, 1763, 1775). Po tym ostatnim przystąpiono do odbudowy Dorpatu wedle przeważnie wzorców klasycystycznych (zezwalając jedynie na wznoszenie domów kamiennych). Miasto, jak wszystkie inne w tej części Europy, mające niemieckie oblicze kulturowe, zaś za sprawą uczelni będące dodatkowo wielkim bałtoniemieckim ośrodkiem naukowym, rozwinęło się w drugiej połowie XIX w. także jako centrum estońskiego przebudzenia narodowego. 1863 do Tartu przeniósł się Johann Volldemar Jannsen (1819–1890), jedna z czołowych postaci estońskiego ruchu narodowego, zakładając tutaj pismo pt. Eesti Postimees (Pocztylion Estoński). Miasto było również świadkiem takich m.in. inicjatyw na niwie narodowej, jak organizacja pierwszego w kraju ogólnoestońskiego festiwalu śpiewaczego (18–20

VI 1869), otwarcie także pierwszego w kraju teatru narodowego (1870) oraz założenie stowarzyszenia pisarzy estońskich (1872). W ramach nieco późniejszej polityki rusyfikacyjnej zmieniono oficjalnie nazwę miasta na nawiązującą do okresu ruskiego Jurjew (1893). Wedle danych z 1897 miasto liczyło 42,3 tys. mieszkańców, w tym Estończyków 68,6%, Niemców 16,6% i Rosjan 8,7%. Tartu było miejscem zawarcia układu pokojowego między Republiką Estońską a Rosją Radziecką (2 II 1920). Dla uświetnienia dziesięciu lat estońskiej niepodległości postawiono w mieście (27 VI 1928) pomnik założyciela uniwersytetu, szwedzkiego króla Gustawa II Adolfa (zniszczony przez władze radzieckie 15 V 1950 monument ten został po odtworzeniu ponownie odsłonięty 23 IV 1992 przez króla Szwecji Karola XVI Gustawa i królową Sylwię). W okresie międzywojennym miasto stało się kolejową stacją węzłową; do istniejącego od kilkadziesiąt lat szerokotorowego ciągu Tapa–Tartu–Valga dobudowano 1927–1931 linię kolejową do Pieczor (obecnie Tartu–Koidula raudteeliin). Liczba ludności w tym czasie wynosiła 50,3 tys. (1922) i 58,8 tys. (1934); z tego odpowiednio 84,5% i 87,6% Estończyków. Druga wojna światowa przyniosła dewastację dużych połaci miasta (zwłaszcza radzieckie bombardowania luty-marzec 1944). Po ponownym włączeniu Estonii w granice ZSRR, z powodu ulokowanej na północno-wschodnich obrzeżach lotniczej bazy wojskowej, Tartu było miastem o utrudnionym dostępie dla obcokrajowców. W owym okresie, częściowo wskutek masowej imigracji z innych rejonów Imperium, liczba mieszkańców uległa bez mała zdublowaniu względem lat międzywojennych. Z 74,3 tys. (1959) podniosła się poprzez 104,3 tys. (1979) do 113,4 tys. (1989). Równolegle wzrastał udział ludności rosyjskiej i rosyjskojęzycznej (1989 odpowiednio 21,7% i 25,0%). Ze związanych z rolnictwem wydziałów uniwersytetu powołano 1951 Estońską Akademię Rolniczą (ob. Eesti Maaülikool).

Miasto złożone jest z 17 jednostek (Tartu linnaosad). Są nimi Annelinn, Ihaste, Jaamamõisa, Karlova, Kesklinn (Śródmieście), Maarjamõisa, Raadi-Kruusamäe, Ropka, Ropka tööstusrajoon, Ränilinn, Supilinn, Tammelinn, Tähtvere, Vaksali, Variku, Veeriku, Ülejõe (Nadrzecze). Ok. 27% ludności zamieszkuje wzniesione

1969–1973 wielkopłytowe osiedle Annelinn na lewym brzegu Emajõgi, we wschodniej części miasta, przy powierzchni 5,41 km² największą dzielnicę Tartu. Dworzec kolejowy (Tartu raudteejaam lub Tartu rongijaam) usytuowany jest poza ścisłym centrum, przy Vaksali tänav w dzielnicy tej samej nazwy (Vaksali linnaosa). W bezpośrednim sąsiedztwie dworca znajduje się Vaksali park, rozłożony pomiędzy Jaan Tõnissoni tänav a Julius Kuperjanovi tänav. Ta ostatnia ulica oraz równoległe do niej Tiigi tänav i Vanemuise tänav prowadzą w kierunku leżącego na wschód śródmieścia. Historyczna część miasta składa się ze Wzgórza Katedralnego (Toomemägi) oraz rozciągniętego u jego stóp w kierunku Emajõgi Dolnego Miasta (Unterstadt). Centralny punkt stanowi plac Ratuszowy (Raekoja plats). Klasycystyczne na ogół oblicze zawdzięcza tartuska starówka wspomnianej przebudowie dokonanej na przełomie XVIII i XIX w. Przy Veski tänav 1 działa rzymskokatolicka parafia pw. Niepokalanego Poczęcia NMP (Pühima Neitsi Maarja Pärispatuta Saamise kogudus). Neogotycki budynek kościoła parafialnego wzniesiony został 1895–1899.

Toomemägi (Domberg). Wyrastające w centrum miasta Wzgórze Katedralne zajmowane było w czasach prehistorycznych przez silnie ufortyfikowaną twierdzę Estów. 1224 została ona zdobyta i zniszczona przez rycerzy zakonnych. Tuż po podboju kraju powstał na tym miejscu zespół zabudowań biskupich z zamkiem (zniszczonym przez pożar 1667) oraz kościołem katedralnym (przeżywał jako ruina). Zaniebane tereny Wzgórza przeszły początkiem wieku XIX w posiadanie miejscowego uniwersytetu. Zagospodarowano je w formie parku. Wzniesione zostały także różne obiekty uczelniane, jak budynki starego theatrum anatomicum (1805) oraz obserwatorium astronomicznego (1810). W parku stoją pomniki honorujące związane z miastem osoby zasłużone dla nauki i kultury. Na Toomemägi znajduje się siedziba Sądu Najwyższego (Lossi 17).

Toomkirik (Domkirche). Olbrzymia ruina dawnej katedry rzymskokatolickiej na wzgórzu swego imienia. Do wznoszenia gotyckiego kościoła katedralnego po północnej stronie wzgórza przystąpiono prawdopodobnie w drugiej połowie XIII

w. Dedykowana patronom miasta, apostołom Piotrowi i Pawłowi, główna świątynia diecezji dorpackiej była największym ceglanyym obiektem sakralnym Inflant jak również w ogóle jednym z potężniejszych kościołów tej części Europy. Pierwotnie zaplanowana została jako bazylika, żeby później, po dostawieniu trzynawowego prezbiterium, otrzymać postać kościoła salowego. Korpus główny i prezbiterium użytkowano już 1299. Około 1470 nastąpiła przebudowa chóru w stylu gotyku ceglanoego. Schyłkiem XV w. budowlę zamknięto parą masywnych bliźniaczych wież o charakterze obronnym po obu bokach fasady zachodniej (66 m). Kościół otoczony był cmentarzem oraz domami mieszkalnymi członków kapituły katedralnej. Mur oddzielał zespół zabudowań zamkowo-katedralnych od Dolnego Miasta. Obiekt uległ zniszczeniu w dobie reformacji, mocno zdewastowany przez wzburzony tłum ikonoklastów podczas zamieszek na tle religijnym (10 I 1525). Coraz bardziej podupadając kolejnymi laty został ostatecznie opuszczony wraz z deportowaniem (23 VIII 1558) w głąb Rosji ostatniego księcia-biskupa dorpackiego (Hermann II Wesel). Po przejściu miasta pod rządy Rzeczypospolitej (1582) do odbudowy katedry przymierzali się nowi katoliccy władcy, realizację czegoż uniemożliwiła jednak wybuchła niebawem polsko-szwedzka wojna o Inflanty (1600–1611). Dzieła zniszczenia obiektu dopełnił pożar 1624. Do XVIII w. areal ten nadal wykorzystywano jako miejsce pochówków, zaś główny korpus kościoła służył celom magazynowym. W latach 60. XVIII w. wysokość obu wież zredukowano do poziomu nawy (z 66 do 22 m) i przekształcono je w strzelnice armatnie; w tym samym czasie zamurowano portal główny. Między 1804 a 1807 część kościelnej ruiny (prezbiterium) przebudowana została na bibliotekę uczelnianą reaktywowanego uniwersytetu. W planach było również urządzenie obserwatorium astronomicznego na jednej z wież. Końcem tegoż stulecia północną wieżę dostosowano do potrzeb wieży ciśnień. Po wzniesieniu 1981 nowego funkcjonalnego gmachu biblioteki i przeniesieniu doń zbiorów opróżnione pomieszczenia zajęło uniwersyteckie muzeum historyczne (Lossi 25). Kilka lat później (1985) częściom tych wnętrz przywrócono wygląd z XIX w. Reszta pozostaje w formie zabezpieczonej ruiny.

Inglisild (Engelsbrücke). Zabytkowy most na Toomemägi. Zrazu zwany był przypuszczalnie Englische Brücke. Powstał między 1814 a 1816. Zdobiający drewnianą konstrukcją portretowy medalion pośrodku przypomina o pierwszym rektorze ponownie powołanej 1802 uczelni, którą to funkcję pełnił Georg Friedrich Parrot (1767–1852). Z kolei na ścianie od strony miasta umieszczona jest łacińska sentencja *Otium reficit vires* (Czas wolny odnawia siły). Most rozpostarty jest nad Lossi tänav (Schlossstrasse). Brukowana ulica Zamkowa dość stromo sprowadza na Unterstadt.

Kuradisild (Teufelsbrücke). Inny historyczny most na Toomemägi. Obiekt oddano do użytku z okazji trzechsetnej rocznicy wstąpienia na tron dynastii Romanowów (1913). Pierwotna jego nazwa to Aleksandri sild. Betonowy Diabelski Most znajduje się w sąsiedztwie budynku Sądu Najwyższego.

Raekoja plats (Rathausplatz). Serce miasta. Pisemne źródła potwierdzają istnienie placu od XVI w. Jest on kształtu podłużnego, dość szeroki, otwarty i zwężając się lekko opadający ku Emajõgi. Swego czasu skupiał istotne w życiu miasta obiekty, jak mennica, waga miejska czy apteka, tudzież rozmaite małe sklepy. Był punktem spotkań mieszkańców, miejscem różnych wydarzeń publicznych, a nade wszystko wielkim placem handlowym, skąd też jego pierwotne miano Wielki Rynek (Großer Markt, Suurturg). Obecna szata architektoniczna placu to efekt prac budowanych zainicjowanych po wielkim pożarze 1775. Bombardowania okresu ostatniej wojny przetrwała północna pierzeja placu. Jej budowle pod numerami 6, 8, 12 i 16 zostały wzniesione w stylu klasycystycznym, zaś ta pod numerem 2, jedna z pierwszych powstałych po pożarze, stanowi przykład późnego baroku. W jednostronnie pochyłym ale stabilnym budynku Raekoja plats 18 (Barclay de Tolly maja) mieści się dziś muzeum sztuki (Tartu Kunstimuseum). Osią historycznych kwartałów na północ od placu jest ulica Rycerska (Ritterstrasse, Rüütli tänav). Przestrzenie na południe od rynku, wraz z nim zniszczone podczas II wojny światowej, zostały przekształcone w zieleńce. Jak wiele innych reprezentacyjnych placów bądź ulic w miejscowościach tej części Europy

również ów plac nosił kiedyś nazwy adekwatne do politycznych epok. Tak więc 1941–1944 był placem Adolfa Hitlera, później zaś placem Radzieckim (Nõukogude väljak). Placem Ratuszowym jest od 1990.

Raekoda (Raekoja plats 1A). Wahrzeichen der Stadt. Trzecia z kolei siedziba lokalnych władz tkwiąca w tym punkcie. Ratusz zamyka przylegającą do Wzgórza Katedralnego zachodnią pierzeję placu swego imienia. Obecny jego budynek powstał po pożarze 1775. Do prac budowlanych przystąpiono 1782. Oficjalne otwarcie 1786. Finalizacja prac 1789. Autorem projektu był pochodzący z Rostocku niemiecki architekt Johann Heinrich Bartholomäus Walter (1734–1802). Wzorowany na holenderskich gmachach tego przeznaczenia tartuski ratusz wykazuje podobieństwa konstrukcyjne do wzniesionego wcześniej ratusza w Narwie. Trójkondygnacyjna barokowo-wczesnoklasycystyczna budowla pokryta jest dachem czterospadowym z wieżą zegarową. Fasadę rozczłonkuje 12 pilastrów, z których cztery główne zawierają korynckie kapitele. Zwieńczenie środkowego ryzalitu stanowi ozdobny fronton z owalnym oknem w rokokowym kartuszu. Stojąca przed ratuszem fontanna z rzeźbą całującej się pod deszczowym parasolem pary młodych ludzi ma podkreślać studencki charakter miasta (Suudivad tudengid).

Kaarsild. Pieszny most nad Emajõgi od wschodniej strony placu Ratuszowego (za Vabaduse puistee). Stanowi zastępstwo dawnego Kamiennego Mostu (Kivisild). Był to jeden z pierwszych kamiennych mostów w rosyjskich guberniach bałtyckich. Otworzono go 1784. Zabytkowy obiekt został zniszczony podczas II wojny światowej, najpierw rankiem 9 lipca 1941 przez wycofujące się oddziały radzieckie, a ostatecznie w ramach podobnego manewru wykonywanego 1944 przez niemiecką Wehrmacht. Od kilkudziesięciu lat oba brzegi, czyli dzielnice Kesklinn i Ülejõe, spaja powstały 1957–1959 obecny Łukowy Most (Kaarsild) zwany także Betonowym Mostem (Betoonsild) lub po prostu mostem dla pieszych (Jalakäijate sild). Po wschodniej stronie mostu rozpościera się Ülejõe park. Na przedłużeniu mostu Raatuse tänav (d. 1. Mai tänav). Długości 850 m

ulica ta stanowi oś komunikacyjną dzielnicy Ülejõe (Nadrzecze).

Tartu Ülikool (Universitas Tartuensis). Najstarsza wyższa uczelnia Estonii i jedyny klasyczny uniwersytet w kraju. Po zajęciu Inflant przez Szwedów utworzone zostało w budynku dawnego katolickiego gimnazjum jezuickiego (1583–1601) protestanckie gimnazjum akademickie, związane z uniwersytetem w Uppsali (1630). Dwa lata później przekształcono je w uniwersytet. 30 czerwca 1632 szwedzki król Gustaw II Adolf sygnował w Norymberdze akt powołania protestanckiej uczelni nazwanej Academia Gustaviana (Academia Gustaviana Dorpatensis). Uniwersytet powstał jako pierwszy na terenie Starych Inflant (i przez blisko 300 lat jedyny). Był także drugą najstarszą uczelnią na terytorium ówczesnego państwa szwedzkiego, po uczelni w Uppsali w Szwecji Właściwej (1477) a przed powołaną w tym samym okresie (1640) królewską akademią w fińskim Turku (trzecim takowym stał się po włączeniu w granice Szwecji 1648 Przedpomorza, gdzie już od 1456 istniał uniwersytet w Greifswaldzie). Szwedzki uniwersytet funkcjonował kilkadziesiąt lat. Przeniesiony do Tallinna (1656) został zamknięty 1665. Pod nazwą Academia Gustavo-Carolina odrodził się w Tartu 1690. Wnet jednak, ze względu na ponowne zagrożenie wojną, przeniesiono go do Parnawy (1699). Tam też, po przejściu Inflant pod władztwo rosyjskie w toku wielkiej wojny północnej, zakończył działalność 1710. Reaktywowania, a właściwie ponownego założenia szkoły, teraz już jako uniwersytetu imperatorskiego, dokonał 1802 car Aleksander I. Aż do schyłku XIX w. była to uczelnia niemiecka. Wśród 30 uniwersytetów niemieckojęzycznych działających ok. 1875, z tego 23 w granicach cesarstwa niemieckiego, Kaiserliche Universität zu Dorpat zajmowała pod względem wielkości jedenastą pozycję. Z Rzeszy pochodziła przeszło połowa kadry naukowej, resztę zaś stanowi na ogół miejscowi Niemcy Bałtyccy. Także ci ostatni oraz ich rodacy z pozostałych rejonów Rosji byli przeważnie studentami (przy niewielkim acz wzrastającym udziale Estończyków i Łotyszów). Uczelnia cieszyła się międzynarodową renomą, słynęła z wysokiego poziomu dydaktycznego, swe najlepsze w tej epoce lata przeżywając tak gdzieś między 1860 a 1880. Przy końcu stulecia wprowadzono jako język nauczania rosyj-

ski (z wyjątkiem m.in. teologii protestanckiej wykładanej po niemiecku do 1916). Spowodowało to opuszczenie szkoły przez sporą część niemieckojęzycznego personelu i studentów. Rosyjski Юрьевский университет przetrwał do końca I wojny światowej. Przed zajęciem miasta przez wojska niemieckie 1918 część uczelni została ewakuowana do Woroneża w centralnej Rosji, gdzie dała początek tamtejszemu uniwersytetowi. Przez kilka miesięcy okupacji niemieckiej (1918) uczelnia funkcjonowała jako Landesuniversität Dorpat (z niemieckim językiem wykładowym). Po uzyskaniu niepodległości stała się narodowym uniwersytetem estońskim (1918–1940 Eesti Vabariigi Tartu Ülikool). Nieprzerwanie też po dziś dzień stanowi główną kuźnię intelektualnych elit Estonii. Partnerami uczelni są takie wszechnice, jak np. Georg-August-Universität Göttingen, Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Universität Hamburg, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Göteborgs universitet, Lunds universitet, Uppsala universitet, Helsingfors universitet, Åbo universitet, Universiteit van Amsterdam, Rijksuniversiteit Groningen, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Санкт-Петербургский государственный университет. W okresie zaborów, w związku z zamknięciem przez władze carskie po upadku powstania listopadowego uniwersytetów w Warszawie i Wilnie, przewinęło się przez dorpacką Alma Mater wielu Polaków z Królestwa i Ziemi Zabraných, w tym cała plejada postaci trwale zapisanych na kartach naszej ojczystej historii. Uniwersytecki budynek główny usytuowany jest w odległości paru kroków od placu Ratuszowego (Ülikooli 18). Stoi na miejscu starego XIV-wiecznego Maarja kirik, zniszczonego podczas wielkiej wojny północnej. Wzniesiony między 1804 a 1809 w stylu wysokiego klasycyzmu, obok ratusza jeden z symboli miasta, odznacza się imponującym portykiem o sześciu masywnych kolumnach. Autorem projektu był Johann Wilhelm Krause (1757–1828). Ten niemiecki architekt i zarazem profesor na tutejszym uniwersytecie urodził się we wsi Dittmannsdorf (Dzieńmorowice) pod Wałbrzychem; zmarł w Dorpacie. W pd. skrzydle budynku ulokowane jest uniwersyteckie muzeum sztuki klasycznej (Tartu Ülikooli Kunstmuuseum). Jako najstarsza placówka muzealna w kraju założone ono zostało 1803 przez przybyłego z Gdańska profesora Karla Morgensterna (1770–1852).

Tworzące kontrast wymalowane w stylu pompejańskim wnętrza (1868) mieszczą oryginalnych rozmiarów białe gipsowe kopie znanych antycznych rzeźb.

Jaani kirik (Jaani 5). Najstarsza świątynia Dolnego Miasta. Cenny przykład sakralnej budowli w stylu gotyku ceglanego. Dom Boży stał na tym miejscu już w pierwszej połowie XIII w. Wzniesiony krótko po zdobyciu kraju przez Kawalerów Mieczowych był przypuszczalnie konstrukcją drewnianą. Najwcześniejsze partie obecnego obiektu sięgają XIV w. Na 1323 przypada pierwsza źródłowa informacja potwierdzająca istnienie świątyni (lub parafii). Pięć lat potem dedykowany Janowi Chrzcicielowi kościół otrzymał własnego duchownego. Poważnych spustoszeń dokonała wielka wojna północna; do ich usunięcia przystąpiono 1737. Największym zniszczeniom kościoł uległ jednak podczas ostatniej wojny światowej (1944). Pozostając za ich sprawą ruiną wykorzystywany był w okresie władzy radzieckiej jako hala magazynowa. Pod koniec lat 80. przystąpiono do odbudowy. Częściowo finansowano ją ze środków niemieckich (Nordelbische Evangelisch-Lutherische Kirche, Partnerstadt Lüneburg). 1997 reaktywowana została ewangelicko-luterańska wspólnota parafialna (od 2001 EELK Tartu Üli-kooli-Jaani kogudus). Uroczystego otwarcia zrekonstruowanej Johanniskirche dokonano 29 czerwca 2005 w obecności prezydentów Estonii i Republiki Federalnej. Korpus główny budowli ma formę trójnawowej bazyliki z potężną czworokątną wieżą od zachodu wysokości 63 m oraz wydłużonym prezbiterium zamkniętym poligonalną apsydą od wschodu. Po północnej stronie chóru znajduje się zakrystia, zaś obok portalu południowego tzw. Kaplica Lubecka. Unikalną na skalę kontynentu ozdobę stanowią rzeźby z terakoty na ścianach zewnętrznych i w środku budynku (pierwotnie było ok. 2 tys. figurek). Wskazują one na obecność wpływów francuskich.

Uspenski kirik (Magasini 1). Sobór Zaśnięcia Matki Bożej. Kościół parafialny (EAÕK Tartu Jumalaema Uinumise kogudus) oraz katedralny eparchii tartuskiej Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego (Tartu Jumalaema Uinumise katedraalkirik). Stoi na miejscu XIII-wiecznej świątyni klasztornej dominika-

nów pw. Marii Magdaleny. Pierwsza cerkiew została tu zbudowana 1753. Padła ona pastwą wielkiego pożaru miasta (1775). Rok później przystąpiono do wznoszenia nowego (obecnego) budynku. Po siedmiu latach obiekt konsekrowano i przekazano do użytku (1783). Stylowo była to pierwotnie budowla wczesnoklasykistyczna. Podczas modernizacji 1840–1842 dodano dwa skrzydła tudzież przykryto kościół nową potężną kopułą oraz czterema kopułami bocznymi wieńczonymi przez połączane krzyże. Nad zachodnim przedsionkiem wyrasta wytyczona na planie prostokąta wieża dzwonna z iglicą.

Lai tänav (Breitstraße). Ulica Szeroka. Na około 610 m prowadzi w północnej partii starówki od Toomemägi ku Emajõgi. Przy końcu traktu znajduje się jeden z kilku zachowanych w mieście fragmentów dawnych murów obronnych (częściowo poddanych rekonstrukcji). Ciągający się w kierunku rzeki odcinek ma długość 127 m i wysokość 5 m. Wznoszone w XIV–XVII w. mury opasywały miasto na przestrzeni 2 km. Zburzono je podczas wielkiej wojny północnej (1708). Pozyskany materiał posłużył do odbudowy miasta.

Tartu Ülikooli Botaanikaaed (Lai 38). Uniwersytecki Ogród Botaniczny. Placówka powstała 1803. Początkowo ogród usytuowany był poza historycznym centrum, na terenie dzisiejszego Vanemuise park (zwanego także Hurda park i rozpostartego między Vanemuise tänav a Tiigi tänav). Na obecne miejsce przeniesiono go już 1806. Są to okolice dawnego narożnego bastionu w ciągu byłych murów miejskich przy ulicy Szerokiej. Założycielem ogrodu i jego pierwszym kierownikiem był pochodzący z Rygi niemiecki botanik Gottfried Albrecht Germann (1773–1809). Aktualnie ogród gromadzi około ośmiu tysięcy gatunków roślin. Reprezentują one formacje roślinne od tundry po puszcę tropikalną.

Pauluse kirik (Riia 27). Kościół ewangelicko-luterański (EELK Tartu Pauluse kogudus). Jedyne estoński kościół wzniesiony w stylu art nouveau i zarazem jeden z najwybitniejszych obiektów sakralnych kraju powstałych w XX w. Budynek postawiono 1915–1917 (wnętrze 1919). Autorem projektu był Eliel Saarinen

(1873–1950). Ten fiński architekt secesji i modernizmu zasłynął m.in. z projektu kolejowego dworca centralnego w Helsinkach oraz różnych budowli w USA. Kościół uległ poważnemu uszkodzeniu za sprawą pożaru 25 sierpnia 1944. Odbudowany po wojnie został rekonsekrowany 3 lipca 1966. W czasach radzieckich część konstrukcji zajmowana była przez muzeum kultury fizycznej i sportu (2001 przeniesione na Rüttili 15).

Teater Vanemuine (Vanemuise 6). Najstarszy teatr estońskojęzyczny w kraju. Korzeniami sięga 1870. 24 czerwca 1865 z inicjatywy Johanna Voldemara Jansena (1819–1890) powołane zostało w mieście stowarzyszenie teatralno-śpiewacze Vanemuine. 1869 zorganizowało ono w Tartu pierwszy ogólnokrajowy festiwal pieśni. Piątą rocznicę istnienia towarzystwa uświetniono wystawieniem 24 czerwca 1870 pierwszej sztuki teatralnej w języku estońskim pt. Kuzyn z Saremy (Saaremaa onupoeg; reż. Lydia Koidula). Wydarzenie to uważane jest za początek funkcjonującego do dziś tartuskiego teatru Vanemuine tudzież za początek estońskiego teatru narodowego. Placówka zajmowała pierwotnie budynek przy Jaama tänav. 1903 padł on ofiarą ognia. Nowy gmach, wzniesiony ze środków społeczeństwa estońskiego, otwarto 1906. Ulokowano go na Aia tänav (ob. Vanemuise tänav). Projektantem budowli był fiński architekt Armas Lindgren (1874–1929). Odtąd datuje się profesjonalna działalność teatru. Po spaleniu gmachu podczas działań wojennych (1944) instytucję przeniesiono do budynku dawnego Teatru Niemieckiego. Ten wyjątkowo miły dla oka secesyjny obiekt, powstały 1914–1918, znajduje się na obrzeżu Vanemuise park i określany jest dziś jako Mały Dom (Vanemuise väike maja; Vanemuise 45a). 1967 wzniesiono w przedwojennej lokalizacji nowy gmach teatralny zwany Dużym Domem (Vanemuise suur maja; Vanemuise 6). Częścią kompleksu teatralnego jest także Teatr Portowy, ulokowany w sąsiedztwie starówki, nad brzegiem płynącej w tym miejscu zakolem Emajõgi (Sadamateater; Soola 5b). Sala Koncertowa otwarta została 1970. Teatr nosi imię staroestońskiego boga pieśni z pseudomilogii okresu przebudzenia narodowego XIX w.

Eesti Rahva Muuseum (Veski 32). Estońskie Muzeum Narodowe. Założona 1909 placówka szeroko prezentuje historię, kulturę ludową i tradycje Estończyków oraz innych ludów ugrofińskich tudzież żyjących w kraju mniejszości narodowych. Interesująca kolekcja estońskich strojów ludowych ze wszystkich części kraju. Podstawę dzisiejszego muzeum stworzyły zbiory etnograficzne z drugiej połowy XIX w. Do II wojny światowej instytucja mieściła się w zabudowaniach leżącego na obrzeżach miastach Raadi mõis (Ratshof im Kirchspiel Dorpat-St. Marien). Luksusowy pałac dworski uległ zniszczeniu podczas ofensywy tartuskiej (sierpień-wrzesień 1944).

Eesti Kirjandusmuuseum (Vanemuise 42). Estońskie Muzeum Literatury. Dzieje placówki zaczynają się 1909 wraz z powstaniem w Tartu muzeum narodowego i biblioteki archiwalnej jako jego części. 1940 instytut ten został podzielony na wspomniane wyżej muzeum etnograficzne oraz muzeum literatury.

Eesti Spordimuuseum (Rüütli 15). Estońskie Muzeum Sportu. Zał. 1963 stanowi największe tej tematyki muzeum w krajach bałtyckich. Stałe wystawy dają pogląd co do rozwoju sportu w Estonii. Wśród zbiorów m.in. medale zdobywane przez Estończyków podczas igrzysk olimpijskich. Specjalistyczna biblioteka.

Alatskivi (niem. Allatzkiwi lub Allatzkiwvi). Stolica Alatskivi vald. Miejscowość (alevik) usytuowana jest 42 km na północny wschód od Tartu przy szosie do Kallaste nad jeziorem Pejpus. Płyńie przez nią Alatskivi jõgi (11,7 km). Rzeka rozlewa się tu w sztuczne jezioro o powierzchni 22,9 ha (Alatskivi järv). Zabytkowy zespół dworski. Rok 1601 przyniósł pierwszą historyczną wzmiankę o dobrach rycerskich Allatzkiwvi im Kirchspiel Kodafer. 1628 szwedzki król Gustaw II Adolf podarował majątek swojemu sekretarzowi (Johan Adler Salvius). Końcem XVIII w. założony został park dworski (120 ha). 1880–1885 ówczesny właściciel dóbr, Arved von Nolcken, wznosił neogotycki pałac, wzorowany na królewskiej rezydencji Balmoral Castle w Aberdeenshire (Szkocja). W Alatskivi przyszli na świat estońscy literaci, bracia Jakob Liiv (1859–1938) i Juhan Liiv

(1864–1913). Urządzone w chłopskiej zagrodzie z XIX w. niewielkie muzeum im poświęcone znajduje się w sąsiedniej wsi Rupsi (Oja talu).

Elva (niem. Elwa). Miasto 27 km na południowy zachód od Tartu, przy korytarzach komunikacyjnych ku granicy łotewskiej (obwodzone od zachodu drogą krajową 3). Liczba ludności 5,6 tys. Obszar 9,92 km². Miejscowość istnieje od XIX w. Powstała po uruchomieniu 1886–1889 linii kolejowej Tartu–Valga (jej cel to połączenie odcinków Tapa–Tartu i Ryga–Psków). Otwartą na niej stację kolejową, zlokalizowaną 25,3 km od Dorpatu, nazwano Elva od płynącej nieopodal rzeki (Elva jõgi). Dotąd w onym punkcie stało jedynie kilka zagród chłopskich oraz funkcjonował przystanek pocztowy. Przy dworcu kolejowym rozwinęło się przez następne dekady osiedle. W niepodległej Estonii uznano je za alev (1923) a potem za linn (1938). Latem 1941 miasto zostało opanowane przez Leśnych Braci; lokalna placówka pocztowa opatrywała radzieckie znaczki pocztowe i formularze stemplem Eesti Post, co miało wskazywać na restytucję niepodległości kraju (po miesiącu zakazane przez Niemców). Od 1950 do 1962 Elva stanowiła siedzibę władz rejonowych. 1958 wcielono do miasta osadę Peedu od północnego wschodu (przystanek kolejowy). W latach 70. i 80. Elva zamieszkała była przez ponad 6,3 tys. osób. Dziś jest ośrodkiem przemysłu elektronicznego (Enics Eesti AS). Dzięki warunkom naturalnym, tak miasta jak okolic, miejscowość funkcjonuje od okresu międzywojennego w charakterze modnego letniska (1934 kurort klimatyczny). Około 40% jej obszaru pokrywają podlegające ochronie tereny zielone oraz parki leśne, w których blisko 90% drzewostanu przypada na sosny. Elva chlubi się posiadaniem dwóch jezior. W samym centrum miasta, blisko dworca kolejowego, rozlewa swe wody Arbi järv, zwane Małym Jeziorom (Elva Väikejärv). Ma ono powierzchnię 5,5 ha (dł. 370 m, szer. 240 m) i brzegi mokre, porośnięte trzciną. Drugim akwenem jest rozprzestrzenione w zachodniej części miasta Verevi järv, inaczej Wielkie Jezioro (Elva Suurjärv). Jego powierzchnia to 12,6 ha, długość 950 m, szerokość 320 m, średnia głębokość 3,6 m, maksymalna głębokość 11 m. Akwen jest zagospodarowany rekreacyjnie (piaszczysta plaża). Wypływa zeń Kavilda jõgi (26 km), prawostronny dopływ

Emajõgi. Brzegi obu jezior łączy park leśny (Elva-Peedu metsapark). Dodatkowo na dokładnie przeciwnym krańcu miasta, zaraz za jego południowo-wschodnią granicą, leży sztuczny zbiornik wodny (ok. 2 ha) na potoku Pulga, który tuż po opuszczeniu akwenu uchodzi z lewej strony do Elva jõgi (85,3 km). Corocznie w lutym odbywa się Tartu Maraton, długodystansowy bieg narciarski, rozgrywany w ramach Worldloppet, obecnie na trasie z Otepää do Elva (63 km). Od południowego zachodu przylega do miasta alevik Käärdi (gm. Rõngu).

Emajõgi (niem. Embach, rus. Омовжа, łot. Mētra). Rzeka w południowej części Estonii. Nazwa oznacza Rzekę-Matkę. Omowża wydostaje się z północno-wschodniego rogu Võrtsjärv (przy Rannu-Jõesuu sild). Skierowana początkowo w tę samą stronę wytycza granicę Tartu maakond i Viljandi maakond, po czym, wzbogacona od lewej strony o wody Pedja jõgi, płynie cały czas przez terytorium regionu Tartumaa (na odcinku 10 km przez jego stolicę) zmierzając na wschód ku Peipsi järv. Zanika w południowej partii jeziora pod miejscowością Praaga (Vara vald). Przy ujściu tworzy bagnistą deltę o powierzchni ok. 200 km² (Emajõe-Suursoo). Powierzchnia dorzecza 9740 km². Długość rzeki 100 km. Rzekę określa się czasem mianem Suur Emajõgi (Großer Embach). Ma to związek z rzeką Väike Emajõgi (Kleiner Embach). Ta z kolei powstaje na Otepää kõrgustik, gdzie wypływając z Pühajärv (Otepää Pühajärv) pod miastem Otepää zmierza zasadniczo na południowy zachód, by po uzyskaniu z lewej strony swego największego dopływu Pedeli jõgi (Pedele) zmienić kurs na północny i zwrócić się ku Võrtsjärv, do któregoż to południowego szpica oddaje swe wody pod miejscowością Pikasilla (Põdrala vald, Valga maakond). Powierzchnia dorzecza Väike Emajõgi wynosi 1380 km². Długość 82 km. Wraz z biegiem przez Võrtsjärv łączna długość obu cieków (Suur Emajõgi i Väike Emajõgi) przekracza zatem 200 km. Emajõgi jest w pełni żeglowna, a od Tartu dostępna także dla większych jednostek. Przez stulecia rzeka służyła jako śródlądowa droga wodna oraz szlak handlowy. W XIX w. aktywnie wykorzystywana była do transportu różnych ładunków, m.in. drewna opałowego, tarcicy, siana, ryb. Główny typ jednostek pływających stanowiły wtedy małe barki rzeczne i żaglowce, przystoso-

wane do nawigacji po Emajõgi i jeziorze Pejpus. Do dwustu takich jednostek ko-
twicyło natenczas w dorpackim porcie. 1843 pojawił się na Emajõgi pierwszy
parowiec (końcem stulecia było ich sześć). Barki eksploatowano do połowy XX
w. W czasach radzieckich żegluga realizowana była za pomocą nowych stat-
ków, które pływały na Piirissaar, do Pskowa oraz w innych destynacjach. W la-
tach 60. wprowadzone zostały szybkie wodoloty. Operowały one codziennie na
trasie Tartu–Psków. 1992 ruch ten został wstrzymany. Próby reaktywacji połą-
czenia podejmowane późniejszymi laty nie przyniosły rezultatu.

Kallaste. Miasto w północno-wschodniej części Dorpatczyzny, 50 km od Tartu,
otoczone terytorium gminy ziemskiej Alatskivi. Leży nad jeziorem Pejpus, przy
ujściu doń potoku Torila. Miejscowość istnieje od XVIII w. Założona została jako
rybackie osiedle starowierców przybyłych spod Nowogrodu w Rosji. Jego pier-
wotna rosyjska nazwa, Красная гора vel Красные горы bądź Красный посад,
pochodzi od stromo opadającego jeziornego brzegu, zbudowanego z czerwone-
go piaskowca dewońskiego. Podobny źródłostów (od brzegu, wybrzeża) ma
miano estońskie. Niepodległa Estonia przyznała osadzie prawa alev (1921) a
następnie prawa linn (1938). W okresie międzywojennym miasto przekraczało
1,6 tys. mieszkańców. Po II wojnie światowej klasycystycznie przebudowano
jego centrum (gmach lokalnych władz). Od 1950 do 1959 Kallaste było stolicą
rejonu. 1988 odsłonięto tu ostatni w Estonii publiczny pomnik Włodzimierza Le-
nina. Wówczas (1989) miasto liczyło 1,3 tys. mieszkańców. Dziś na obszarze
1,93 km² żyje 0,8 tys. osób. Około 70% stanowią Rosjanie. Większość ludności
trudni się rybołówstwem. W mieście dom modlitwy (1801) i cmentarz staro-
obrzędowców. Główna atrakcja krajoznawcza to objęty ochroną przyrodniczą
wspomniany brzeg jeziora, długości 930 m i maksymalnej wysokości 9 m, uroz-
maicony kilkoma jaskiniami (Kallaste paljand lub Kallaste pank). Jest tu także
port i plaża. Z parku miejskiego widok na jezioro. We wsi Torila (Alatskivi vald)
tuż na zachód od Kallaste urodził się Eduard Tubin (1905–1982). Był to świato-
wej sławy estoński kompozytor, od 1944 żyjący w Szwecji. W mieście przyszedł
na świat także poeta i literaturoznawca Aleksis Rannit (1914–1985). Zatwierdzo-

ny 1998 Kallaste vapp przedstawia lecaącą czarną jaskółkę na złotej tarczy z czerwoną framugą oraz w dolnej części trzema niebieskimi falami jeziornymi przeplatanymi dwiema białymi.

Kärkna (niem. Falkenau). Wieś w gminie ziemskiej Tartu, na północ od miasta Tartu. Stacja kolejowa na Tartu–Tapa raudtee. Miejscowość leży w dolnym biegu Amme jõgi (59 km). Rzeka obmywa ją od południa, jako lewy dopływ uchodząc w okolicy do Emajõgi. W czasach przedchrześcijańskich prowadził tędy ważny szlak handlowy z Tartu do Põltsamaa. Blisko spływu obu rzek, koło wsi Lammiku, 3 km na zachód, założony został tuż po chrystianizacji kraju klasztor cysterski (Kärkna klooster, Valkena klooster; Zisterzienserklöster zu Falkenau). Ufundowany przez biskupa dorpackiego przed rokiem 1233 obiekt obsadzono mnichami z Zisterzienserabtei Pforta (Naumburg w Sachsen-Anhalt). Niebawem padł ofiarą ataku ze strony rodzimej ludności pogańskiej (1234). Po najazdach książąt ruskich odbudowany i wzmocniony ok. 1240. Od 1305 podporządkowany klasztorowi w Stolpe an der Peene pod Anklam na Pomorzu. Stanowił jedno z największych założeń klasztornych Inflant. Poważnie zniszczony początkiem wojen inflanckich przez oddziały rosyjskie (1558–1559). Stopniowo rozbierane ruiny wykorzystano między innymi jako materiał budowlany dla miasta Tartu w XVIII w. Pozostałości budowli zachowane do dziś.

Nõo (niem. Nüggen). Alevik. Siedziba gminy ziemskiej swego imienia. Leży na pd. zach. od stolicy regionu, przy ciągach komunikacyjnych ku granicy łotewskiej, w odległości 16 km od miasta Tartu oraz 12 km od miasta Elva. Przez miejscowość płynie mierzący 9 km i tworzący w niej staw młyński potok Nõo (prawy dopływ Elva jõgi). Pod nazwą Nughen osada 1319 po raz pierwszy przewinęła się przez źródła pisane. Jako samodzielna parafia funkcjonowała od 1483. Cenną pamiątką historyczną jest kościół św. Wawrzyńca (EELK Nõo Püha Laurentsiuse kogudus). Budynek świątyni sięga początkami być może nawet 1250–1260. Nõo ma ponadto apostołsko-prawosławny kościół Trójcy Świętej (1873). W pn. część miejscowości stacja kolejowa na Tartu–Valga raudtee.

Biegnąca nieopodal droga krajowa 3 wyznacza od tej strony granicę osady.

Peipsi-Pihkva järv (IDA-VIRUMAA)

Saadjärve (niem. Sadjerw). Wieś gminy ziemskiej Tartu, ok. 20 km na północ od stolicy regionu, rozciągnięta na wschodnim brzegu jeziora swego imienia. Zabytkowy zespół dworski. Pierwsza historyczna informacja o rycerskich dobrach Sadjerw im Kirchspiel Ecks (Äksi) pochodzi z 1557. Na przestrzeni dziejów były one własnością rodów Wrangell, Koskull oraz Haeckel. Wzniesiony końcem XVIII lub początkiem XIX w. obecny wczesnoklasykystyczny dwukondygnacyjny budynek główny dworu mieścił długi czas placówkę oświatowo-wychowawczą. Obecnie znajduje się w prywatnych rękach. Główną atrakcją turystyczną miejscowości stanowi wspomniane Saadjärv. Rozlane na granicy regionów Tartumaa (Tartu vald) i Jõgevamaa (Tabivere vald) jest ono największym i najpiękniejszym jeziorem krainy Vooremaa (Saadjärve voorestik). Powierzchnia akwenu wynosi 7,23 km², długość 6 km, maksymalna szerokość 1,8 km. Długość linii brzegowej 19 km. Najgłębszy punkt sięga 25 m (śr. głęb. 8 m). Wysokość płaszczyzny wodnej nad poziom morza 53,4 m. Odpływ następuje przez Mudajõgi (16 km). Wody Saadjärv obfitują w takie m.in. ryby jak płoć, sielawa, szczupak, węgorz, jazgarz, ukleja. 1907 powstała nad jeziorem naukowa stacja przyrodnicza. W sąsiedztwie zbiornika zalegają potężne eratyki (Saadjärve Noorema Kalevipoja kivi). Drumlinowa okolica objęta jest ochroną krajobrazową (Vooremaa maastikukaitseala).

Võrtsjärv (VILJANDIMAA)

Ülenurme (niem. Uellenorm). Alevik. Siedziba gminy ziemskiej swego imienia, od południa bezpośrednio przyległej do stolicy regionu, 6 km od Tartu przy drodze krajowej 2 ku Võru. Raudteepeatas na Tartu–Koidula raudteeliin (drugi od Tartu raudteejaam). W centrum osady urządzono na terenie dawnego kompleksu dworskiego (Uellenorm im Kirchspiel Dorpat-St. Marien) Estońskie Muzeum

Rolnictwa (Eesti Põllumajandusmuuseum, Pargi 4). Na zachód od miejscowości port lotniczy Tartu (zwany także Tartu Ülenurme lennujaam).

VALGAMAA

Valga (niem. Walk). Miasto w Lõuna-Eesti. Valga maakonna halduskeskus. Bardzo ważny węzeł komunikacyjny drogowy i przede wszystkim tradycyjnie kolejowy (Tartu 82,9 km, Koidula 94,6 km, Ryga 168,1 km). Najbardziej ku południu wysunięte miasto Estonii (57° 47' N). Usytuowane bezpośrednio na granicy z Łotwą tworzyło ono do 1920 jeden organizm miejskim ze znajdującym się po stronie łotewskiej obecnym miastem Valka. Swoistą tedy atrakcją estońsko-łotewskiej Doppelstadt stanowi wytyczona miejscami niemal samym jej środkiem granica państwowa. Valga rozpościera się na 16,54 km² i liczy 12,3 tys. mieszkańców (ok. jedna czwarta Rosjan). Przez miasto toczy swe wody rzeka Pedeli (31 km), główny dopływ Väike Emajõgi, tworząca na jego terenie dwa sztuczne akweny (tereny rekreacyjne). Nazwa miasta ma związek z estońskim słowem na oznaczenie białości, jasności, światła (valgus). Pierwsze źródłowe wzmianki o Wałku są z 1266 i 1286. Dogodne położenie przy trakcie kupieckim z Rygi do Pskowa i Dorpatu pozwoliło na rozwój osady. Jako geograficzne i komunikacyjne centrum Inflanct był Wałk (obok Wolmaru) miejscem, gdzie od 1419 zbierały się landtagi Konfederacji Inflanckiej. Podczas wojen inflanckich miejscowość poddana została oblężeniu i zniszczeniu przez wojska Iwana IV Groźnego. Pod leżącą na zachód wsią Ermes (est. Härgmäe, łot. Ērgeme; obecnie na Łotwie) rozegrała się 2 sierpnia 1560 ostatnia na otwartym polu bitwa w dziejach zakonu inflanckiego, zakończona całkowitym zwycięstwem Rosjan. W ramach aktywizacji gospodarczej tych terenów zniszczonych wojnami inflanckimi osada uzyskała w okresie przynależności do Rzeczypospolitej prawa miejskie nadane jej przez Stefana Batorego (1584). Reforma administracyjna 1783 wyniosła Wałk na stolicę nowo powołanego powiatu w guberni inflanckiej (rozciągniętego głównie na terenach łotewskich). Powołano go ukazem Katarzyny II z 3 lipca 1783 przyporządkowując obszary wykrojone z dotychczasowych jednostek z

siedzibami w Rydze i Kieś (Wenden). Dla dalszego rozwoju miasta epokowe znaczenie miało powstanie węzła kolejowego na zbudowanej 1886–1889 szerokotorowej linii Ryga–Psków (Riia–Pihkva raudtee; Псково-Рижская железная дорога). Jednocześnie w Wałku odbił od niej liczący 82,5 km szlak do Dorpatu celem połączenia linii Ryga–Psków z linią Tapa–Tartu. Nadto 1896 uruchomiono kolej wąskotorową przez Rūjiena i Mõisaküla do Parnawy (125 km), a 1903 jej przedłużenie w przeciwnym kierunku, przez Mõniste, Ape, Alüksne i Gulbene do Pļaviņas (212 km). Na tym ostatnim szlaku po uzyskaniu niepodległości, celem uniknięcia przejazdu po terytorium łotewskim, zbudowano łącznicę Valga–Koikküla (1923, 15 km, dodatkowy przystanek Kaagjärve). Miasto dołożyło swą cegiełkę także do dziejów przebudzenia narodowego Bałtów. 1849–1890 czynne w nim było seminarium nauczycielskie, najbardziej znana tego typu placówka edukacyjna w kraju, kierowana przez łotewskiego kompozytora i pedagoga Jānisa Cimze (1814–1881), kształcąca wielu późniejszych estońskich i łotewskich działaczy narodowych. W roku zaś 1901, po zwycięstwie w lokalnych wyborach koalicji łotewsko-estońskiej nad frakcją niemiecką, burmistrzem miasta po raz pierwszy został Estończyk. Nieco później Wałk chlubnie wpisał się również na karty ogólnokrajowej historii społecznej (1905) i politycznej (1917–1920). 1897 na 10,9 tys. mieszkańców Wałku było 4,4 tys. Łotyszy i 3,5 tys. Estończyków (Niemcy 1,1 tys.). Zaistniały 1919 na tle struktury narodowościowej spór o przynależność państwową miasta rozstrzygnęła 1 lipca 1920 komisja brytyjska pod przewodnictwem Stephena Tallentsa (1884–1958). Dokonano podziału Wałku. Lwią część obszaru zabudowanego z centrum oraz dworcem kolejowym otrzymała Estonia; Łotwie zaś przypadło ledwie 80 drewnianych domów w zachodniej połaci miasta. Mocą umowy międzypaństwowej na stronę łotewską przesiedliło się 2,5 tys. Łotyszy. Podczas przynależności obu państw do ZSRR polityczny podział miasta nie odgrywał większej roli, praktycznie traktowane były one jako jeden organizm o językowo mieszanej ludności. Po 1990 funkcjonowały trzy przejścia graniczne, w tym dwa śródmiejskie (Sepa tänav, Raja tänav) i jedno tranzytowe (Valga–Uulu maantee). Zniesiono je w chwili przystąpienia obu państw do układ z Schengen (2007). W okresie radzieckim miasto osiągnęło do-

tychczas największą w swej historii liczbę ludności, tj. 18,4 tys. (1979). Tuż przed rozpadem ZSRR odsetek Rosjan wynosił 34,6, zaś wraz z Ukraińcami (4,0) i Białorusinami (1,7) aż 40,4 (1989). Łotyszy jest dziś 2,14% (2011). W centrum miasta stoi ewangelicko-luterański Jaani kirik (ob. EELK Valga Peetri-Luke kogudus). Jasny wczesnoklasycystyczny budynek kościoła z rzadką w świątyniach Estonii owalną nawą główną wzniesiono 1787–1789 (wieża 1816). Autorem projektu był ryski architekt Christoph Haberland (1750–1803). Kościelne organy z 1867 wykonał niemiecki organmistrz Friedrich Ladegast (1818–1905). Naprzeciwko kościoła znajduje się pod adresem Kesk tänav 11 drewniany budynek ratusza, jeden z najwybitniejszych przykładów historyzmu w Estonii (1865). W bezpośrednim otoczeniu obu obiektów, obok ronda przy początku centralnej alei, odsłonięto 2002 tablicę upamiętniającą Stefana Batorego. Powszechnie kojarzonym z miastem obiektem jest dość imponujących rozmiarów budynek dworca kolejowego z 1949 (pierwotny z czerwonej cegły uległ zniszczeniu 1944). O przeszłości miasta informuje działające od 1955 muzeum regionalne (Vabaduse 8). Wałk to miejsce urodzenia kardynała Kazimierza Świątka (1914–2011). W swej karierze duchowny ten był m.in. arcybiskupem metropolita mińsko-mohylewskim oraz administratorem apostolskim diecezji pińskiej.

Karula rahvuspark (VÕRUMAA)

Otepää (niem. Odenpäh). Miasto w północno-wschodniej części regionu, 42 km na południe od Tartu. Centrum sportów zimowych, ośrodek narciarski międzynarodowej renomy (zawody w biegach narciarskich kwalifikowane do Pucharu Świata; Tartu Maraton Otepää–Elva). Od 1996 Otepää nosi tytuł zimowej stolicy kraju (talvepealinn). Miasto liczy 1,9 tys. mieszkańców i zajmuje obszar 4,46 km². W średniowieczu stał tu staroestoński gród, jeden z dwóch (obok Tarbatu) punktów oparcia w prowincji Ugandi, wspomniany przez dokumenty ruskie 1116 jako Медвежья Голова (prawdopodobnie z racji kształtu). Tak samo (Caput Ursi) nazywał go Henryk Łotysz. Po zdobyciu grodu przez rycerzy zakonnych założono 1224 na jego miejscu zamek, będący przez kilka następujących lat sie-

dzibą biskupstwa (przeniesioną do Dorpatu). Przy zamku ukształtowała się osada handlowa, dzisiejsza Stara Otepää (Vana-Otepää), zaś na okolicznych terenach powstał z czasem majątek ziemski Odenpäh (Kreis Dorpat). Całkowicie zniszczone podczas wojen inflanckich osiedle odrodziło się w XIX w. pod nazwą Nuustaku. W drugiej połowie tego stulecia, uzyskawszy status alevik (1862) i licząc 612 mieszkańców (1878), awansowało ono do rangi gospodarczo-kulturalnego centrum rolniczej okolicy. Między 1872 a 1880 pracował tu jako pastor Jakob Hurt (1839–1907), językoznawca i folklorysta, jedna z czołowych postaci estońskiego odrodzenia narodowego. Nuustaku gościło pierwszą estońską wystawę rolniczą (20 IX 1876). Symbolicznie ważne wydarzenie miało miejsce kilka lat później. Tak oto 4 czerwca 1884 estońscy studenci dokonali w budynku miejscowego pastoratu poświęcenia niebiesko-czarno-białego sztandaru swego stowarzyszenia, czyli późniejszej narodowej flagi Estonii. 1899 rozpoczęło działalność stowarzyszenie rolnicze. 1907 powstało progimnazjum, pierwsza na terenach wiejskich w kraju szkoła średnia z estońskim językiem wykładowym. W niepodległej Estonii podniesiono miejscowość do rangi alev (1919) i w nawiązaniu do nazwy średniowiecznego grodu (Niedźwiedzia Głowa) nadano jej imię Otepää. 1936 Otepää uznana została za linn. Po agresji III Rzeszy na ZSRR powstał w mieście batalion partyzancki walczący na froncie po stronie niemieckiej (12 VII 1941). Między 1950 a 1959 miasto było siedzibą władz rejonowych. W tym czasie założono amatorski teatr (1957) oraz odbyły się pierwsze mistrzostwa ZSRR w biegach narciarskich (1958). 1972 powstała szkoła narciarska. Pod koniec okresu radzieckiego miasto liczyło 2,4 tys. mieszkańców (1989). 1999 zniesiono sąsiednią gminę ziemską Pühajärve i połączono jej obszar z miastem Otepää w gminę ziemską (Otepää vald). W herbie miasta widnieje żółtej barwy niedźwiedzia głowa na czarnym tle. Sercem Otepää jest trójkątny plac Flagi (Lipuväljak). Na wschód odeń, formalnie już poza granicami miasta, wyrasta strome (165,6 m) i częściowo zadrzewione wzgórze (Otepää linnamägi). Znajdują się tam ceglane ruiny zamku (cegły jako materiału budowlanego użyto tu po raz pierwszy w kraju) zniszczonego 1396. Niedaleko na północ stoi Maarja kirik (EELK). Pierwszą świątynię miejscowość otrzymała w XIII w. Dzisiejsza jest

z 1671, a swą neogotycką szatę zawdzięcza przebudowie 1889–1891. Przy kościele otwarto 23 grudnia 1996 Estońskie Muzeum Flagi (Eesti Lipu Muuseum). Z kolei w budynku Tehvandi staadion zaprasza od lutego 2011 Muzeum Sportów Zimowych (Otepää Talispordimuuseum). Jest ono filią Eesti Spordimuuseum. Poprzednikiem placówki było działające 2001–2010 Muzeum Narciarstwa (Otepää Suusamuuseum). Miasto składa się z części zasadniczej oraz położonego na południowy zachód miasta-ogrodu (aedlinn) rozdzielonych terenami zielonymi z Apteekrimägi (170 m). Do aedlinn przylega Pühajärv (Otepää Pühajärv; Heiligensee). Za sprawą pięciu wysp, licznych półwyspów i zacisznych zatok Święte Jezioro, przedmiot legend i podań dodatkowo wzmagających jego mityczną atmosferę, uważane jest za jedno z najpiękniejszych w Estonii i stanowi popularne miejsce nadwodnego wypoczynku. Powierzchnia akwenu wynosi 290,7 ha, długość 3,5 km, szerokość 1,6 km, głębokość przeciętna 4,3 m i maksymalna 8,5 m, długość linii brzegowej 16,3 km, a wysokość ponad poziomem morza 115 m. 1991 Święte Jezioro odwiedził dalajlama. Blisko północnego brzegu zbiornika, przy drodze z Otepää do Sihva, stoi potężny dąb (Pühajärve Sõjatamm). Drzewo ma 6,6 m obwodu i 20 m wysokości. Jego wiek ocenia się na 300–400 lat. Nazwane jest Wojennym Dębem, gdyż jesienią 1841, w okresie wrzenia antyfeudalnego, było świadkiem gwałtownych wystąpień chłopskich. Dla uwolnienia z aresztu swych sąsiadów uznanych za przywódców buntu uzbrojeni w kije mieszkańcy okolicznych chutorów otoczyli wtedy majątek, rozprędzeni zaś zostali dopiero po przybyciu wojska (w ramach represji 6 chłopów zesłano na Syberię). Z południowej części jeziora wypływa Väike Emajõgi (82 km). Pomiędzy zalesionym grzbietami na południe od miasta rzuca się w oczy, na wschód od drogi do Sangaste, Väike Munamägi (= Kleiner Eierberg; 207,5 m). Po przeciwnej stronie szosy wyrasta na północny zachód pokryta pięknym lasem Tedremägi (= Birkhuhnberg, Cietrzewia Góra; 177,5 m). Na południe od niej urokliwe Nüpli järv (27,7 ha). Na wschód od miasta, blisko szosy ku Kanepi, rozlewają się Alevijärv, Väike-Juusa järv, Pilkuse järv, Trepimäe järv i największe z nich Kaarnajärv (24,8 ha). Niedaleko drogi Arula–Pringi, 14 km na południowy zachód od miasta, wyrasta Kuutsemägi (217 m). Wznoszący się na gra-

nicy ziemskich gmin Otepää i Puka szczyt ten jest największą kulminacją Otepää kõrgustik (a także regionu Valgamaa). Jadąc dalej na zachód (drogą do Puka) dociera się w rejon Meegaste mägi (207 m). Przy czystym niebie można stąd delektować się widokiem hen aż po Võrtsjärv. Okolice miasta objęte są ochroną w ramach Otepää looduspark.

Paju. Wieś w gminie ziemskiej Tõlliste, 8 km na północny wschód od Wałku drogą krajową 3. Pod miejscowością rozegrała się 31 stycznia 1919 jedna z najcięższych i najważniejszych bitew estońskiej wojny o niepodległość (Paju lahing). Śmiertelnie ranny zastał w niej Julius Kuperjanov (1894–1919). Zwycięstwo Estończyków umożliwiło wyzwolenie całej południowej części kraju. Wydarzenie to uhonorowane jest granitowym monumentem stojącym na trójstopniowej piramidzie ziemnej, odsłoniętym 30 stycznia 1994, w przeddzień 75. rocznicy bitwy, przez prezydenta Lennarta Meri (1929–2006). Z kolei w parku dworskim stoi kamień pamiątkowy poświęcony biorącym udział w bitwie ochotnikom fińskim zwanym Synami Północy (est. Põhja Pojad, fin. Pohjan Pojat). Rüütlimõis Paju (Luhde-Großhof) założony został 1748 po wydzieleniu z dóbr Luke (Lugden). Późnoklasycystyczny dwukondygnacyjny budynek główny dworu pochodzi z ok. 1860. Dziś wykorzystywany jest w celach społecznych.

Sangaste. Miejscowość szczebla alevik. Ośrodek administracyjny gminy ziemskiej Sangaste, 28 km na północny wschód od miasta Valga. Istniejący na tym terenie rycerski majątek ziemski Sagnitz stanowił w średniowieczu część państwa biskupa dorpackiego, później zaś był przez dłuższy czas własnością rodu Berg. Baron Friedrich Berg (1845–1938), wybitny uczoney działający poza strukturami akademickimi, wyhodował nową odmianę żyta, wydajną i odporną na surowe estońskie warunki klimatyczne, nazwaną imieniem majątku. Obecny budynek główny dworu pochodzi z XIX w. Wzniesiony został 1879–1883 jako obiekt neogotycki z elementami stylu Tudor Revival, a zaprojektował go petersburski architekt Otto Pius Hippius (1826–1883). Wyposażenie budowli było jak na ów okres niezwykle nowoczesne; posiadała ona centralne ogrzewanie, telefon

(1896) oraz światło elektryczne (1907). Dziś zameczek służy za hotel i restaurację. Administracyjnie znajduje się na terenie sąsiedniej wsi Lossiküla, 4 km na południowy zachód. Nazwę Sangaste nosi stacja kolejowa w oddalonej o 12 km na pd. zach. miejscowości (alevik) Tsirguliina (Tõlliste vald) na linii Tartu–Valga.

Taagepera. Wieś gminy ziemskiej Helme, nad górnym biegiem Õhne jõgi (94 km). Dojazd wytyczoną równoległą z rzeką boczną drogą 3 km na pd. zach. (ku granicy łotewskiej) od miejscowości Ala przy Valga–Uulu maantee. Jako Wafencul miejscowość po raz pierwszy pojawiła się w dokumentach historycznych 1420. Późniejsza jej nazwa to Wagenküll (Vaoküla). Obecne miano wywodzi się od nazwiska bałtoniemieckiego rodu Stackelberg, właściciela okolicznych dóbr 1674–1796. Rittergut Wagenküll im Kirchspiel Helmet (Kreis Fellin) założono przypuszczalnie jeszcze przed okresem wojen inflanckich. Podczas rządów polskich i szwedzkich jego posiadaczem był ród Rehbinder. Taagepera znana jest przede wszystkim z budynku głównego dworu, zbudowanego na kształt zamku w okresie przynależności dóbr do rodu Stryk (1819–1919). Stojąca na widokowym wzgórku imponująca budowla, wzniesiona w stylu secesyjnym z licznymi elementami romantyzmu, powstała 1907–1912; zaprojektował ją ryski architekt Otto Wildau (1873–1942). Wys. na 40 m wieża u zach. narożnika przywodzi na myśl średniowieczne budowle obronne. Na zamku znajduje się 75 pomieszczeń. Po nacjonalizacji ulokowano w nich sanatorium dla cierpiących na choroby płuc (1922). Celom zdrowotnym budynek służył do 2000. Dziś Taagepera Loss stanowi ponownie własność prywatną będąc od 2002 luksusowym hotelem i centrum konferencyjnym. Przy wjeździe do wsi rozlewa się Taagepera paisjärv.

Tõrva (niem. Törwa). Miasto w zachodniej partii maakondu, 30 km na północ od jego stolicy, przy drodze krajowej 6 Valga–Uulu (Pärnu). Siedziba okolicznej gminy ziemskiej Helme (niem. Helmet). Nazwa Tõrva oznacza smołę; do wypalania smoły w piecu hutniczym nawiązuje herb miasta. W ostatniej ćwierci XIX w. powstały pierwsze zabudowania mieszkalne (1875) i założona została stacja pocztowa (1889). Dało to początek współczesnej osadzie. Niepodległa Estonia

przyznała jej status alev (1921) i niebawem prawa linn (1926). 1922 Tõrva liczyła 1,8 tys. mieszkańców, a 1934 – 2,5 tys. 1950–1959 była siedzibą władz rejonowych. 1968 włączono do miasta część wsi Roobe. W okresie radzieckim liczba ludności wzrosła z 2,5 tys. (1959) przez 3,1 tys. (1979) do 3,5 tys. (1989). Obecnie miasto zamieszkane jest przez 2,7 tys. osób żyjących na 4,8 km². Tym samym stanowi ono drugi (z trzech) największy ośrodek miejski regionu Valgamaa. Miasto rozłożone jest po obu brzegach Õhne jõgi (94 km). Na jego obszarze rzeka ta przyjmuje dwa lewostronne dopływy, którymi są Pokardi oja (8,9 km) w centrum i Helme jõgi (18 km) na północnym krańcu. W granicach miasta dwa zagospodarowane rekreacyjnie jeziora, Riiska järv (pow. 4,3 ha, dł. 320 m, szer. 190 m) i Vanamõisa järv (pow. 2,2 ha, dł. 210 m, szer. 125 m). Dodatkowo na potoku Pokardi (Tikste) jest sztuczny zbiornik wodny (pow. 1,7 ha, dł. 500 m, szer. 50 m). W południowej części miasta tereny zielone z letnią sceną śpiewaczą (Iaululava). Prowadzi tam most łukowy na Õhne jõgi. Nieco dalej w dolinie rzeki, na jej lewym brzegu, stał w XI–XII w. staroestoński gród. Przy szosie przelotowej zwraca uwagę budynek kościoła (Valga 42a). Pierwotnie apostołsko-prawosławna świątynia Narodzenia Chrystusa z 1903–1905, jedna z okazalszych w tej części kraju, uległa poważnemu uszkodzeniu podczas działań wojennych we wrześniu 1944. W okresie powojennym jej budynek znalazł zastosowanie jako skład soli i cementu. Odnowiony 1990 służy jako sala koncertowa i obecnie należy do EELK. Od północnego zachodu bezpośrednio przylega do miasta alevik Helme. Przy wyjeździe zeń drogą krajową 6 znajduje się park z resztkami zamku zakonnego (Ordensburg Helmet) przypuszczalnie z pierwszej połowy XIV w. Obiekt zniszczony został 1658 przez Szwedów podczas ich wojny z Rosją (1656–1658). Są tam też wydrążone w piaskowcu jaskinie (Helme koopad). We wsi Jõgeveste, 10 km na wschód od miasta, ma swe mauzoleum Michaił Barclay de Tolly (1761–1818), arystokrata szkockiej proweniencji, rosyjski generał-feldmarszałek i minister wojny podczas wyprawy Napoleona na Moskwę 1812.

Võrtsjärv (VILJANDIMAA)

VILJANDIMAA

Viljandi (niem. Fellin). Maakonnalinn w Południowej Estonii. Miasto leży w środkowej partii wyżyny Sakala, u północno-zachodniego brzegu jeziora swego imienia. Przy 18,2 tys. mieszkańców jest szóstym największym miastem w kraju (ok. 95% Estończyków). Przemysł spożywczy, drzewny, lekki. Jakies 27% z wynoszącego 14,57 km² obszaru miasta zajmują strefy zielone. Najstarsze wzmianki o miejscowym grodzie staroestońskim datują się na 1154 i 1211. Przypuszczalnie 1217 gród ten został po zaciętych walkach opanowany przez Niemców (Madisepäeva lahing 21 IX 1217), aby 1223 ponownie znaleźć się przejściowo w rękach Estów. Od 1224 w posiadaniu Kawalerów Mieczowych, którzy na miejscu drewnianej warowni wzniesli swoją własną twierdzę. Powstałe wokół niej osiedle otrzymało ryskie prawa miejskie i 1283 po raz pierwszy pojawiło się w źródłach pisanych. Leżąc przy szlakach kupieckich Felin (od początku wieku XIV członek Hanzy) stał się na kolejne stulecia ważnym centrum wymiany towarowej z ziemiami ruskimi. Miasto było świadkiem zawarcia traktatu pokojowego między Danią a Hanżą (1365). Zimą 1481 zostało zniszczone przez wojska moskiewskopskowskie toczące wojnę z zakonem inflanckim. W rezultacie zawieruch wojennych pierwszych dekad XVII w. straciło na znaczeniu, a podczas wojny północnej doznało takich spustoszeń, iż wśród mieszkańców pozostało tylko sto osób. Felin pozbawiony został statusu miasta. 1783 przywróciła mu go Katarzyna II ustanawiając jednocześnie w mieście siedzibę władz powiatowych (Феллинский уезд). Sto lat później miasto jawiło się jako jeden z czołowych ośrodków estońskiego przebudzenia narodowego. Nauczyciel i publicysta Carl Robert Jakobson (1841–1882) wydawał tu od 11 marca 1878 pismo Sakala, pierwszą estońską gazetę o charakterze politycznym. Istotnym bodźcem do rozwoju gospodarczego w tych czasach było otwarcie linii kolejowych Mõisaküla–Viljandi (1897) i Tallinn–Viljandi (1901). W okresie międzywojennym liczba ludności wynosiła 9,4 tys. (1922) oraz 11,8 tys. (1934). W latach 70. szlak kolejowy do stolicy kraju przestrojono na szeroki tor (1973), zaś odcinek z Mõisaküla został zamknięty (1975). Wzrost populacji z 17,9 tys. (1959) poprzez 20,4 tys.

(1970) do 22,3 tys. (1979). 1989 miasto miało 23,0 tys. mieszkańców (87,0% Estończyków i 8,2% Rosjan). Naczelną pamiątką przeszłości są ruiny rzezczonego zamku zakonnego, zalegające na wzgórzu tuż na południe od centrum miasta. Wznoszony w wiekach XIII–XIV jako jeden z potężniejszych w Inflantach, następnie powiększany oraz umacniany, zamek ten uległ zniszczeniu w XVI i XVII w. W kolejnym stuleciu ruiny użytkowane były jako kamieniołom budowlany. Wstępne prace zabezpieczające przeprowadzono 1878–1879. Obecnie areal ten jest miejscem wypoczynku świątecznego oraz urządzanych latem imprez kulturalnych, a z zamkowych murów można delektować się panoramą miasta i jeziora. Zamek otoczony jest rozpostartym na 34 ha parkiem (lossipark). Jego ciekawostką stanowi pieszy most wiszący (rippsild) długości ponad 50 m, skonstruowany 1879 w Rydze, przerzucony 1931 nad jarem głębokości 15 m (renowacja 1995). Na przeciwległych od północy obrzeżach zamkowego parku budynki obronnego Jaani kirik, wprzód kościoła klasztornego franciszkanów z 1466–1472 (EELK Viljandi Jaani kogudus). Nieodległa Tallinna tänav, fragment pryncypalnego ciągu przelotowego, zabudowana jest drewnianymi domami z XVIII–XIX w. Na wschód od niej ściśle serce miasta (südalinn) z przecięciem Tartu tänav i Lossi tänav (zgodnie z nazwą prowadzącej od zamku). Przy Laidoneri plats 10 (starym placu targowym) zaprasza regionalne Viljandi Muuseum, założone 1878, ulokowane w pomieszczeniach starej apteki (1780) a eksponujące m.in. znaleziska z zamku, jego makietę oraz izbę chłopską z XIX w. Parę kroków od XVIII-wiecznego gmachu ratusza wyrasta stara wieża ciśnień (vana veetorn); będąc jednym z pierwszych (1911) tego typu obiektów w Estonii uchodzi dziś za znak rozpoznawczy miasta. Śródmieście otulają tereny zielone nad spływającymi do Viljandi järv potokami Valuoja od zachodu i Kõsti (Uueveski oja) od wschodu. Jezioro przylega do miasta od południa. Nad jego brzegami kąpielisko, przystań, urządzenia sportowe. Z centrum miasta prowadzą tam malownicze schodki (trepimägi). Rynnowego kształtu akwen ma powierzchnię 1,57 km² przy długości 4,33 km, szerokość do 435 m i długości linii brzegowej 12,7 km (głęb. maks. 11 m). Osią zachodniej połaci miasta jest Vaksali tänav (przedłużenie Tallinna tänav). Na północ od niej stoi przy Kiriku tänav 3 drugi kościół

ewangelicko-luterański, św. Pawła z 1866 (EELK Viljandi Pauluse kogudus). Po stronie przeciwnej (za Vana-Vaksali tänav) pyszni się potężny budynek teatru Ugala (Vaksali 7), jeden z nowocześniejszych w kraju, powstały 1975–1981 (scena dramatyczna istnieje w Viljandi od 1920). Od tyłu rozpostarty jest stary cmentarz (vana kalmistu), na którym wiele nagrobków wykonał słynny estoński rzeźbiarz August Weizenberg (1837–1921). Dalej na zachód (mniej więcej 750 m od centrum miasta) znajduje się dworzec kolejowy (Vaksali 44). Ulica Dworcowa stanowi jednocześnie wylot z miasta ku Kilingi-Nõmme (põhimaantee 92 Tartu–Viljandi–Kilingi-Nõmme). We wsi Vardja, 10 km na południe od Viljandi, urodził się generał Johan Laidoner (1884–1953), głównodowodzący armii estońskiej w okresie Eesti Vabadussõda oraz jeden z twórców niepodległej Estonii; od 1911 żonaty z Polką Marią Kruszewską (1888–1978), poznaną w Wilnie podczas służby w armii carskiej. Na wschód od Viljandi rozlewa się Võrtsjärv (Wirzsee). Z pn.-wsch. partii jeziora szeroko i spokojnie wypływa Emajõgi (Embach).

Abja-Paluoja. Miasto w południowej części maakonu, 35 km od Viljandi. Siedziba gminy ziemskiej Abja. Liczba mieszkańców 1,0 tys. Powierzchnia 4,49 km². Na dwuczłonowe miano składa się nazwa rycerskiego majątku ziemskiego Abja (Abia im Kirchspiel Hallist, Kreis Pernau), znanego od wieku XVI, oraz przydrożnej karczmy Paluoja (niem. Palloja), stojącej ongiś na trakcie z Parnawy do Wałku. Przy gospodarze odbywały się do początku XX w. tradycyjne jesienne targowiska, ważne dla obrotu bydłem między Rygą a Północną Estonią. Wcześniej okolice te prosperowały na uprawie lnu. Przyspieszenie rozwoju gospodarczego nastąpiło pod koniec XIX w. wraz z budową i otwarciem wąskotorowej linii kolejowej Mõisaküla–Viljandi. 1945 przyznanie osadzie statusu alev. 1950–1962 stolica rejonu. Od 1993 prawa miejskie. W centrum miasta zwraca uwagę m.in. gmach banku (dziś poczty) z 1929. Zabytkowym obiektem jest dawny zespół dworski w Põlde (Abja mõis). Jego otoczony parkiem budynek główny z XVIII–XX w. służył po nacjonalizacji jako szkoła, dom dziecka oraz pomieszczenia straży granicznej (obecnie własność prywatna). Na północnej granicy miasta rozlewa się Kariste järv (62 ha). Jezioro rozczłonowane jest na dwa

ramiona. Płynie przez nie rzeka Halliste (99,5 km). Abja-Paluoja jest główną miejscowością subregionu etnograficznego Mulgimaa.

Karksi-Nuia. Miasto na południu regionu, 32 km od Viljandi, przy szosie Pärnu–Valga, ok. 15 km od granicy z Łotwą. Siedziba gminy ziemskiej Karksi. Liczba mieszkańców 1,5 tys. Powierzchnia 2,96 km². Właściwa miejscowość istnieje od II połowy XIX w. Powstała z domostw rzemieślników i pracowników rolnych, zgrupowanych między terenem dworu Karksi (niem. Karkus) a stojącą na skrzyżowaniu dróg gospodą w Nuia (niem. Nuija). Z czasem osady Karksi i Nuia złączono w całość administracyjną. 1945 nadanie osadzie Nuia praw alev; od 1987 pod nazwą Karksi-Nuia; od 1993 status linn. Miasto usytuowane jest na krańcu malowniczej pradoliny rzeki Halliste, tworzącej tu dwa zbiorniki wodne. Nad Linnaveske järv dość rozległe resztki XIV-wiecznego zamku zakonnego, zniszczonego 1708 podczas wielkiej wojny północnej. W sąsiedztwie ewangelicko-luterański Peetri kirik (1773–1778) oraz mała barokowa kaplica z XVIII w. W północno-zachodniej części miasta (d. Nuia) apostołsko-prawosławny kościół św. Aleksieja (1868). W okolicach tych żył estoński literat August Kitzberg (1855–1927). Poza pomnikiem na wzgórzu ponad miastem upamiętnia go założone 1959 August Kitzbergi Tubamuuseum w Leeli küla (Karksi vald).

Mustla. Alevik w gminie ziemskiej Tarvastu (niem. Tarvast lub Tarwast). Gmina ta przylega swym obszarem do zachodniego brzegu Võrtsjärv. Stanowiąca jej centrum administracyjne miejscowość Mustla usytuowana jest 25 km na południowy wschód od stolicy regionu, przy tugimaantee 52 Viljandi–Rõngu. 1938–1979 miejscowość dysponowała prawami miejskimi. Z dziejami i kulturą tych okolic zapoznaje Tarvastu Muuseum (Posti 52B). W miejscowości znajduje się ponadto otworzone 1993 i dedykowane pożarnictwu prywatne Viljandimaa Päästeteenistuse Mustla Komando Muuseum.

Mõisaküla. Miasto u południowo-zachodniego krańca maakondu, bezpośrednio na granicy łotewskiej (łot. Meizakila). Jedno z najmniejszych miast Estonii; liczy

0,8 tys. mieszkańców (pow. 2,2 km²). Osada narodziła się schyłkiem wieku XIX w związku z budową prywatnej sieci wąskotorowych linii kolejowych (750 mm). 1895–1896 poprowadzono przez okoliczne bagniste tereny szlak Valga–Ruhja–Pärnu (125 km). Linia otwarta została 5 października 1896. Kilka miesięcy później (1 VIII 1897) oddano do użytku trasę Mõisaküla–Viljandi, inaczej Laatre–Viljandi (45,8 km). Niebawem (1901) jako jej przedłużenie uruchomiono linię Viljandi–Tallinn (153,6 km). W węzłowej osadzie ulokowano infrastrukturę obsługującą ten rodzaj komunikacji (lokomotywnia, zakłady naprawcze). Kolej warunkowała rozwój osiedla także na innych płaszczyznach. Podczas wydarzeń 1905 Mõisaküla była jedną z tych miejscowości, w których rewolucjoniści przejęli gminną władzę i powołali rewolucyjną republikę. 1909 założona została tkanina lnu. Szybko rosnąca miejscowość osiągnęła przy końcu okresu międzywojennego ok. 2,5 tys. mieszkańców. 1920 Mõisaküla uznana została za alev, by od 1 maja 1938 cieszyć się prawami miasta. Pod koniec 1933 konsekrowany został prawosławny kościół Ducha Świętego (17 XI 1933). Jednocześnie 1933–1934 wzniesiono ewangelicko-luterański kościół Marii Magdaleny (budynek zniszczony przez pożar 1983 i odnowiony w oryginalnej formie 1995–2011). Gdy w latach 70. koleje wąskotorowe były likwidowane lub dostosowywane do rosyjskiego rozstawu szyn (1520 mm) podjęto decyzję o zamknięciu linii do Viljandi (1975). Odcinek do Parnawy zaś przestrojono na szeroki tor, podobnie jak odcinek po stronie łotewskiej od stacji Rūjiena. Tym oto sposobem 1975–1981 wytyczony został tędy nowy szlak kolejowy z Rygi przez Parnawę do Tallinna, ponad 160 km krótszy niż ten przez Wałk. Inauguracja szerokotorowych połączeń pasażerskich nastąpiła latem 1981. 1987 pomiędzy obiema nadbałtyckimi stolicami kursował via Mõisaküla jeden reisirong dziennie w każdym kierunku, a przejazd na całej trasie trwał ok. 5 godzin 15 minut. Połączenie pasażerskie Rygi z Tallinnem utrzymywane było do lutego 1992. Kilka lat dłużej przetrwały pociągi na odcinku Pärnu–Mõisaküla. Pasażerski ostatni raz przybył do Mõisaküla 31 stycznia 1996, a przewozy towarowe realizowano do 2000. 2008 nastąpił jego demontaż. W Mõisaküla przyszedł na świat estoński sztangista Arnold Luhaäär (1905–1965), zdobywca medali na igrzyskach olimpijskich w Amsterdamie

(1928) i Berlinie (1936). Dziś można je oglądać w muzeum miejskim (Mõisaküla Muuseum). Założona 1970 placówka znajduje się w budynku z 1932. Jej adres to Jaan Sihveri tänav 4. Herb miasta przedstawia białe kowadło na czarnej tarczy (zatwierdzony 24 I 1994).

Olustvere (niem. Ollustfer). Alevik gminy ziemskiej Suure-Jaani (a 1990–2005 siedziba złożonej zeń oraz 12 wsi ówczesnej Olustvere vald). Miejscowość w północnej części regionu, ok. 6 km na północny wschód od miasta Suure-Jaani. Zachodnią jej połacią przebiega szlak kolejowy Lelle–Viljandi; Olustvere raudteepaatus (21 km od Viljandi raudteejaam, 31 km od Türi raudteejaam, 57,5 km od Lelle raudteejaam, 129 km od Balti jaam). Z przeciwnej wschodniej strony miejscowość obchodzona jest przez prowadzącą w tej okolicy równoległe z koleją szosę Imavere–Viljandi–Karksi-Nuia (tugimaantee 49). Pierwsza źródłowa notka o osadzie nosi datę 18 marca 1424. Ustanowiony prawdopodobnie w połowie XVI w. rycerski majątek ziemski Ollustfer im Kirchspiel Groß-St. Johannis otrzymał 1903 dwukondygnacyjny budynek główny dworu wzniesiony w stylu angielskim. Od 1920 zabudowania byłego dworu służą różnym celom publicznym. Zachował się także piękny park dworski być może z XIX w. 1847 powstała w Olustvere wspólnota prawosławna św. Piotra i Pawła z niewielkim kościołem zbudowanym 1849 (przeniesiona w początkach wieku XX do Suure-Jaani, gdzie powstała nowa jej świątynia).

Soomaa rahvuspark. Park narodowy w południowo-zachodniej Estonii. Rozprzestrzenia się głównie w zachodniej części regionu Viljandimaa, fragmentarycznie także w obrębie sąsiedniego regionu Pärnumaa. Powołany został 1993 dla ochrony bagien, mokradeł, podmokłych łąk i lasów łągowych. Jego nazwa oznacza Krainę Bagien. Powierzchnia 390 km² (drugi największy park narodowy kraju po Lahemaa). Na parkowe terytorium składają się przeważnie (ok. 80%) potężne mszary. Są nimi Kuresoo (Żurawie Bagno) oraz Valgeraba, Ördi, Riisa i Kikepera. Złożone z dziesięciu partii Kuresoo stanowi przy 110 km² najrozleglejsze zintegrowane bagno w kraju, rozciągnięte 7 km z południa na północ i 17

km ze wschodu na zachód. Torfowiska wzajemnie oddzielone są przez ciekły do-
rzecza Parnawy (Navesti, Halliste, Raudna, Lemmjõgi). U wschodnich krańców
parku wyrastają najwyższe w lądowej Estonii diuny, położone około 50 km od
obecnej morskiej linii brzegowej. Charakterystyczna dla parku jest tzw. piąta
pora roku. Koncentracja oto na tym bardzo płaskim terenie spływających wiosną
(marzec, kwiecień) ogromnych ilości wody z wyżyny Sakala powoduje wielkie
powodzie. W niektórych latach poziom wiosennych wód roztopowych wzrasta z
szybkością metra na dobę przez 3–4 dni, wodne płaszczyzny mogą być szerokie
na 7–8 km, a powierzchnia zalanych terenów sięgać 175 km² (największy re-
gularnie zatapiający obszar Północnej Europy). Aluwialne łąki i lasy pokrywające
brzegi rzek stanowią wielką wartość botaniczną. Parkowa flora obejmuje 539
gatunków roślin wyższych. Poza roślinami naczyniowymi stwierdzono występo-
wanie 209 gatunków mszaków, 360 gatunków grzybów i 119 gatunków poro-
stów. Wśród nich są np. kosaciec syberyjski, widłak torfowy, mieczyk dachówko-
waty, czosnek niedźwiedzi. Park to miejsce gniazdowania dwóch (z sześciu w
kraju) gatunków orłów, którymi są orzeł przedni i orlik krzykliwy. Obserwuje się
także m.in. żurawia i bociana czarnego; Soomaa stanowi nadto ważne miejsce
odoczynku dla tysięcy ptaków migrujących. Świat ssaków reprezentuje ryś,
wilk, niedźwiedź brunatny, dzik, sarna, łosć, wydra, bóbr rzeczny. Park objęty jest
międzynarodowymi programami ochrony (CORINE, Ramsar Convention, PAN
Parks). 1998 powstały projekty umieszczenia go na Liście Światowego Dzie-
dzictwa UNESCO. Kraina Bagien jawi się również jako jedno z ostatnich miejsc
w Europie, gdzie do współczesności przetrwała tradycja wyrabiania łodzi dłuba-
nych (haabjas). Centrum informacyjne parku: Kõrtsi-Tõramaa, Tipu küla, Kõpu
vald (Viljandi maakond).

Suure-Jaani. Miasto w północnej części maakondu, 25 km na północny zachód
od jego stolicy i 7 km na zachód od drogi samochodowej Viljandi–Tallinn. Część
i stolica gminy ziemskiej swego imienia. Liczba mieszkańców 1,0 tys. Po-
wierzchnia 2,23 km². Najbliższy przystanek kolejowy to Olustvere (5 km). Pierw-
sza wzmianka o miejscowości (naonczas pod nazwą Valula) pochodzi z XV w.

Osada powstała wokół średniowiecznego kościoła św. Jana Ewangelisty przyjmując z czasem jego miano (niem. Groß-St. Johannes). 1924 otrzymała status alev, 1938 prawa miejskie, zaś między 1950 a 1959 była siedzibą władz rejonowych. W latach 50. osiągnęła też największą jak dotychczas liczbę ludności (ok. 1,7 tys.). Ozdobą miasta jest rozlane w jego centrum na 5,9 ha sztuczne jezioro (Suure-Jaani paisjärv). Przez Ängi oja (12,7 km) połączone jest ono od południowego wschodu z leżącym nieopodal, lecz już poza granicami miasta, mniejszym Nuutre-Kõpu paisjärv. Nad brzegiem jeziora (Järve 4) stoi wspomniany wyżej kościół (EELK). Jeden z najstarszych w tej części kraju wzniesiony został przed 1300 jako gotycka budowla halowa. Szczególny podziw wzbudza wieża fasady z ostrołukowym portalem i rozetą oraz portal na ścianie bocznej. Przy kościele ewangelicko-luterański cmentarz, na którym spoczywają związane z miastem postacie zasłużone dla estońskiej kultury narodowej. Jest bowiem Suure-Jaani miejscem urodzenia i śmierci Artura Kappa, jednego z najślynniejszych w kraju organistów i kompozytorów. Artur Kapp (1878–1952) był synem Joosepa Kappa (1833–1894), także muzyka, a nadto pedagoga i publicysty, działacza okresu przebudzenia narodowego, od 1853 zakrystiana i nauczyciela parafialnego w Suure-Jaani. Z życiem tych oraz pozostałych umuzykalnionych członków rodziny Kappów zapoznaje powołane 1971 dom-muzeum (Heliloojate Kappide Majamuuseum; Tallinna 30). Ku ich pamięci odbywa się w mieście od 1998 coroczny letni (czerwiec) festiwal muzyki klasycznej. Jako kompozytor, organista i pianista dał się poznać również Mart Saar (1882–1963), urodzony w Hüpasaare metsatalu (Kibaru küla) na krańcach Kuresoo, 10 km na zachód od Suure-Jaani. Inna miejscowa postać obecna w historii Estonii to Johann Köler (1826–1899). Uważany za pierwszego profesjonalnego malarza estońskiego przyszedł na świat koło wsi Vastemõisa (od 2005 gm. Suure-Jaani). Także tym dwom osobom dedykowano podobne muzea. W mieście poza tym apostołsko-prawosławny kościół św. Piotra i Pawła z 1906–1908 (Köleri 38b). Koło wsi Lõhavere, na pn. wschód od miasta, między Suure-Jaani a Olustvere, stał w średniowieczu estoński gród Lehola (Leole), ośrodek najbardziej na północ wysuniętej części historycznej krainy Sakala oraz jeden z punktów oporu wobec najeźdźców nie-

mieckich – walczył tu Lembitu (Lõhavere linnamägi). Tym samym grodzisko to (dł. ok. 80 m, szer. 45 m, wys. 8–10 m) należy do najgruntowniej przebadanych naukowo tego typu miejsc w kraju (ponad 8 tys. znalezisk archeologicznych).

Võhma (niem. Wöchma). Miasto na samej pn. granicy Viljandi maakond, bezpośrednio na jego styku z regionem Järvamaa, 31 km od Viljandi i 27 km od Türi. Pierwsza historyczna wzmianka o miejscowości datuje się na 1583. Osada rozpoczęła rosnąć na przełomie wieków XIX i XX, kiedy po oddaniu do użytku wąskotorowej linii kolejowej z Viljandi do Tallinna (1901) założono w niej spółdzielnię rolniczą i mleczarnię. Milowym krokiem było uruchomienie 1928 zakładu uboju zwierząt rzeźnych. Przez długie dziesięciolecia stanowił on podstawowy czynnik rozwojowy osady. 1972–1975 zbudowano na krańcach miasta nowy kombinat mięsny (z własną bocznicą kolejową). Jego wyroby eksportowane były m.in. do Leningradu. W latach 80. przedsiębiorstwo zatrudniało ponad 800 osób. Nowa sytuacja polityczna po 1990 spowodowała upadek zakładu, ostatecznie zamkniętego 1996. Mieszkańcom miasta przyniosło to wysokie bezrobocie, pod koniec dekady wynoszące ok. 25%. 1945 Võhma uzyskała status alev. Miastem jest od 1993. Swych obywateli liczy 1,2 tys. (1,93 km²). W herbie ma łeb byka.

Võrtsjärv (niem. Wirzsee). Drugie po Pejpus pod względem wielkości jezioro Estonii oraz najrozleglejsze w całości położone w jej granicach (jak również w obrębie całej Bałtyki). Znajduje się w południowej części kraju, w trzech regionach (Viljandimaa, Tartumaa, Valgamaa) oraz siedmiu gminach ziemskich (odpowiednio Tarvastu, Kolga-Jaani, Viljandi; Rõngu, Rannu; Põdrala, Puka). Powierzchnia 270,7 km², długość 35 km, szerokość 15 km. Głębokość średnia 2,8 m, głębokość maksymalna 6 m (Sapi süvik). Długość linii brzegowej 109 km, wielkość zlewni 3380 km². Wysokość płaszczyzny wodnej nad poziom morza 33,5 m. Pojemność 0,75 km³. Średnia roczna temperatura powietrza 4,9°C. Przez około 135 dni w roku akwen pokryty jest lodem. Przeciętny roczny opad 591 mm. Na jeziorze, szczególnie w południowej części, zalega wiele wysp, m.in. Ainsaar, Heinassaar, Petassaar, Pähksaar, Rättsaar, Tondisaar. Na poł-

dniu brzeg bagnisty, na północy przeważnie piaszczysty. Zbiornik zasilany jest przez 5 rzek (Väike Emajõgi, Õhne, Tarvastu, Tännassilma, Rõngu), 7 potoków (Pikasilla, Annioja, Soe, Våluste, Meleski, Nigula, Pühaste) oraz 9 rowów (Lüüsi, Kivilõppe, Riuma, Ridaküla, Oiu, Leie, Konguta, Tamme, Ahtmiku). Jedyne odpływy następują przez Emajõgi (Suur Emajõgi). Wychodząc z północno-wschodniej partii jeziora rzeka ta komunikuje Võrtsjärv z Peipsi järv. W przeszłości Wirzsee stanowiło fragment szlaku wodnego Pärnu–Viljandi–Tartu–Peipsi. Akwen zamieszkiwany jest przez około 30 gatunków ryb, w tym okoniowate, płóć, sandacz, węgorzowate, leszcz, szczupak (roczny odłów do 250 t). Jezioro i jego brzegi to ulubione miejsce gniazdowania ptaków wędrownych (łabędź krzykliwy, żuraw, świstun, ogorzałka, trawnik). Nad jeziorem stacja limnologiczna. Kilka km od pn. brzegu leży wieś Meleski (Kolga-Jaani vald). 1792–1795 założono w niej manufakturę produkującą szkło i zwierciadła. Wkrótce stała się ona największym w swej branży przedsiębiorstwem na terenie krajów bałtyckich.

VÖRUMAA

Võru (niem. Werro). Miasto w południowo-wschodniej Estonii. Stolica regionu Võrumaa. Rozciąga się na 13,2 km². Liczba mieszkańców 12,5 tys. (Estończycy 91,9%). Nadto siedziba gminy ziemskiej tego samego imienia otaczającej miasto w promieniu 15 km. W obrębie miasta kilka zbiorników wodnych; zachodnią granicę tworzy Võhandu jõgi, wypływająca z Vagula järv (pow. 5,1 km², dł. 4,6 km, szer. 1,7 km). O gospodarczej egzystencji Võru decyduje przemysł spożywczy, przemysł lekki oraz pozyskiwanie i obróbka drewna. Jezioro Tamula (pow. 2,3 km²) tudzież pagórkowato-jeziorne sąsiedztwo (Haanja kõrgustik) czynią też także popularne letnisko i zimowisko. Okolice miasta są jednym z rejonów występowania języka võro (võro keel; võro kiil, maakiiil). W Võru funkcjonuje państwowy instytut powołany 1995 dla ochrony i promocji tej mowy. W położonej u północnych granic miasta wsi Kirumpää istniał w XIV–XVI w. zamek biskupi. Miasto Werro (Beppo) powstało jednak dopiero w epoce Katarzyny Wielkiej, oficjalnie 21 sierpnia 1784. Założono je w ramach reformy terytorialnej kraju 1783

jako centrum administracyjne nowo powołanego powiatu w ówczesnym namiestnictwie ruskim (Рижское наместничество; od 1796 Лифляндская губерния). Szybszy rozwój miasta nastąpił po uruchomieniu linii kolejowej z Rygi do Pskowa w XIX w. Będąc organizmem całkiem nowym Werro otrzymało planową zabudowę z siatką ulic dzielącą jego centrum na regularne kwartały (je-dyne takowe miasto w kraju obok Paldiski). W okresie międzywojennym liczba mieszkańców miasta wynosiła 5,3 tys. (1934). W kolejnej epoce wzrosła przez 10,6 tys. (1959) do 17,4 tys. (1989; Estończycy 85,6%). Z Võru ściśle związana jest postać Friedricha Reinholda Kreutzwalda (1803–1882). Przy Kreutzwaldi tänav 31 stoi w cieniu drzew dom z 1793 (zatem jeden ze starszych w mieście). Po ukończeniu studiów na uniwersytecie dorpackim mieszkał w nim między 1833 a 1877 Kreutzwald pracując w Võru jako lekarz miejski. W tym czasie stworzył on prócz innych dzieł także słynny estoński epos narodowy pt. Kalevipoeg (Syn Kaleva). Zestawiony z oddzielnych legend i pieśni ludowych zwarty utwór, opublikowany 1861, stał się jedną z inspiracji dla budzącego się estońskiego odrodzenia narodowego. Stylowo urządzony dom mieści dziś istniejące od 1941 Kreutzwaldi Memoriaalmuseum. W parku miejskim (Kreutzwaldi park) nad brzegiem Tamula järv pomnik pisarza zdobiony cytatem z Kalevipoegu (Amandus Adamson, 1926). W starym śródmieściu na północny wschód od jeziora stoją dwa zabytkowe budynki świątynne, tj. kościoła ewangelicko-luterańskiego (EELK Katariina kirik) przy Jüri tänav 9, wzniesionej 1788–1793 (proj. Christoph Haberland), oraz kościoła prawosławnego (EAÕK Suurkannataja Ekaterina kirik) z 1804 przy Lembitu tänav 1, kryjącego cenny ikonostas. Granitowy blok na skwerze (Seminari väljak) obok kościoła protestanckiego upamiętnia mieszkańców miasta, członków lokalnych władz, którzy utonęli podczas katastrofy promu Estonia 28 września 1994. W Roosisaare küla (Võru vald), między Tamula järv a Vagula järv, odkryto pozostałości neolitycznego osiedla prawdopodobnie zamieszkanego od końca III do początku II tysiąclecia (Tamula asula-koht). Informacji na temat dziejów i kultury tej części Estonii udziela muzeum krajoznawcze (Katariina 11). W Võru działa ponadto muzeum organów (Tartu 42). W mieście zanotowano estoński rekord ciepła 35,6°C (11 VIII 1992). W za-

twierdzonym 19 września 1994 Võru vapp widnieje zielony świerk na żółtej tarczy (z zielonym obramowaniem). Ten sam zestaw barw obecny jest w Võru lipp.

Antsla (niem. Anzen). Miasto w zachodniej części regionu, 35 km od Võru. Miejscowość istnieje od końca XIX w. Powstała po uruchomieniu (1889) przebiegającej tędy linii kolejowej z Wałku do Pieczor (Petseri). Wcześniej w miejscu tym funkcjonowała oberża oraz stacja pocztowa Siksälä. Dworcu kolejowemu nadano imię Antsla od dwóch sąsiednich majątków ziemskich, Vana-Antsla (Alt-Anzen) i Uue-Antsla (Neu-Anzen). Ukształtowane przy nim osiedle, wprzódy pod nazwą Hauka, stało się lokalnym punktem wytwórczo-handlowym. Po uzyskaniu niepodległości uznano je za alev (1920) a następnie za linn (1938). W okresie międzywojennym liczba ludności wzrosła z 920 (1922) do 1,5 tys. (1934). Od 1950 do 1959 Antsla była siedzibą władz rejonowych. 1959 miasto zamieszkałe było przez 2,4 tys. osób, 1979 – 1,9 tys., 1989 – 1,6 tys. Obecnie liczy 1,3 tys. mieszkańców (pow. 2,86 km²). Na północno-wschodnim skraju rozlewa się sztuczne Nässmõisa järv, tworzone przez Lambahanna (Maasika) oja, główny dopływ Antsla jõgi (23,1 km). Z dziejami miasta i okolicy zapoznaje szkolne Antsla Gümnaasiumi Muuseum (Kooli 14).

Haanjamaa. Kraina geograficzno-kulturowa tworzona przez wyrastające na południe od Võru wzgórza Haanja (Haanja kõrgustik). Jej sercem jest wieś Haanja (niem. Hahnhof), siedziba gminy ziemskiej swego imienia, 15 km od Võru. Kraina ta w większej części pokrywa się z obszarem ochrony przyrody (Haanja looduspark). Park rozciągnięty jest na obszarze pięciu gmin ziemskich (Haanja, Võru, Rõuge, Lasva, Vastseliina). Liczy 16 903 ha i obejmuje najwyżżej położone tereny Estonii (20% powierzchni ponad 250 m n.p.m.). Łagodnie pofałdowany krajobraz, ustronne tereny z gęstymi lasami iglastymi, urozmaicone łąkami tudzież stawami oraz małymi jeziorami, stwarzają dogodne warunki do pieszych wędrówek. We wsiach krainy Haanjamaa kultywowane są stare zwyczaje i tradycje. Około 1 km na południowy wschód od wsi Haanja wyrasta Suur Munamägi (= Großer Eierberg; Большая яичная гора, Большая гора-яйцо), z 318

m ponad poziomem morza największa kulminacja Estonii oraz całej Bałtyki, dominująca nad otoczeniem 60 m. Na szczycie wieża obserwacyjna (vaatetorn). Pięta z kolei, żelbetowa, zbudowana została 1939. Po dostawieniu 1969 dodatkowego piętra mierzy 29,1 m i oferuje z wysokości 346,7 m widok w promieniu do 50 km. Wieżę poddano gruntownej renowacji 2004–2005. Można z niej popatrzeć m.in. na Tuuljärv (3,1 ha) na południu, które przy 257 m n.p.m. jest najwyższym położonym jeziorem Estonii, oraz na Vaskna järv (25 ha) od południowego wschodu. W wieży wystawa informująca o przyrodzie okolic. Wznosząca się w nieco większej odległości na północny wschód od wsi owalna kopuła Vällamägi osiąga nad poziom morza 304 m, będąc tym samym drugą kulminacją w kraju, zaś przy 84 m nawet najwyższą względną mierzoną od Peräjärv rozlanego u jej północno-zachodniego podnóża.

Hino. Wieś gminy ziemskiej Misso (niem. Illingen). Ok. 3 km na południe od stolicy gminy (alevik Misso). Miejscowość leży w estońsko-łotewsko-rosyjskim trójstyku granicznym, na obrzeżach Haanja kõrgustik, przy południowo-wschodnim brzegu rozciągniętego równoleżnikowo jeziora swego imienia (zwanego także Pugalo järv, Suur-Pugalo järv, Valgejärv lub Henno järv). Hino järv jest największym jeziorem wysoczyzny Haanja. Powierzchnia 198,8 ha. Długość 2,92 km, szerokość 1,18 km. Głębokość średnia 3,1 m, maksymalna 10,4 m. Wysokość lustra wody nad poziom morza 180 m. Na jeziorze kilka wysp (Pikksaar, Valgõsaar, Marjasaar, Kõosaar, Pidusaar, Tsõõriksaar). Obszar chronionego krajobrazu (Hino maastikukaitseala). U wschodniego brzegu znacznie mniejsze Hino Mustjärv (Czarne Jezioro). Przesmykiem pomiędzy tymi jeziorami prowadzi szosa Tsiistre–Misso–Rammuka. Wyptywający z północno-wschodniego krańca Siksälä oja (Siksali oja) łączy Hino Mustjärv z Pedetsi jõgi (Pededze).

Karula rahvuspark. Park narodowy w południowej Estonii. Jako obszar chronionego krajobrazu wyodrębniany od 1979. Jako park narodowy od 1993. Powierzchnia 12 300 ha (najmniejszy park narodowy kraju). Rozciąga się na granicy regionów Võrumaa (gm. Antsla, Mõniste, Varstu) i Valgamaa (gm. Karula).

Obejmuje około jednej trzeciej wzgórz Karula (Karula kõrgustik). Najwyższe wzniesienie to Tornimägi (137,8 m) wyrastające koło wsi Rebasemõisa. Urozmaicony krajobraz. Obok lasów, które pokrywają 70% obszaru, składają się nań torfowiska, potoki, wody stojące (stawy, sadzawki) oraz ok. 40 jezior. Wśród nich największym a zarazem jednym z najbardziej malowniczych jest Ähijärv, 7 km na południowy wschód od wsi Lüllemäe, rozlane nad poziom morza 77,3 m, o powierzchni 1,81 km² i średniej głębokości 3,8 m (maks. 5,5 m). Na terenie parku stwierdzono występowanie 431 gatunków roślin naczyniowych. Do gatunków przyrodniczo szczególnie cennych należą odmiany storczykowatych oraz podejźrzonu (podejźrzon marunowy). Spotyka się także kilka rzadkich dla Estonii grzybów, jak różne rodzaje muchomorów i mleczejów. W parkowych wodach żyje 21 gatunków ryb, najbardziej rozpowszechnione to okoń, płoć, szczupak, karaś i lin; istnieje ponadto duża populacja kózkki. Karula znana jest z 13 gatunków trzmieli i trzmielców oraz 9 odmian mrówek. Na terenie parku zarejestrowano 157 gatunków ptaków, między którymi jest rybołów, orlik krzykliwy, derkacz i bocian czarny (a także być może orzeł przedni). Wśród 42 gatunków ssaków znajdują się różne odmiany nietoperzy, w tym mroczek poźlocisty, nocek rudy, gacek brunatny, karlik większy i nocek kosmaty. Ten ostatni tudzież wydra europejska podlegają szczególnej ochronie. Park leży głównie na obszarze historycznej parafii Karula (Kirchspiel Karolen). W rejonie tym przetrwały stare tradycje ludowe. Mieszkańcy posługują się językiem võro. Karula rahvusparki külastuskeskus: Ähijärve küla, Antsla vald (Võrumaa).

Kütiorg (Holsta org). Jedna z najbardziej romantycznych dolin regionu. Usytuowana jest 13 km na południowy wschód od Võru, w rejonie wsi Holsta (gm. Vastseliina) i Koloreino (gm. Võru). Długość 4,7 km, szerokość 250–600 m, głębokość 70 m. Dnem wije się potok Iskna. Zasilane są nim małe jeziora. Strome zbocza dolinne porastają liczące przeszło sto lat świerki oraz wyjątkowo wysokie i grube topole. Po północno-wschodniej stronie doliny prehistoryczne miejsciska składania ofiar religijnych (Tammetsõõr i Ilmamägi). W partii północnej trzy młyny wodne (jeden sprawny). Dolina wchodzi w skład Haanja looduspark. Na

północ od wyciągu narciarskiego na stoku wschodnim rozpościera się strefa specjalnej ochrony. Dojazd do Holsta drogą krajową 2.

Mõniste (niem. Menzen). Ośrodek administracyjny gminy ziemskiej Mõniste. Wieś leży 42 km na południowy zachód od stolicy regionu, przy drodze 67 Võru–Mõniste–Valga (83,3 km), blisko granicy z Łotwą. W sąsiedniej wsi Kuutsi znajduje się najstarsze estońskie muzeum wsi (Mõniste Muuseum). Sięgający początkami 1948 skansen stanowi od 1961 filię Kreutzwaldi Memoriaalmuseum. Zobaczyć w nim można zagrody chłopskie, wyroby rzemieślnicze, przedmioty codziennego użytku, stroje ludowe z XIX i pierwszej połowy XX w.

Paidra. Wieś ok. 15 km na północny wschód od stolicy maakondu, administracyjnie podporządkowana gminie ziemskiej Lasva (niem. Eichhof). Miejscowość leży przy bocznej drodze 241 Joosu–Tsolgo–Paidra, łączącej tugiimaantee 64 Võru–Põlva i tugiimaantee 65 Võru–Räpina. W sąsiedztwie przebiega granica regionów Võrumaa i Põlvamaa. Na zachód od wsi przylegając do miejscowości Tsolgo rozlewa się Pikkjärv (Tsolgo Pikkjärv; pow. 9,2 ha, maks. głęb. 19,2 m). Od wschodu płynie Võhandu jõgi. Paidra to rodzinna miejscowość Augusta Sabbe (1909–1978). Jest on uznawany za ostatniego Leśnego Brata. Miejsce jego tragicznej śmierci (utonięcia w rzece Võhandu) upamiętnia głaz z napisem Siin hukkus 28. septembril 1978. a. Eesti viimane metsavend August Sabbe (Tutaj poległ 28 września 1978 r. ostatni żołnierz estońskich Leśnych Braci August Sabbe). Oznaczony drogowskazem kamień znajduje się w zagajniku sosnowym nad rzeką Võhandu, tuż na zachód od szosy 65, między wsiami Paidra a Leevi (Veriora vald, Põlva maakond), prawie dokładnie na granicy maakondów. August Sabbe spoczął na Raadi kalmistu w Tartu.

Rõuge (niem. Rauge). Alevik na północno-zachodniej krawędzi wzgórz Haanja, siedziba gminy ziemskiej swego imienia, 15 km na południowy zachód od Võru. Miejscowość usadowiła się nad Rõuge jõgi (26 km), prawostronnym dopływem Võhandu jõgi, pośrodku urokliwej krainy dolin i wód. Z Rõuge ürgorg, miejscami

głęboką na 60 m, łączy się po obu stronach kilka mniejszych dolin. Najładniejsza z nich to Ööbikuorg od wschodu, długa na 300 m i wcięta na 12–15 m, w wiosenne noce wypełniona śpiewem słowików (Dolina Słowicza). Malowniczo przedstawia się łańcuszek siedmiu leżących jedno za drugim rybnych jezior (Rõuge järvestik). Wśród sześciu blisko siebie usytuowanych zbiorników znajduje się Rõuge Suurjärv, z 38 m najgłębszy śródlądowy akwen Estonii, o powierzchni 15 ha, długości 585 m i szerokości 300 m (głęb. śr. 11,9 m). Pozostałe jeziora to prawie okrągłego kształtu Kaussjärv (Rõuge Mõisajärv; 2 ha), Rõuge Ratasjärv (6,8 ha), Liinjärv (3,7 ha), Rõuge Valgjärv (5,3 ha) i Tõugjärv (4,2 ha). Siódme jezioro, Kahrila järv, leży w pewnym oddaleniu, kilka km na północny zachód od Rõuge, rozlewając się na powierzchni 40,1 ha przy długości 2,36 km i szerokości 270 m (głęb. śr. 5,3 m, maks. 16,4 m). Występ między Ööbikuorg a Liinjärv zajmuje prehistoryczne wzgórze zamkowe (Rõuge linnamägi). Stojący na wysokim skraju doliny EELK Maarja kirik pochodzi w swej obecnej postaci z 1730. Dumą kościoła są organy wykonane 1930 przez braci Kriisa. W centrum miejscowości wznosi się pomnik Estońskiej Matki (Eesti Ema monument). Inicjatorem budowy obelisku był Hans Sissas (1933–2012), pochodzący z Võru kronikarz wspomnień deportacyjnych Estończyków. Wysoki na 3,6 m i ważący prawie 6 ton monument wykonano z kamienia sprowadzonego z Udmurcji. Odsłonięcie nastąpiło 26 czerwca 2010.

Setumaa (PÕLVAMAA)

Vastseliina (niem. Neuhausen). Centrum administracyjne gminy ziemskiej Vastseliina. Miejscowość (alevik) leży u wsch. krańca Haanja kõrgustik, na pd. wsch. od Võru, 23 km drogą krajową 2. Środkiem osady płynie Piusa jõgi (109 km). 1950–1959 Vastseliina była siedzibą władz rejonowych. Onego czasu (1956) wzniesiony został rzucający się w oczy klasycystyczny budynek Domu Ludowego, wykorzystywany do celów kulturalnych (Vastseliina Rahvamaja; Võidu 38). Lokalne muzeum w budynku (1883) dawnej szkoły parafialnej (Vastseliina Koolloomuseum; Võidu 29) oraz otwarte 1983 muzeum przyszkolne (Vastseliina

Gümnaasiumi Muuseum). Miejscowy kościół parafiany znajduje się na terenie leżącej po przeciwnej stronie drogi krajowej 2 wsi Kõlaoru (EELK Vastseliina Katariina kogudus). Ok. 5 km na wsch. od dzisiejszej osady istnieje wieś Vana-Vastseliina. U jej wsch. krańca, na wysokim urwisku ponad brzegiem rzeki Piusa, zalegają ruiny zamku biskupiego (Vastseliina piiskopilinnus). Do budowy obiektu przystąpiono w dzień Zwiastowania Pańskiego 25 marca 1342. Zamek powstał w dogodnym strategicznie miejscu u wpływu Meeksi oja (11 km) do Piusa jõgi, jako część fortyfikacji obronnych w pd.-wsch. zakątku państwa biskupa Dorpatu na granicy z ziemiami ruskimi. 1343 rozegrała się tu bitwa między wojskami zakonnymi (które poniosły w niej duże straty) a zmuszonymi do odwrotu spod Otepää drużynami pskowskimi udzielającymi pomocy powstańcom nocy św. Jerzego. Dedykowany NMP zamek nosił początkowo nazwę Frouwenborch, a potem Novum Castrum (Neuhausen). Zamkowa kaplica stanowiła wtenczas popularne miejsce pielgrzymkowe. Po rozbudowach i przebudowach XIV–XVI w. obiekt doznał poważnych uszkodzeń podczas wojen inflanckich. W kolejnym stuleciu stracił na znaczeniu. W ruinę ostatecznie obróciły go 1702 wojska rosyjskie w dobie wielkiej wojny północnej. Od wsi Vana-Vastseliina po wieś Lindora przy granicy z regionem Põlvamaa rozciąga się na długości 15 km objęta ochroną pradolina rzeki Piusa (Piusa ürgorg). Na stromym prawym brzegu, 3 km na pn. od ruin zamku, zaczynają się przy wsi Möldri wschodnie piaskowca środkowodewońskiego. Koło wsi Härmä (gm. Meremäe) mają one największą wysokość w kraju. Przy ścianie górnej (Härma Mäemine müür) krawędź doliny sięga 43 m, zaś odkrywka na dł. 150 m wyrasta do 19 m. Z kolei skała ściany dolnej (Härma Alumine müür) osiąga wys. 20,5 m i za sprawą kolorowych warstw gliny oraz piramidального kształtu uchodzi za jedną z najładniejszych w pradolinie. Nazwę Vastseliina nosiła stacja kolejowa w odległej o 14 km na pn. miejscowości Lepassaare (Orava vald, Põlva maakond) na linii z Wałku do Pieczor.

Estonia w wypisach

The Finno-Ugric peoples are the children of neither the sea nor the hills, the steppes nor the deserts, the plateau nor the tundra, but of the forests of the North. The forests and the Spirit of the North – it is these that have shaped the character of the Finno-Ugric peoples through the millennia, it is these which define not only our character, but our inner strength (Oskar Loorits, *Eestluse elu-jõud*, Stockholm 1951).

Przez kilka godzin walczyli z silnym bocznym wiatrem i z rwącym nurtem rzeki szerokiej jak Odra, zanim na coraz bliższych i coraz bardziej stromych brzegach dojrzeli wreszcie – z prawej strony niemiecką, z lewej rosyjską – Narwę. Nie-wielkie miasto na prawo otoczone było grubym murem o dwóch zburzonych, najwidoczniej kościelnych, wieżach; z widniejących za niewysokim murem, po większej części krytych dachówką lub dranicami niskich dachów tu i ówdzie sterczały nagie, zwęglone krokwie. I tuż obok miasta, na najbardziej stromej przybrzeżnej skale, na tle ołowianoszarego nieba wznosił się niedostępny i wyniosły Hermannstadt. Z lewej strony, na pochyłości Góry Dziewiczej, legendarny Iwangorod o bajecznie grubych murach wydawał się rozpostarty szeroko, potężny i masywny. A między dwoma miastami – ciemna, spieniona, w białych grzywach fal rzeka, która przez długie stulecia stanowiła granicę dzielącą świat na dwie części, a teraz stała się jak gdyby drogą przyszłości dla tajemniczej, wschodniej jego połowy. Pośrodku ciemnoszarej rzeki stało ponad dziesięć cudzoziemskich statków z łopoczącymi banderami. Zarówno w przystani Hermanstadt, jak i Iwangorodu widać było jeszcze wiele innych. Kiedy statki i moła zbliżyły się, Baltazar zobaczył, że kręcą się na nich Niderlandczycy o gładko wygolonych twarzach, Anglicy z podstrzyżonymi wąsikami i ruscy kupcy z brodami jak łopaty. Przez wysoki mur łączący oba brzegi rzeki w miejscu, gdzie wznosiły się twierdze, i wzdłuż ich murów toczyły się wozy na wielkich kołach załadowane towarami, a przewoźnicy na swych łódkach krążyli między molami i statkami, przecinając ukośnie nurt. A nad groźnie ciemniejącą rzeką, nad dziwnie chropo-

watymi murami, nad jakimiś nierzeczywistymi statkami podobnymi do zabawek, wozami i ludźmi rozpiął się łuk szarego jesiennego nieba Marjaamaa. Prze-strzeń pod tym ołowianym niebem wypełniał dziwny huk, daleki i cichy, a jednak potężny (Jaan Kross, *Trzy bicze czarnej śmierci, czyli Opowieść o Baltazarze Russowie*).

Dnia 14 września o godz. 21.30 „Orzeł” przybył na redę Tallinna i zawiadomił władze portowe, że pragnie wyokrętować chorego, oraz że potrzebuje pomocy w naprawieniu uszkodzeń. Przybyły pilot odmówił zabrania chorego dowódcy okrętu do portu, dokąd zawrócił po instrukcje. Po ponownym przybyciu zakomunikował o zgodzie władz estońskich na wpłynięcie okrętu do portu. Wkrótce potem wymontowano i odesłano do naprawy na ląd uszkodzoną sprężarkę, a następnie opuścił okręt, udając się do szpitala, chory komandor Kłoczkowski. Dowództwo objął kapitan Grudziński.

W tym czasie usadowiła się w pobliżu „Orła” estońska kanonierka „Laine”, co zrazu nie wzbudziło żadnych podejrzeń wśród załogi „Orła”, ale wkrótce zostało „wytlumaczone”. Na pokładzie „Orła” zjawili się estońscy oficerowie i oświadczyli, że wyjście polskiego okrętu musi być przesunięte, gdyż w porcie znajduje się i zamierza go opuścić statek niemiecki „Thalassa”. „Orzeł” nie może więc wyjść wcześniej, niż w 24 godziny po nim, czyli – ponieważ „Thalassa” miał odpłynąć rzekomo nazajutrz rano – za 48 godzin. Warto dodać, że na statku niemieckim pochodzącym z Hamburga zwinęto banderę i zamalowano znak armatorski na kominie, gdy „Orzeł” wchodził do portu. Tego samego dnia po południu oficer estoński przybył na pokład „Orła” i zawiadomił kapitana Grudzińskiego, że władze estońskie postanowiły internować polski okręt podwodny. Było to rażące złamanie przepisów prawa międzynarodowego, dokonane niewątpliwie pod naciskiem niemieckim. W decyzji swej Estończycy mieli powoływać się na zawarty przed rokiem układ między państwami bałtyckimi, w myśl którego każdy samolot i okręt podwodny należący do jednej ze stron walczących zostanie internowany po znalezieniu się na wodach terytorialnych sygnatariuszy układu. Niezależnie jednak od tego równie dobry pretekst nasunąć mogło Estończykom podejrzane

przetrzymanie „Orła” z uwagi na obecność w Tallinnie niemieckiego statku handlowego.

Tak czy owak klamka zapadła i kapitan Grudziński na próżno protestował. „Orzeł” został internowany. Jeszcze tego samego i następnego dnia Estończycy przystąpili do rozbrojenia okrętu (wymontowanie zamków z dział, usunięcie amunicji i torped, konfiskata map nawigacyjnych). Ale zarówno oni, jak i Niemcy, którzy niechybnie całą tę akcję inspirowali, całkowicie mylili się w ocenie żywiołowej woli walki i niepokonanego przeciwnościami ducha Polaków.

Trudno powiedzieć, kto pierwszy podjął na „Orle” zamiar ucieczki, myśl wyrwania się za wszelką cenę z internowania. Wskazanie jednego czy kilku nazwisk byłoby krzywdzące dla pozostałych, nie wymienionych. Albowiem decyzję ucieczki powzięto gremialnie. Niemał wszyscy członkowie załogi byli tego samego zdania. Jedna myśl niepodzielnie opanowała wszystkie umysły: uciec, wbrew i na przekór wszystkim trudnościom – uciec.

(...) Na tych czynnościach przeszły dwa dni: 16 i 17 września, i nadeszła noc na 18 września. Noc, w której postanowiono uciekać.

O północy z niewiadomych przyczyn zgasło w całym porcie światło. Nie można było jednak wykorzystać tej okazji, gdyż na „Orle” zjawił się przeprowadzający kontrolę oficer estoński. Dopiero po jego odejściu dano sygnał do działania, przy czym pierwszą czynnością było unieszkodliwienie estońskich strażników, przeprowadzone szybko i sprawnie.

(...) „Orzeł” ruszył naprzód, ale najgorsze było jeszcze przed nim: wyjście z zaciemnionego portu i potem mielizny i skały na redzie, a kapitan Grudziński nie posiadał przecież map, tylko notatki gorliwego sprzed dwu dni „rybaka” – bosmana Narkiewicza. „Orzeł” wykręca ku wyjściu z portu, zwalnia i chwilę później pakuje się dziobem na ostrogę falochronu. Jest unieruchomiony, a w tejże chwili rozbłyskują reflektory i grad kul bębni po pokładzie; to strzelają estońskie karabiny maszynowe. Szczęśliwym trafem dym wydzielony przez silniki spalinowe „Orła” spowił okręt błękitnym woalem, a wiejąca od morza bryza poniosła tę zasłonę w kierunku wnętrza portu.

Na „Orle” dano tymczasem „całą wstecz!” i okręt zdołał zsunąć się na powrót

dziobem do wody. Obrano teraz kierunek na wyjście i „Orzeł” wpłynął do kanału portowego. Nie był to jednak koniec tej ciężkiej przeprawy, bo oto nad fortem pilnującym wyjścia na morze ukazał się błysk, a później silna eksplozja rozerwała powietrze: to odezwała się bateria artylerii nadbrzeżnej. Pociski zaczęły padać blisko „Orła”, idącego długim na milę, wąskim i zbyt płytkim, żeby się zanurzyć, kanałem. Niebezpieczeństwo było groźne i bliskie jak nigdy może przedtem, ale raz jeszcze sprawdziła się dewiza mówiąca, że szczęście sprzyja odważnym. Żaden z ciężkich pocisków nie trafił i „Orzeł” zanurzył się wreszcie w wodach Zatoki Fińskiej (Jerzy Pertek, *Wielkie dni małej floty*).

W Kilingi-Nõmme ostatnie dni przed wycofaniem się czerwonych minęły w wielkim napięciu. Znaczna część mieszkańców miasteczka została wywieziona 14 czerwca (1941 roku), nie wystarczyło to jednak miejscowym czerwonym. Szybko zestawili nowe listy elementów „antyradzieckich”, ich plany spaliły jednak na panewce, gdy 22 czerwca wybucha wojna. Nie zdołali sprowadzić z Pärnu ciężarówek do wywiezienia deportowanych, toteż „nie mieli wyboru” i wykopali za miastem wielki rów, by wykorzystać go jako masowy grób. Cel wykopania tego rowu był jasny dla okolicznych mieszkańców.

W trakcie zaciętego powstania, do którego potem doszło, Leśni Bracia przejęli kontrolę i aresztowali czerwonych. Wieść o powstaniu rozprzestrzeniła się szybko i do miasta ruszyły okoliczne oddziały Leśnych Braci. (...)

4 lipca do Kilingi-Nõmme dotarł meldunek o zbliżaniu się dużych sił Armii Czerwonej i batalionów niszczycielskich. Pomimo słabego uzbrojenia Leśni Bracia zdecydowali się przyjąć walkę, przygotowawszy zasadzkę na Livamäed (Piaskowych Wzgórzach) w pobliżu miasta. Leśni Bracia pozwolili zwiadowcom czerwonych swobodnie przejść, po czym rzucili granatem chałupniczej roboty w pierwszy autobus. Autobus zjechał do rowu, blokując drogę całej kolumnie. Choć czerwoni ponieśli ogromne straty, ich liczba była zbyt wielka. W ostatniej chwili przybyli Leśni Bracia z Mõisaküla i zaatakowali czerwonych od tyłu. Doszło do paniki i w walce zlikwidowano cały oddział czerwonych. Spośród kilkuset radzieckich żołnierzy, którzy wyruszyli z Pärnu, powróciło tylko siedmiu.

5 lipca na Kilingi-Nõmme ruszyły radzieckie czołgi i batalion regularnej armii. Leśni Bracia wycofali się, pozwalając czołgom przejechać i szykując się do uderzenia na podążającą za nimi piechotę. Czołgi jednakże nie śmiały pozostać w mieście. Czerwoni podpalili kilkadziesiąt budynków, aresztowali pozostałych ludzi i zamordowali rannych. Następnie powrócili do Pärnu. Kilka dni później do Kilingi-Nõmme dotarły wysunięte oddziały niemieckie (Mart Laar, *Wojna w lesie. Walka Estonii o przetrwanie 1944–1956*).

28 września 1978 roku liczne grupy przeczesywały lasy koło Paidra. Szef bezpieczeństwa i jego pomocnik wsiedli do pontonu i spłynęli rzeką Võhandu. Nie minęło wiele czasu, gdy zobaczyli dziwnego mężczyznę łowiącego ryby w rzece. Funkcjonariusze wysiedli na brzeg i podeszli do mężczyzny. Przedstawili się jako wędkarze z Võru i zaczęli rozpytywać dziwnego starca o tożsamość. Zrobili sobie z nim nawet kilka zdjęć, najpierw jeden czekista, potem drugi. Wreszcie zapytali go, dokąd mają przesłać odbitki.

Wówczas August Sabe – bo to był on – popełnił swój jedyny błąd i warknął, że nie potrzebuje odbitek i skończył z nimi rozmawiać. Po naleganiach czekistów podał im pierwsze nazwisko, jakie przyszło mu do głowy, ale do tego czasu czekici zorientowali się, kogo przed sobą mają.

Krzyknęli na starca: „Nie kłamcie. Nazywacie się August Sabe. Jesteśmy z KGB, aresztujemy was”. Potem wydarzenia potoczyły się szybko. Jedynym, co ocalało czekistów, był fakt, że Sabe siedział na brzegu rzeki przy wędkach i nie miał czasu po zerwaniu się na nogi odwrócić się i wyrwać z kieszeni walthera. W tym momencie jeden z czekistów, zdolny karateka, wrzucił starca do wody. Drugi skoczył za nim i walczyli zaciekle w nurcie. Wreszcie starzec stracił siły w walce z dwoma młodymi czekistami, którzy grozili, że go utopiają, i poddał się. Gdy zaprowadzili Sabe na brzeg, ten, poczuwszy pod stopami grunt, przewrócił obydwu czekistów do wody i rzucił się do rzeki. Nie wypłynął więcej na powierzchnię. Nigdy się nie dowiemy, czy utopił się, próbując uciec, czy też celowo. Gdy czekici w końcu wyciągnęli ciało Sabe, zaczepione o gałęzie nad brzegiem, nie zdołali go reanimować.

Tak zginął ostatni estoński Brat Leśny. Władze planowały nakręcić reportaż, by przedstawić dramatyczne pojmanie „niebezpiecznego przestępcy, który ukrywał się przez dziesiątki lat”, ale Komitet Bezpieczeństwa Państwowego w ostatnim momencie zakazał jego emisji. Uznano, że ani Estonia, ani reszta świata nie powinna wiedzieć, co się wydarzyło (Mart Laar, *Wojna w lesie. Walka Estonii o przetrwanie 1944–1956*).

Die Straße von Narva nach Tartu führt zur Nordküste zum See Peipsi. Die Nordküste des Sees ist ein Eldorado für Badefreunde, das Wasser ist besonders warm an den Stränden von Smolnitsa, Jõeküla, Uusküla, Kauksi, Rannapungerja und Lohusuu. Schon seit dem Mittelalter leben hier russische Fischer von dem reichlichen Fischbestand des Peipsi. Das Dorf Lohusuu besteht eigentlich aus zwei Teilen: einer russischen Gemeinde am See und einer estnischen am Fluß. Obwohl die Beziehungen zwischen den Nationalitäten im «industriellen Norden» recht kompliziert sind, leben Russen und Esten hier schon seit Jahrhunderten recht harmonisch miteinander. Dort, wo der Fluß Mustvee in den See Peipsi mündet, liegt die Stadt Mustvee («Schwarzes Wasser»), nicht weit von der Straße Tartu–Narva entfernt. Für die Esten ist Mustvee ein beliebter Urlaubsort, von Fremden ist es noch fast unberührt. Sein Name rührt von dem tiefdunklen Seewasser her, das an der Flußmündung sichtbar ist. Die Einwohner Mustvees beschäftigen sich mit dem Anbau von Gurken, Zwiebeln und Möhren, die sie auf den Märkten der Umgebung verkaufen. Wendet man den Blick südwärts den See entlang bis hinunter zur Mündung des Omedu-Flusses, fallen auch hier die Häuser der alteingesessenen russischen Fischer auf.

Im 18. und 19. Jahrhundert zogen russische Familien von der anderen Seite des Sees auf die estnische Hälfte. Viele von ihnen flüchteten aus religiösen Gründen – im Zarenreich war die orthodoxe Kirche zur Staatsreligion erhoben worden. Das Zusammenleben zwischen Russen und Esten verlief reibungslos, die Russen widmeten sich dem Handel mit Gemüse, Pilzen und Fisch. Unter ihnen waren auch Töpfer, Mauer und Ziegelbrenner, die im Laufe der Zeit einige Gewohnheiten der Esten übernahmen. Aus einer solchen Siedlung ist die am

Strand des Sees Peipsi gelegene kleine Stadt Kallaste (aus dem estnischen Wort «kallas» für Strand) hervorgegangen. Die imposanten Gebäude um den Marktplatz herum lassen den Schluß zu, daß die Stadt auf gute Zeiten zurückblicken kann. Die Russen nennen die Stadt wegen ihres roten Sandsteins *Krasnaya Gora* («Roter Berg»). Im Süden der Stadt, nahe am Strand, läßt sich diese Namensgebung an einem aufsehenerregenden Steilabhang nachvollziehen. Die Straße von Mustvee nach Jõgeva führt über den riesigen Höhenrücken von Laiuse, eine zehn Kilometer lange und zwei Kilometer breite Erhebung. In Laiuse fällt in der ansonsten recht staubigen Bauernstadt die Kirche auf. Im nordöstlichen Teil des Kirchfriedhofs, hinter dem Haus des Lehrers, wächst ein Lindenbaum, den König Karl XII. von Schweden am 29. Mai 1701 nach der Eroberung der Stadt pflanzte. Bei einem späteren Besuch pflanzte er vier Eichen. Auch sie stehen heute noch da (Mihkel Tiks, W: Gunnar Köhne, *Baltische Länder. Litauen, Lettland, Estland. Ein Reisebuch in den Alltag*, Reinbek bei Hamburg 1993).

The first narrow gauge railway in Estonia was opened for traffic on 5 October 1896. It belonged to the privately owned First Supply Railway Company of Russia. The company built a 750 mm railway from Pärnu to Valga, with a branch from Mõisaküla to Viljandi. The railway was called a supply railway because it was intended for the supply of additional freight to normal gauge line. In 1898 the company initiated a project to widen the narrow gauge network by extending the line from Viljandi to Tallinn, with another branch from Türi to Paide. The railway was completed in 1900 and was officially opened for traffic in the summer of 1901.

In 1898 the Livonian Supply Railway Company was founded. Based on German capital, it built a 750 mm line from Valga (Valga II) via Koikküla and Mõniste to Gulbene and further to Pļaviņas. About 30 km of that railway passed through Estonian territory. The company disintegrated as a result of war in 1918, and the locomotives were taken over by the Estonian State Railway.

In 1913–1918, a railway grid of a total of about 500 km was laid in the naval for-

tifications zone on the West Estonian islands and in the neighbourhood of Tallinn. The lines were 750 mm in gauge and some of them were connected with the Pärnu–Tallinn railway. Most of the fortress railway lines were dismantled in the early 1920s. Only the Liiva–Vääna track remained in operation, being incorporated into the state railway system, as well as railways on the islands of Naisaar and Aegna and the Paljassaar Peninsula. Of these only the Naissaar railway is still there today.

In 1920–1931, the Estonian government built a number of new railway lines, such as Valga–Koikküla, Riisselja–Ikla, Sonda–Mustvee, Lelle–Papiniidu and Rapla–Virtsu. Also the Paide–Tamsalu line built during WWI was renovated. A 600 mm field railway was in operation on the island of Saaremaa, a legacy of the German occupation period of 1918. By 1939, the total length of narrow gauge main lines was 674 km, and together with branch lines the network extended to 909 km. The government had plans to extend the narrow gauge network even more, but their implementation was impeded by shortage of funds and Soviet occupation. All plans were eventually thwarted by the war.

In the post-war years the narrow gauge railways kept worrying the Soviet authorities. Particular adversity to them was displayed by the occupation army whose initiative led to the gradual stoppage of traffic on narrow gauge lines. The line hit first was that of Nõmme–Vääna in 1958, and the last one that of Mõisaküla–Ikla in 1975. The Tallinn–Pärnu and Lelle–Viljandi lines were rebuilt to normal gauge.

There have also been a number of industrial narrow gauge railway lines in Estonia: peat railways at Lavassaare, Tootsi, Ellamaa, Lehtse, Ulila and Puhja, mine railways in the East-Viru County and at Piusa, a carton mill railway from Raasiku to Jägala, the lumber railways of Jõgeva–Puurmani, Riisipere–Märjamaa and a few others. A peat railway from Lavassaare to Tootsi, completed in 1983, is in operation today (Mehis Helme, *Raudteemuuseum Lavassaare*, 1995).

Uwagi

Układ miejsc zasadniczo alfabetyczny, wedle porządku w alfabecie estońskim (A, B, D, E, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, V, Õ, Ä, Ö, Ü).

Przyjęto zapis stosowany m.in. w podobnego rodzaju publikacjach niemieckich (np. 1895 wurde die erste).

Rozdział dotyczący dziejów kraju i narodu przygotowano na podstawie opracowania: Jan Lewandowski, *Historia Estonii*, Wrocław 2002.

Wielkość ośrodków miejskich wedle danych na 2014–2015.

Słowniczek powiązanych tematycznie wybranych terminów estońskich: aedlinn – miasto-ogród (die Gartenstadt); all-linn – hist. dolne miasto (die Unterstadt); asula – osada; edel – południo-zachód; eeslinn – hist. przedmieście (die Vorstadt); ehitis – budowla, obiekt budowlany; elamu (elumaja lub eluhoone) – budynek mieszkalny (das Wohngebäude); harutee – bocznica (np. kolejowa); hoone – budynek (np. endine mõisa peahoone – dawny budynek główny dworu); ida – wschód; jaam – stacja, dworzec (np. bensiiijaam – stacja benzynowa, bussijaam – dworzec autobusowy, postijaam – hist. stacja pocztowa); jaamahoone – budynek dworca (raudteejaama peahoone – budynek główny stacji kolejowej, das Empfangsgebäude); juga – wodospad; jõgi – rzeka; järv – jezioro; järvestik – pojezierze; kabel – kaplica; kagu – południo-wschód; kallas – brzeg, wybrzeże (gł. rzeki, jeziora); kaubajaam – stacja towarowa, dworzec towarowy (kolejowy), der Güterbahnhof; kauplus lub pood – sklep (der Laden); kesklinn – śródmieście, środkowa część miasta, centrum miasta, die Stadtmitte; keskus – centrum (np. halduskeskus – centrum administracyjne, kaubanduskeskus lub ostukeskus – centrum handlowe); kirik – kościół (die Kirche); kirre – północ-wschód; klooster – klasztor (das Kloster); kogudus – (tu) kośc. wspólnota parafialna (kirikukogudus); kurk – cieśnina; kõrgustik – wysoczyzna, wyżyna, pasmo

wzgórz (der Höhenzug, возвышенность); küla – wieś; laht – zatoka; laid – geogr. wysepka (das Eiland, islet); lauskmaa – nizina, niż (np. Ida-Euroopa lauskmaa – Niż Wschodnioeuropejski); lavamaa (plato) – geogr. plateau, die Hochebene; lennujaam – port lotniczy (der Flughafen); lennuväli – lądowisko (der Flugplatz); linn – miasto (suurlinn – die Großstadt); linnamägi – archeol. grodzisko; linnamüür – hist. mur miejski (die Stadtmauer); linnaosa – część miasta (jego dzielnica); linnus – zamek (die Burg; ordulinnus – die Ordensburg, piiskopilinnus – die Bischofsburg); lipp – flaga; loe – północo-zachód; looduskaitseala – obszar ochrony przyrody; looduspark – park przyrodniczy; loss – zamek, pałac (das Schloss); lossipark – park zamkowy; lõpp-punkt – punkt końcowy; lõuna – południe; lääś – zachód; maalinn lub maalinnus – hist. twierdza ziemna, gród; maastik – krajobraz (fizjocenoza); maastikukaitseala – obszar chronionego krajobrazu; madalik – nizina (rannikumadalik – nizina przybrzeżna); maja – dom (kaubamaja – dom towarowy); meri – morze; mets – las; mõis – hist. dwór (kirikumõis – dobro kościelne, das Kirchengut; kloostrimõis – dobro klasztorne, das Kloostergut; kõrvalmõis – das Beigut; riigimõis lub kroonumõis – dobro państwowe lub dobro koronne, das Staatsgut vel die Staatsdomäne, das Krongut vel die Krondomäne; rüütlimõis – dobro rycerskie, das Rittergut); mägi – góra, wzgórze; neem (nina lub maanina) – przylądek; oja – potok, strumień; org – dolina (ürgorg – pradolina rzeczna, das Urstromtal); pealinn – stolica kraju, główne jego miasto (die Hauptstadt); poolsaar – półwysep; põhi – północ; põlevkivi – tupek bitumiczny; raekoda – ratusz; rahvuspark (natsionaalpark) – park narodowy; rand – brzeg (das Ufer; shore lub shoreline); rannik – wybrzeże (die Küste; coast, coastline lub seashore); raudtee – kolej (żelazna droga, die Eisenbahn; kitsarööpmeline raudtee – kolej wąskotorowa; laiarööpmeline raudtee – kolej szerokotorowa); raudteejaam – stacja kolejowa (dworzec kolejowy); raudteeliin – linia kolejowa; raudteelõik – odnoga kolejowa; raudteepeatas – przystanek kolejowy (остановочный пункт); rong – pociąg (kaubarong – pociąg towarowy, der Güterzug; reisirong – pociąg pasażerski, der Reisezug); saar – wyspa; saared – wyspy (np. Pakri saared); saarestik (arhipelaag) – archipelag; sadam – port wodny (jõesadam – port rzeczny; sadamalinn – miasto portowe); sild – most; soo – ba-

gno, torfowisko (kõrgsoo lub raba – torfowisko wysokie; madalsoo – torfowisko niskie); supelrand (plaaž) – plaża; sõlmjaam – (kolejowa) stacja węzłowa; südalinn – przel. serce miasta (śródmieście, centrum); talu – chutor, farma, zagroda chłopska (das Gehöft); tamm – grobla, tama (der Damm); tankla – stacja paliw; tasandik – równina; tee – droga (maantee – szosa); tiik – staw (der Teich); torn – wieża (der Turm; kirikutorn – der Kirchturm, wieża kościelna; vaatetorn – der Aussichtsturm lub der Beobachtungsturm, wieża widokowa lub wieża obserwacyjna; veetorn – der Wasserturm, wieża wodna vel wieża ciśnień; tuletorn (majakas) – latarnia morska (dosł. wieża ogniowa, od tuli – ogień; маяк; tulepaak – latarnia o mniejszej widoczności); tuulik (tuuleveski) – wiatrak (młyn wietrzny, die Windmühle); turg – targ, targowisko, rynek (der Markt, рынок); turvas – torf; tänav – ulica (peatänav – główna ulica); vanalinn – stare miasto, starówka; vapp – herb (das Wappen); veehoidla (paisjärv) – sztuczny zbiornik wodny; vesi – woda; väin (merekitsus) – cieśnina, die Meerenge; väljak (plats) – plac; värav – brama (wrota, furta; das Tor, die Pforte).

© Jarosław Swajdo 2016

Wydawca

Jarosław Swajdo

Skr. Poczł. 7

25-359 Kielce 14

Wydanie 1

Kielce 2016

ISBN 978-83-946216-1-2

